

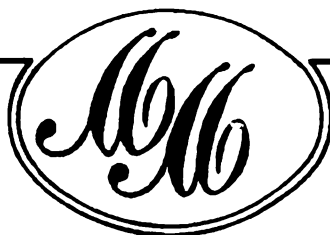
84.51523
M 16 - B

Мукатили

Шығармалары

*Аударма
Хаттар
Естеліктер
Үшінші басылым*

Мукатали

Шығармалары

КӨП ТОМДЫҚ
ТОЛЫҚ ЖИНАҒЫ

V-ТОМ

069137-6

Handwritten signature

ОРТАЛЫҚТАНДЫРЫЛҒАН
КІТАПХАНАЛЫҚ ЖҮЗЕ

Handwritten initials

АЛМАТЫ
“ЖАЛЫН БАСПАСЫ”
2013

2013 - 2014

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз 7-5
М-16

**Қазақстан Республикасының
Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
“Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару”
бағдарламасы бойынша шығарылды**

*2001–2002-жыл аралығында басылған
4 томдығы негізінде шығарылды*

V-том ақынның 80 жылдық мерейтойына орайластырылды

Мақатаев Мұқағали.

М-16 Шығармаларының толық жинағы. Көп томдық.
Құраст. Қ. Құрманғалиев. 2-басылым. — Алматы:
“Жалын баспасы” ЖШС, 2013.
5-том: Аударма, хаттар, естеліктер — 320 бет.

ISBN 978-601-7286-66-8

Бұл томға ақынның әйгілі А. Дантениң “Қүдіретті комедия” атты дастанының аудармасы, кейбір хаттары және анасы мен зайыбының, басқа да замандастарының естеліктері енді.

Кітап көпшілік оқырманға арналып отыр.

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз 7-5

ISBN 978-601-7286-66-8 Т-5
ISBN 978-601-7286-69-9

© “Жалын баспасы” ЖШС, 2013

Аударма

ды

медия”
сы мен
і.

512.122
Қаз 7-5

С, 2013

А.Данте

ҚҰДІРЕТТІ КОМЕДИЯ

ТАМУҚ

БІРІНШІ ЖЫП

- Бұл фәниде жарты өмірді жасадым да, әрі астым, 1
Әрі астым да, қара орманға қапелімде жанастым.
Ойпаттағы опа көрген оң жолымнан адастым.
- Ежелгі оның қорқынышын есте тұтып келемін, 4
Үрей бұққан тағы орманды тажалдайын көремін.
Қандай еді ол, пәруәрдiгер, қалай айтып беремін!
- Сұрқай еді-ау, өлім одан әлдеқайда сұлу-ды, 7
Бірақ онда бір игілік мәңгі-бақи бұғулы,
Бәрін де айтам, нелер көрдім, нені жүрек ұғынды.
- Есімде жоқ, алқапқа қалай барып қалғанмын, 10
Анық ізден адасқанда абдырадым, таңдандым.
Сайқымазақ сұм ұйқының сайтанына алдандым.
- Бөктеріне жон-жотаның жақынырақ келгенде, 13
Қыратқа кеп иек артқан атырапты көргенде,
Аузыма кеп тығылады жатқан жүрек кеудемде.
- Көрдім сонда, қос жанарым жалт етіп бір ашылып, 16
Айналаға жол сілтеген аппақ нұрлар шашылып,
Жадырап тұр алып таудың иығына асылып.
- Сонда ғана жаным еркін жадырады, жай тапты, 19
Тұла бойда тулаған қан жайыменен қайта ақты.
Тұңғыық түн тұралатып, жан азабын байқатты.

- Тал қармаған шыңыраудан шыққан пенде алайтын, **22**
Жағаға кеп, өзгер дем ап, құтылдым деп санайтын.
Арғындағы үрей шашқан толқындарға қарайтын.
- Сөлай менің рухым да құрақ ұшқан, шошынған, **25**
Бір үміттің сәулесіндей сапарыма тосыннан.
Хак-ажалға апаратын хас-соқпақта тосылған.
- Төрт мүшеме сәл дем бердім қалжыраған, қаңсыған, **28**
Өрмеледім өрге қарай тағат алмай бар шыдам.
Ал табаным тіреу болды жердің төсін жаншыған.
- Білді төмен, мекен етіп балқып жатқан баурайды, **31**
Күнқылжыған бір сілеусін құйындайын аунайды,
Әшекейлі таңғажайып тарғыл жүні лаулайды.
- Шыр айналып тұрып алды сол сілеусін көлденең, **34**
Сол құдіпті шыңыраудан шыға алмаймын, сенделем.
Көрі қайтып, қорғансам деп, сәл абдырап көрген ем.
- Тамаша құн тұғырында, таңсәріде, ерте еді, **37**
Шоқ, жұлдыздар бірін-бірі ұзатады, ертеді,
Ашала бір тұнып тұрған, тұнып тұрған ертегі.
- Күдіретті махаббат көп жұлдыз шоғын қозғады, **40**
Сол бақытты сәтке сеніп, жігерім де тозбады.
Күдіретімде тулай ағып қаным дағы қозбады.
- Алабжақ тағыға мен қарап тұрып алыстан: **43**
Таны да бір құбыжықпен зәре ұшыра табысқам.
Күдіретім алдымда қасқайып тұр айғыр жалды арыстан.
- Күдіретім қарап келе жатыр, жалмайтұғын секілді, **46**
Аштық, буып, айбат шегіп, үрей бүркіп өкірді.
Тұнып тұрған жан-жағымның тынышын да кетірді.
- Арман ашып, толтыра алмай ашкөздіктің қоржынын, **49**
Күдіретім бөрі ілесті де, арыстанға болды күң.
Бөріненде оны құты қашқан талай-талай сорлының.

- Өңменімді тесіп тұрған қанды көздің алдында, 52
Айлам құрып қапаландым, құтылып көр, ал, мұнда.
Армандаған биігімнен адастым ба, қалдым ба?!
- Қоңыз-дүние қоламтасын қалт жібермей құрайтын, 55
Бір сараңдар болушы еді аш өлуге шыдайтын.
Бастарынан дәулет тайса қайғыратын, жылайтын.
- Мен де солай абдырадым, сабырсыздық жаншыды, 58
Қыр соңымнан қалар емес аш бөрінің қаншығы,
Ықтырады түнекке бір, сәуленің жоқ талшығы.
- Қу далаға құлатты әкеп қорқыныштың өр күші, 61
Қарсы алдыма келді сонда қалжыраған ер кісі.
Қалжырапты кейпінде бар үнсіздіктің белгісі.
- Мұңды үнмен жалына бір, сол адамды болжадым, — 64
“Мейлің аруақ, мейлің адам, мейлің елес бол, жаным,
Құтқар мені, құтқар мені, бұ пәледен қорғағын!”.
- Үн қатты ол: “Адам болғам, қазір адам емеспін: 67
Ломбардтар ұрпағымын, сол рудан мен өстім,
Мантуяны ломбардтар отаны емес демес кім?
- Юлий Цезарь кезінде мен кеш болса да туғанмын, 70
Августқа мен арқа сүйеп, Римде де тұрғанмын.
Қасиетті сол жандарға халық тағлым қылған мың.
- Ақын едім жырға сенген, жырдан рахат сезгемін, 73
Анхиз ұлы секілденіп аулақ жаққа кезгемін.
Жалын құшқан Троядан жанұшыра безгемін.
- Бар қуаныш бастамасы, себебі мен қорегі, 76
Шұғылалы шыңда неге сүйдірмейсің денені?!
Артыңдағы азап-сорға неге қайтқың келеді?”.
- Апырау, сен, Виргилий ме, бар әлемге жыр құйып, 79
Мөддіреген бұлақпысың, теңізбісің тұңғыық?” —
Дедім дағы тайды жүзім, барлық жүйем тұрды иіп.

- О, шамшырақ, ар мен ождан, жыр төресі жер-көкте, **82**
 Күрмесі көрсет махаббатқа, қажымайтын еңбекке.
 Деммен жібер, келдім міне, қауымыңа еңбекке!
- Талам тұтып, тәрбие алған ұстазымсың сен менің, **85**
 Ол өсімде әсем жырды мұра қылып бергенің.
 Әсем жырың аралап жүр барша әлемнің елдерін.
- Көліні маған, медет берші, о, көреген Адамым, **88**
 Жыртқыш тағы тұңғыққа тықсырады, қарағын!
 Қала үстінде құрақ ұшып, қалтырап мен барамын!
- Үрешімді көріп менің тар қапаста қалғанда, **91**
 Жаңа жолды тиістісің, — деді маған, — таңдауға,
 Бұл байлайсың артыңдағы жабайы інге бармауға.
- Сен аңдыған қаншық бөрі — қанішерлер қу аңы, **94**
 Сен келе жатқандарды өлтіреді, қуады.
 Жолыңдағы заттың бәрін жалмайды да, тынады.
- Ол өзі бір қайырымсыз, қанды ауызды сұрапыл, **97**
 Жемді көрсе, бір азуын бір азуына ұратын.
 Ол өзі бір обыр жауыз, жалмайтын да жұлатын.
- Көрінген бір мақұлықпен құшақтасып аунайды, **100**
 Ол өзірге алдарқатып талайларды алдайды,
 Құра Төбет келген күні қарасы оның қалмайды.
- Жер бетінің байлығына ол бас ұрмайды, тайқайды, **103**
 Ар, махаббат, ақыл-парасат не екенін байқайды,
 Мемлекеттік құшаққа алып, меңіреу түнді шайқайды.
- Камилла, Нис, Эвриал, Турн өлген жерлерде, **106**
 Жауына жай түсіретін жаратылар өр кеуде,
 Италия қалқаны боп қалар мәңгі өлмеуге.
- Күншілдіктің құрты қозып желіктірген — “жарыққа”, **109**
 Күншық бөрі кашып барып, енсе дағы табытқа.
 Жалкөсінен сүйреп шығып, қақтайды ол Тамұқта.

- Саған айтам, айтам саған, сөз кезегі келгенде, **112**
 Мына жерден әкетемін, құры босқа сенделме,
 Ер соңымнан, алып барам махшардағы елдерге.
- Сонда естисің боздауларды, қарғыс отқа қарылған, **115**
 Атам заманғы рухтарды азап-сорға таңылған,
 Басқа өлімді арман етіп, босқа көксеп жалынған.
- Ұжмақтағы пенделерге қосылуды қалаған, **118**
 От ішінен көресің сен қайғыға жат сан адам,
 Ізгіліктен ниеттеніп үмітпенен қараған.
- Шыңға өрмелеп шығам десең, қанаттанар қарқының, **121**
 Қарсы алдыңнан күтіп алар сол бір әйел — алтының.
 Жолың болсын, енді екеуміз қоштасайық, жарқыным.
- Тәкаппарлы тәңірінің қарсы тұрған заңына, **124**
 Қаласына кіргізбейді ол, тыйым салған жауына.
 Маған ерген адамдарды жолатпайды маңына.
- Бар ғаламға ол әмірші, сонда өтеді уақыты, **127**
 Сонда оның қаласы да, тәжі менен тақыты.
 Жолы болып, соған енген пенделердің бақыты!".
- "О, ақынım, — дедім де мен, — жалбарына жалынам, **130**
 Сен шыңдығын аңғармаған құдай ақы табынам.
 Кетейінші аждаһа ажал, жауыздықтан, тағыдан.
- Мәңгі азапқа жан тапсырған, жалынменен баттасып, **133**
 Көрсет маған сол жаңдарды, көрсет тәңір қақпасын,
 Өзің өткен жолды көрсет, сәуле шашсын, сақтасын".
- Аяңдады ол, мен артынан келем ізін тап басып. **136**

ЕКІНШІ ЖЫП

- Күн де батты, мақұлықтар тірлігінен енді ада, **1**
 Бәрісін де ұйқыға алды, кешкі ауа, кең дала,
 Кең далада үйсіз-күйсіз жалғыз қалған мен ғана.
- Алда тұрды ауыр шайқас, даярланып, қамданам, **4**
 Азап-қайғы, ауыр сапар төзейін деп қарманам.
 Жалғаны жоқ, есіме алам, жалғыздықтан арланам.

- Мұна, саған жалбарынам, шақырамын келе гөр!
О, ақылдың қазынасы, дана ойыңнан бере гөр!
Өңгімеме ақылыңнан нұр тамызып, себе гөр!
- 7
- Балай дедім: "Ей, ақыным, сын сағаты қысқанда,
Сен шақырған бұл ерлікті опық жемей ұстауға.
Сірә, менде қуаты мол құдіретті күш бар ма?"
- 10
- Сен айтасың, пәмле етіп Сильвилердің бабасын,
Бөбей тұрып, үзбей тұрып тіршіліктің қарасын.
Тіріңде-ақ көрді дейсің қияметтің арасын.
- 13
- Жалғандағы бар күнәні байыппенен еңсерер,
Бікыласын төгіп оған, ақ батасын берсе егер.
Ауық, тағдырын, кім болғанын саралаған сол шебер
- 16
- Құдірменді жандарға оның жақсылығы анық-ты,
Ол жаралған меңгеруге жақсылық пен жарықты.
Құдірлі Рим қасиетті елге баба болып қалыпты.
- 19
- Ол да, анау да алма-кезек сәтті уақыт төнгенде,
Сүлейс Петр мұрагері дүниеге келгенде,
Бұл өмірде ардақты тақ тұрғызған-ды, берген де.
- 22
- Ол өзінің, сен жыр еткен ерлігінің жолында,
Банды боп қалу үшін бар ынтамен қоруда.
Дүниеге аса таяқ папа ие болуда.
- 25
- Алла анарар атышулы, таңдамалы Жол бар-ды,
Демек сонда басқалар да сенімменен қорғанды.
Сенімменен қорғанды да, құтылуды қолға алды.
- 28
- Мен гүлама Павел емен, Эней емен және де,
Кімші осы? Сүйенемін кімдер салған кәдеге,
Ардақ, тұтар жоқ менде, жоқ қой менде дәнеңе.
- 31
- Баскердің ортасына бара қалсам егер мен,
Сен, құрқамын, қор боламын өлермен.
Барлығына қанықсың сен, ақылдысың, көрермен".
- 34

- Айырылған адамдайын жаңа ғана еркінен, **37**
Шыңырау бір құпияда қайта ойланып елтіген,
Бұған дейін ойлағанын ойран-асыр серпіген.
- Мен де солай тұңғыыққа, дал болдым да, бас қатты, **40**
Алдарқатқан, қызықтырған әсем ойдан бастапқы.
Ойлай-ойлай жойдым оны, санам менің бас тартты.
- Киелі аруақ сонда маған салмақпенен үн қатты: **43**
“Ақиқатты ашып айтып, ащы үніңді тыңдаттың.
Амал нешік, рухыңды ұялттың сен, қымбаттым”.
- Ақылды үрей билемесін, билемесін әрдайым, **46**
Әйтпесе біз әр нәрсені құбыжық көрген аңдайын,
Адыра қалып, аулақтаймыз біткен істен дап-дайын.
- Саған айтам бір әңгіме көңіліңді бұратын, **49**
Сейілтейін қауібіңді, мұқалмасын мұратың.
Қалай білдім сендей жанды аяуыма тұратын.
- Жақсылық пен жауыздықтың арасында болғанда, **52**
Ару әйел шақырған-ды, алған мені қолдауға,
Барымменен міндеттімін, қарыздармын сол жанға.
- Жанары оның жарқыраған жұлдыздайын тұнық-ты, **55**
Сорғалаған әңгімесі баурап алар ырықты.
Сөзі оның періштенің тәтті үніне жуық-ты.
- “Мантуяның таза жаңды, о, ғажайып ұлысың, **58**
Дүниені дүбірлеткен даңқың менен ұлы ісің.
Өшпек емес, дүниемен мәңгі бірге тынысың.
- Досым менің, амалым не, дос бола алмай қалған жан, **61**
Құзар тауда оң жол таппай, опық жеген, қарманған.
Қорқыныш кеп ығыстырып, абдыраған, қорланған.
- Көк әлемнен бір хабарды есіттім де, тыңдадым, **64**
Әл беруден кешіктім бе деп, қорқып та тұрғаным,
Мұқалта алмай қалуы хақ сор — азаптың тырнағын”.

- Жанға шипа жақсы сөзбен табыл оның қасынан, **67**
 Күрға оны, сонда мен де тағат табам, басылам.
 Күрға оны, не мүмкіндік қолында бар, бас ұрам?
- Мен мұнда қымбат өлке, қимас ұрмақ, гүл-елден, **70**
 Аман келген махаббатым, сені осында жіберген.
 Мен Беатриче, сүйіп айтам, жігерлен.
- Төңірі алдында есіміңді даңқ көтеріп, мақтағам, **73**
 Сен сан рет есіміңді есіл үнім жаттаған".
 Үнім тұрған әйелге мен мына сөзді саптағам:
- Өмірлердің ортасында жалғыз сенсің мәуелі, **76**
 Сенің жарқын жамалың ғой жарқыратқан әуені.
 Бұл барыпта сенен өтер зат жоқ шығар әдемі.
- Сенің ғана қызмет етсем, ең бақытты жандаймын, **79**
 Жүріңді тындырам да, ешбір ақы алмаймын.
 Жүріңді берсең болды, басқа жаққа бармаймын.
- Тырақ, қылай үрейленбей қара жерге енесің, **82**
 Түңішпақтан кетпек болып, қарманасың, көнесің.
 Сен отырған сол биіктің көрмек болып төбесің".
- Мені маған қорқынышсыз енгенімді бұл маңға, **85**
 Мым саған, ақиқатты білгің келіп тұрғанда, —
 Үнім қолға ол, зейін қойдым оның сөзін тыңдауға.
- Өңірлері жақынына қауіп-қатер төнгенде, **88**
 Сенің ғана қорқу керек, бір жауыздық келгенде.
 Ал басқадан қорқу деген — қуатсыз бір шерменде.
- Бұл адамның падишасы мені солай жаратқан, **91**
 Өзімді мен қаймықпаймын, маңайыма жолатпан.
 Өзімнің отқа енгеніммен, жалынына жалатпан.
- Барлаптанғы Мариям ару ізгілікті қолдаған, **94**
 Алар аман шеккен жарды аянышпен қорғаған.
 Төңірінің қуалдарын жұмсартуға жолдаған.

- Сол бір әйел Лючияға былай деп бір үн қатты: **97**
Ең сенімді серігіңді жауыздықтар шырмапты.
Ізгілікті жақтаушыны жібер соған, қымбаттым, —
- Лючия — қашаннан да қаталдықтың қас жауы, **100**
Рахильмен бірге отырған маған назар тастады. —
О, өркенің өскір! — деді, әңгімесін бастады.
- Махаббатын арнап саған құдіретіндей табынған, **103**
Күнделікті күйкі өмірдің қоқысынан арылған.
Беатриче, ұмтыл соған, қорлықта тұр жарымжан.
- Әлде оның жалыншы құлағыңа жетпей ме? **106**
Теңізден де жолы тасқын, көремісің, көктей кеп.
Күрестерде күш сарыққан сорлыны алып кетпей ме? —
- Мен зытқандай ешбір пенде қайғы-сордан зытпаған, **109**
Қуанышқа, сірә, меңдей басқан емес нық қадам.
Осы сөзді жүрегіммен мың қайталап, жұптағам.
- Мақтауға да тұрарлық жан, кем де емес ақылдан, **112**
Сөзіңе еріп келіп тұрмын, қасиетті сатыдан.
Құрмет сыйлап келдім саған, құрметті батыл жан", —
- Деді дағы, көкті нұсқап оның мұңлы жанары, **115**
Көз жасымен араласып, сәуле шашып жанады,
Ұзақ сапар, алыс жолға асықтырып барады.
- Сол аруды тыңдадым да, саған қарай жытқанмын, **118**
Шыңырауға шығар жолды шырмап тұрған мықты аңның
Тырнағынан, азуынан, талауынан құтқардым.
- Неғыл дейсің? Созып тұрсың неге, неге, неге енді? **121**
Неге үзбейсің берекесіз бұйығылық бөгеуді?
Ту ғып неге көтермейсің төкаппарлық дегенді?
- Үш арудың батасымен көктен қорған тапқанда, **124**
Ғажайып жол қарсы алдыңда кең ашылып жатқанда,
Әл-дәрменің келмей тұр ма алға батыл аттауға?

- Салқын түнде гүл-жапырақ бүрісетін, семетін, **127**
Семетін де, келе жатқан аппақ таңды көретін,
Көретін де, сабағында гүл-гүл жайнай беретін.
- Мен де солай, таңды көріп, қанаттандым ерлікпен, **130**
Үрейімді бастым сонда жүрегіме мен бүккен,
Мен де үн қаттым, салауатпен сөйлеп тұрмын ерлікпен:
- "Қандай ғана қайырымды ару мені азаптан арылтқан! **133**
Ақиқатты әнгімесін сол адамның танытқан.
Сен де ұстазым, шапағатты, мені өзіңе табынтқан.
- Айтқаныңа қуандым да, құлақ астым, тыңдадым, **136**
Алған жолды бар ынтамен жалғайын деп тұрғаным,
Ірік, жігер — бөрісін де бұрынғыдай шыңдадым.
- Іс-әреміз де бір тілекте, баста мені, еремін, **139**
Сен — ұстазым, сен — көсемім, сен — тәңірім, сенемін!"
Аңдады ол, қарсы алдында мен осылай деп едім.
- Іс қараңғы құз арасы, мен артынан келемін. **142**

ҮШІНШІ ЖЫР

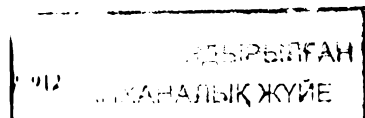
- Құраң қалған тұл мекенге — ұнтақтарға апарам, **1**
Мәңгі-бақи күңіренген сырқаттарға апарам,
Күні бітіп опат болған ұрпақтарға апарам.
- Дунам менің ақиқатпен шабыттанған, нәр алған: **4**
Күдіретті күш, ағыл-тегіл ұлы ілімнен сан алуан,
Мен осылай ең алғашқы махаббаттан жаралғам.
- Жалғыз мәңгі жаратылыс менен көне, білгемін, **7**
Мәңгілікпен де иықтасам, мәңгілікпен біргемін.
Сөнімінді, үмітіңді сөндірі мұнда кіргенің.
- Кіре беріс маңдайшадан оқыдым да осыны, **10**
Ұстазға айттым, көз алдымда сұрғылт белгі жосыды,
"Мәнісіне түсінбедім, жаным менің шошыды".

- Көрегенім көңіл бөліп, басу айтты маған шын: 13
 “Жаның мұнда жасқанбайтын жай оғынан жаралсын.
 Үрей мұнда кеңес берер болмақ емес хабаршың.
- Ақыл-ойдың шуағынан біржолата арылған, 16
 Қарғыс атқан қан-тамұқтың таңбасымен қарылған.
 Айтқам саған барамыз, — деп, — елестерге сарылған”.
- Қолын берді ол, сезбесін деп сезік құдай атқырды, 19
 Бап-байсалды кейпін құрып, маған қарап шақ тұрды.
 Бір құпия тар аяға жайлап қана ап кірді.
- Жұлдызсыз да, саңлаусыз да қараңғыда жаңағы, 22
 Шыңғырулар, біреу әзер ақтық демін алады.
 Әуелгіде көзім жасы мені буып барады.
- Барша тілдер жамырасып, жабайы наз, оттаулар, 25
 Ашу, үрей, жылау-сықтау, өтініштер, даттаулар,
 Ербеңдейді, қарманады дене, басы жоқ қолдар.
- Бю-қию, азан-қазан, тынымсыз шу мәңгілік, 28
 Тас қараңғы тар үңгірде шыр айналды мәңгіріп.
 Құйын қуған қаңқаларға жан біткендей әл кіріп.
- Үрей қысқан басымды иіп, әзер былай дедім мен: 31
 “Кімнің даусы ол мәңгі-бақи тұңғыықта көмілген.
 Апырау, бұл неткен жандар қасіретті кемірген?!”
- Деді көсем: “Пешенеге жазылғанды жөн көрер, 34
 Масқара өлімді ойламайтын, тіршілікпен дөңгелер.
 Мақтаудан да, мазақтан да хабары жоқ пенделер.
- Бірге олармен бір әумесер періштелер қаптаған, 37
 Жаратушы тәңіріге сенімсіз боп, жақпаған,
 Қарсы тұра алмайды олар, екі ортаны сақтаған.
- Оларды тәңір аластаған масқараға көнбеген: 40
 Тамұқтың да құз-қиясы оларға орын бермеген,
 Әйтпегенде бөсер еді күнә дейтін өр немең”.

- "Ұстазым-ау, кім бұларды осыншама қорлаған,
Жалбарына бас салуға бас игізіп, зорлаған?" 43
"Сұрағыңа жауап қысқа, тыңда", — деді ол маған.
- "Ақ, өлімнің өзі — олардың қол жеткісіз арманы,
Төгісіз де, көргісіз де мына өмірдің зардабы.
Әлгілерінде, имантараз болар ма еді қалғаны. 46
- Жер бетінде аты аталмас, есімдерін жұрт көмген,
Әділ қазы, аяушылық енді оларға сырт берген.
Сен өтерге тұрмайды олар, жалт қара да, шық бермен!" 49
- Құрдым да, қашып жүрген тобыр көрдім алыстан,
Шыр айнала құалаған дүлей күштей жанышқан,
Құтырынды құйын құған, құйқылжыған шаң ұшқан. 52
- Бұлардан соң бір-біріне итіндіре жалғаған,
Ағымдар тұр, әзер сендім, сендім дағы таңданам.
Мүңдәр өлім мұнша адамды қалай ғана жалмаған?! 55
- Біреулерді шырамыттым, ал біреуді таныдым,
Құрқяқ сорлы жемі болып жігері жоқ жанының,
Шен төгін несібеден сыбаға алмай қалуын. 58
- Түсіндім мен пақырларды зөре ұшыра зарлаған,
Құлым деп те құрметтемей, құдай жолын қармаған,
Жалғатқанға қарсылар да қатарына алмаған. 61
- Трәшіліктің пендесіне келмейді олар қосуға,
Құрғаң қалған қалың тобыр тыр жалаңаш босуда,
Арқаларын қанға бояп, маса-сона жосуда. 64
- Жүгерінен қан аралас көздің жасы ағуда,
Құжынаған жексұрын құрт құлқындарын қағуда,
Жалма-жан кеп жұтып жатыр, қоректерін табуда. 67
- Бір қиянда, көк айдында тасқын шапшып алысқан,
Бір топ жанға көз қиығын тастадым мен алыстан.
Алғашы, ұстазым, саған аян сіре, осы таныс маң. 70

059137

- Кімдер олар, қандай тағдыр ығыстырған, айдаған, **73**
Кімдер олар, қандай қаһар толқындармен байлаған,
Кімдер олар, шалғай шеттен көрінуді ойлаған?"
- Жауап қатты ол: "Ахеронға қалған сәтте бір адым, **76**
Көреміз ғой жағалауды — мұң-қапаның тұрағын,
Өз көзіңмен көресің ғой, оның несін сұрадың".
- Ұстазымды ығыр қылмай, алға түсе жөнелдім, **79**
Жасқаншақтап жанарыммен жерге қарай беремін.
Жарқабакты жағаға мен үнсіз тұйық келемін.
- Қарсы жүзіп қарт келеді, қайықпенен қатулы, **82**
Андап тұрмыз екеуміз де апшақ басты пақырды.
"О, сор маңдай, қарғыс атқан ұрпақтар!" — деп ақырды.
- "Кездескенде меніменен, пейішіңді ұмыт та, **85**
Мініңдер де қайығыма, барар жерге жуықта,
Қамданыңдар мәңгі-бақи түн, қапырық, суыққа.
- Ал сен жоғал, мұнда сенің қалуыңа болмайды, **88**
Тірілер кеп өліктердің ортасына қонбайды!"
Басқалардан менің бөлек кеткенімді қолдайды.
- "Келмес жерге кездейсоқта бекер аяқ басқасың, **91**
Жеңілдеу бір желқайық тап, тыңдамаймын басқасын.
Басқа жерге мұнан аулақ апарсын да тастасын".
- Көсем оған: "Харон, дөкір, сөздеріңді доғарғын, **94**
Соны қалап — сонау жаққа бетін түзеп, жол алды.
Үкімдерін орындауға тиісті енді солардың".
- Сұрқия өзен қайықшысы бола қалды сұмпайы, **97**
Қорқынышты өзен қайықшысы бола қалды тұрпайы,
Жанарының жасыл оты жыланнан да сұрқайы.
- Тыр жалаңаш, тырбың жандар тәңірінен қаза алып, **100**
Құтылуға құлқы қайда, үкім тыңдап сазарып,
Азулары сатырлайды, мұңға батып, бозарып.

- Төңірің қарғыс айтып шыңғырады, зарлайды,
Адам етіңке айтылмаған қара қарғыс қалмайды.
Сықпай өлке, өнген ұрық, күн, сағатын қарғайды. **103**
- Күн өміңге бет алды да, қарт еңіреп жылайды,
Күнөкарлар мәңгі азапта кешер осы лайды.
Көңір оны бұл жалғанда ұмытқандар құдайды. **106**
- Харон сайтан кіжінеді күнөкарларға ес кеткен,
Құрғанғы шоқ — екі көзі қанталап тұр кеспеттен,
Өйткенім тұрған бей әруақты қуыш, соғыш ескекпен. **109**
- Күнің күрең кездерінде жапырақтар жайрайтын,
Үкі таққан үйеңкілер сөйтгіп соры қайнайтын,
Жерде жатқан киімдерін көретін де ойлайтын. **112**
- Сорға бола жаратылған Адам ата ұрпағы,
Бірін бірі кимелеп кеп, тұңғыыққа шырқады,
Торға алданған топ құстайын кезек күтіп тұр тағы. **115**
- Сол мүсіндер жүзді әрі тас-тереңнің бетінде,
Амал нешік, үлгермеді арғы жаққа өтуге.
Сөңі үстің өлімші топ қайта қаптап кетуге. **118**
- Ұлан менің, — деді маған ұлы ұстазым райлы, —
Ирлілік пәнде, мемлекеттер кектендірген құдайды,
Иәрі осыған асығады, бәрі осында құлайды. **121**
- Сіркімдер-ақ асығады баспай кетуге өзенді,
Күлдің бұл айналайын ақиқаты ежелгі,
Үркіп болып шақырады қорқыныштың өзі енді. **124**
- Іш ниет жаңдар үшін басқа жол бар алайда,
Харон шалдың түйсінгенін зейінге сал, ал ойға,
Құлдықпен айтқандарын түсінесің қалайда". **127**
- Сол да тынды, барлық өңір бар күшімен сілкінді,
Біліме алып ойлап тұрсам ес кетірген бұл күнді,
Сол күнге өз теріме өзім шомам бір түрлі. **130**

- Қара жердің қара өзегі қалт дем алды желменен, 133
Сезімге ине жасуындай саңлау, сәуле бермеген,
Шөл-қайғының қандай қызыл жалыны түр көлбеген.
- Ұйқы қысқан пендеге ұсап құладым мен көлденең. 136

ТӨРТІНШІ ЖЫП

- Апандайын азынаған, азынаған гулеген, 1
Мимырт ұйқы зынданына лап қойысты дүрбелең.
Біреу түртіп оятқандай тітіркеніп түр денем.
- Толастаған шырағыммен төңірекке қарадым, 4
Атып тұрдым, айналамды ақтарып жүр жанарым,
Көрмек болып қияметтің қиян кескі ғаламын.
- Алпауыт бір апан гулеп аяғымыз астыңда, 7
Ию-қию үн ұласты үрейлі бір тасқынға,
Құрдым құздың қиясында түр екенбіз тас шыңда.
- Ол соншама қап-қараңғы, көп-көмескі, теп-терең, 10
Бір нәрсені білмек болып еңкейіпшіп текке мен,
Ештеңе де түйінбедім, гулейді ұра леппенен.
- "Түсеміз біз дүниеге тас қараңғы шарқ ұрған, — 13
Деді ақын, өңі құп-қу, өзегінде салқын қан, —
Алдыменен мен жүремін, сен ересің артымнан".
- Боп-боз болған ұстазымды байқадым да, үн қаттым: 16
"Өзі үрейде тұрған шақта, көсем досым қымбаттым,
Сүйенішсіз мен қалайша қапасқа адым бұрмақпын?"
- "Таяу қатқа құрсауланған ғазиздерді көргенде, 19
Өңім құп-қу тартқаны рас, аяу тұрды кеудемде,
Аяушылық, үрей емес, сол ойыңа келген де.
- Кеттік әйда, біздің сапар сан салағы шалғай тым", 22
Төмен түсті ол, өкше басып мен де артынан қалмаймын,
Алғашқы қат, алда тұрды апан аузы жалмайтын.

- Түнгі түнек арасынан естіледі түршігіп, 25
Жылау емес, айналаның әммесі тұр күрсініп,
Мәңгі ауаға шапши барып, мәңгі-бақи тұр сіңіп.
- Жанды жеген аурусыз, жалаң-қайғы жаратты, 28
Сірә, еркек, нәрестелер қаптап кеткен алапты.
Ауру дертсіз мұң жайлаған мұңдар, мылқау абақты.
- "Қиынғай рух, неңдей әруақ пана тапқан бұл жерде?" 31
Мәңгі — апан ауырлығын арқалатты кімдерге?
Аман жолды жалғау үшін не жетеді білгенге.
- Күнәсіздер құдай салған адал жолға баруда, 34
Аман сөніп, шоқынбаса, бас имесе нанымға.
Жалаң еңбек жарамайды оттан алып қалуға.
- Христиан іліміне дейінгілер — дінімен, 37
Төңірге шын табынып қадір тұтпас, біліп ем.
Сөзіңде күнәсі жоқ көп жандардың бірі — мен.
- Ақылды ақ үкімі, тәңірінің сиынған, 40
Сөздікпен да айыптаған, бізді осында бұйырған,
Ақылмыз біз, амал нешік, үмітіміз қиылған".
- Бұл хабарды естігенде, кеудем менің аһ ұрды, 43
Қалайша осы қайраткерлер құрметті хәм ақылды,
Жоһаннамның зәр-сыбаға заһарларын татулы.
- "Ұлы ұстазым, ием менің, ұғындыршы, — дедім мен, 46
Бір бүкпесіз, еш күдіксіз бір ашқарақ сеніммен.
Сөзімненен, жалғандықтан үрдіс биік көрінген, —
- Сөзің бе, өзгенің бе шындығымен жуылып, 49
Сөзің корден шыққан бар ма рахатқа нұр іліп?"
Жауап берді ол қадірлі сөз қасиетін ұғынып:
- Жүздіс туы желпуімен нұр дидарын шайқаған, 52
Көзің алдымда көктен түскен құдіретті байқағам,
Сөзің арада тәңірді мен көргемін деп айта алам.

Адам ата мұны кешкен тәңір алғаш жаратқан,
Адам ата адал ұлы Әбіл мұнда зар атқан,
Нұқ пен Мұса кешкен мұны тәңір ісін таратқан.

Бұл арадан Дәуіт, Авраам дей алмаймын құр қалған,
Әзірейіл, ұрпағы мен әкесі де бұл маңнан.
Құр қалмаған Рахиль да, қисабы жоқ құнға алған.

Басқалар да күні бүгін тау шуағы нұр берген,
Бұларға дейін пенде жоқ-ты құтқарылған бұл көрден,
Міне, осылар рахаттанып, ең алғашқы нұр көрген".

Айта берді ол, аяңдадық, аялдамай келеміз,
Шырқыраған шыбын жанның шығырманын көреміз,
Түйіндім мен: өлгендердің ортасында денеміз.

Ұйқтап тұрған орнымнан алыс емес бөктердің,
Түртсе білмес түнектерін көз алдымнан өткердім,
Қаратүнек астынан мен қарақоңыр от көрдім.

Ол алыста болғанымен, болжай біліп тұрғаным,
Сонда барып саялапты мәртебелі бір қауым.
Байқаудамын әлдеқалай адал жандар тұрғанын.

"Білім менен көркемөнер өнеге етіп тұрар-ды,
Мына көрде, мыналардан несі ерекше бұлардың?
Тобырлардың ортасында құрметтеулі бұлар кім?"

"Атағымен, атыменен күңіретті олар жерінді,
Даңқы олардың құдіретке лайықты көрінді,
Сондықтан да құрметтеулі, нұр — рахат берілді".

Осы сәтте әлдеқалай біреу кенет бақырды:
"Ең жоғарғы мәртебелі құрметтендер ақынды!
Әнеки ол, ақ елесін аппақ нұрға матырды".

Сонда көрдім, бізге қарай ақындардың көркемі
Келе жатыр, құдіретпен, маңғаз басып төртеуі,
Жүздері тек жайдары емес, қатал да емес, өр, тегі.

- Күркі дүлі қадірлі ұстаз, — төкаптар жан келеді, 85
 Ол бастаушы, ал соңынан ана үшеуі ереді,
 Ал солсеріні серт ұстаған ұлылықтың желегі.
- Ағыу Гомер, барлық елдің жыршысының құдайы, 88
 Ал Гогацій жат қылықты осқылаған ұдайы,
 Сондаш, Лукан — бәрісі де поэзия Күн, Айы.
- Біздерді сол ұлы атақ жария қып, жалғап тұр, 91
 Бұрмалы тұтып, жақындағам мен де соған аңдап бір,
 Сондақи ақ, құрмет тұтам құрметімді арнап бір".
- Біз жатарлары дүниені өртеді де шек, кетті, 94
 Біз қалардың бастарынан қыран болып көкте өтті,
 Сонан түйдім, сонда мен де сол бір ғажап мектегіті.
- Сонда қарсы ап, ұстазымның күлімдеді көздері, 97
 Ал елдердің ақындары жақындады өздері,
 Сонмендесіп жыр желкені тура мені көздеді.
- Жолашына қатысуға жол алғанда олардың, 100
 Бұлғым да арта түсті, шалқи түстім, жаңардым.
 Бұлмендурлер арасында алтыншы боп саналдым.
- Сонмендеш зейін қойып аяндадық нұрға бір, 103
 Жолашыларды жалмап қойған керексіз-ақ бұл қабір,
 Шіркін, жарық дүниеде рахат қой бұл да бір.
- Жола қыбат қабырғамен қайыспастай қайылған, 106
 Сондағыр бұлақ — сылдыр күлкі айналаға жайылған,
 Күркі алдымда сарай тұрды шырқау көкке бой ұрған.
- Жолашымен өттік біздер жердегідей түрге енген, 109
 Жола қақпа арасында ендік ішке сүрлеумен.
 Жолашыл алқап ашылды бір айналасын гүл көмген.
- Жола оқпен ойшыл жандар — алты қарыс маңдайы, 112
 Жолашыменен, салмақпенен алыс қарап арнайы,
 Жолашын де жайбарақат, бал — тілі, жез — таңдайы.

- Ашық теңіз бетіндегі ұқсайды аппақ кемеге,
Жасыл бақты жайлап тұрған әлде маңғаз төре ме?!
Қасымызда қатар тұрған көтерілдік төбеге. **115**
- Жасыл барқыт көк майсада жайнап тұрған өң беріп,
Жақсы менен жайсаңдардың елестерін мен көріп,
Жүрегімнен нұр атылды, әзер тұрдым меңгеріп. **118**
- Ұрпақтардың қауымынан Электраны аңдадым,
Эней, Гектор жыртқыш жанар, майдан еткен жан-жағын,
Арпалысты ақылшы еткен Цезарьды да барладым. **121**
- Пентесилея Камилламен бір жерде отыр сұхбаттас,
Лавина — әкесімен, әкесі оның тіпті ақ бас,
Тұңғыш елші Брут отыр, сыбағасын ұрттатпас. **124**
- Цезарь қызы — Коллатинның жан жарын,
Грахтың да шешекесін, Катонның да алғанын —
Сонда көрдім, қиыр шеттен Саладинды аңдадым. **127**
- Қос жанарым төменірек баурай жаққа ауыпты,
Ғұламалар ұстаздарын қоршап отыр, тауыпты.
Көрегендер көсемдерін ортасына алыпты. **130**
- Сократ Аристотельге жақын барып жайғасқан,
Платондай көрегенге қауым тағзым ойласқан.
Дүние зәру жайсаңдар дана басын ой басқан. **133**
- Аты әйгілі философ Демокрит те осында,
Диоген, Фалес, Анаксагор — бәрі соның қасында.
Зенон менен Эмпедокл, Гераклит — осында. **136**
- Диоскорид, дәріптелген дәлел тауып дәріге,
Сенека, Орфей, Лин, Туллий — осында отыр бәрі де,
Өткен жандар көз алдымда, көз тастадым әріге. **139**
- Энеу жерде — геометр Эвклид, Птолемей — қарсы алда, **142**
Гиппократ, Гален менен Авиценна бар сонда,
Аверроис, жаңа күнді насихаттап жар салған.

Шырағанның атын атау — ауыр ғой тым, мүмкін бе, Бір сөзінен бірегей боп бөрісі де тұр тілде. Сүйемсізді әлсін-әлсін әлсіреттім бұл күнде.	145
Салтанатты жиынның салтанаты тарқады, Бірмен білем қап қойды, ауа алапат, тар тағы, Бір кел жолмен қозғалдық, басқа сапар тартады.	148
Сөзүмсі жоқ қара түнек енді мені қоршады.	151

БЕСІНШІ ЖЫП

Алғашқы қат қалды солай, төмен түсе бастадым, Екінші қат біріншіден кем де емес, ашқамын, Бірлік, мұнда азап басқа, ыңыранған басқа мұң.	1
Мұнда Минос күтіп тұрды, азу тісін қайрайды, Ауыл алапат, босағада сот үкімін байлайды, Билейді да, құйрық сілтеп, қияметке айдайды.	4
Шымыл жанның сағы сынып, зауқы қайтып алмадан, Ауылда оның есеп беріп, әңгімесін жалғаған. Бір күннен жіктеген ол қаталдықпен барлаған.	7
Күнөкөрді шыр айналып, қанша иірілсе құйрығы, Соншама рет сор маңдайдың жерге кіру — сыйлығы, Тамұққа әкеп тұрғын ету — сол сайтанның бұйрығы.	10
Бірқашан да жұрт нөпірі, жан қауіптің шетінде, Сайтан-сотқа жақындаған кезекпенен өтуде. Сәл үн қатып, сәл сезініп, шыңырауға кетуде.	13
"Ей, нақырым, қалап келген қырсық атқан ұяны, — Деп айқайлап, Минос маған көзінен от құяды, Күяды да, зәрлі істерін бірер сәтке тыяды, —	16
Неше жүрсің бұл арада, серігің кім қасыңда? Оп-оңай-ақ енемін деп азғырынба, бас ұрма!" Көксем оған жауап қатты: "Доғар сөзді, басынба.	19

- Доғар сөзді, доғар сөзді, неменеге төске алдың?! **22**
 Бұл тамұққа келгендерге кедергі боп кеспе алдын,
 Жаратқанның жазмыштарын орындайды, еске алғын".
- Ыңыранған дыбыстарды әзер байқап, тек тұрдым, **25**
 Ию-қию боздаулар құлаққа дәл кеп тұрды,
 Азан-қазан аңыраулар лықсып келіп бетке ұрды.
- Мінеки, мен пақырмын бір, жарық сөнген жердегі, **28**
 Ұлы теңіз тұңғиығы ұли келіп тербеді,
 Жан берісіп жауласады қос құйынның селдері.
- Біресе кеп тамұқ желі тағат алмай сарнайды, **31**
 Жан нөпірі жайрап ұшып бара жатыр шалғайды.
 Шыр көбелек айналдырып, езіп, жаншып, жалмайды.
- Құзар құзға құрақ ұшып, құйын айдап жеткесін, **34**
 Атылады ашу-айғай, ақ көбікті кектесін,
 Тәңіріге жаудырады балағат сөз, өкпесін.
- Сонда сездім бұл қыспақтың алапатты қылығын, **37**
 Ақыл-есін сатқандарға салған бұғау құрығын,
 Қу нәпсіге құл еткендер парасаттың тұнығын.
- Суық күзде үйірілген қара торғай көштерін, **40**
 Қанаттары әкететін қағып алып естерін,
 Сол сияқты дауыл қуған жауыздықтың дестерін.
- Азаптары жеңілмейді, үміттері үзілген, **43**
 Сәл мызғуға бұйырмайды жалғыз тұтам үзік дем,
 Саңдалсоқ боп сеңделеді құжынаған, тізілген.
- Асқар таудың жотасында баяулатып мұңлы әнін, **46**
 Үшкілденіп Оңтүстікке ұшқанындай тырнаның.
 Көріп тұрмын боран қуған көлеңкелер тұрғанын.
- Шыр айналып, торыққанын көрдім дағы олардың, **49**
 Ұстазымнан сұрадым тек, бөтен сөзді доғардым:
 "Түнек ауа жегідей жеп, түтіп тұрған олар кім?"

- Жауап қатты ол: “Қара да көр қалжыраған бұл жаңды: 52
 Сыннау әйел қаһарлы бір патшалықты құрған-ды,
 Ерекше шақта талай тілдер бұған құлдық ұрған-ды.
- Қу нәсіпге құшақ ұрған осынау әйел-балқыма, 55
 Ерекшелігін жаптырмай бір ерік берген халқына,
 Құлшығанды қауым келіп, салғанынша талқыға.
- Наша патша қатыны еді, некеленген жары еді, 58
 Сөміржіміде аталатын көне патша бар еді,
 Бір сұлтанға берілген-ді жері менен бар елі.
- Құрға мына құрбан болған, құмар-құйқыл сойқанды, 61
 Сын үшін де Сихей көрі масқара боп шайқалды,
 Танып, мынау Клеопатра — күнәліні, сайқалды.
- Аманат кез айыпкері — Елена анау шатылды, 64
 Құлшығынан қаны тамған матаған ол Ахилды.
 Мәңгіліктердің найзағайын махаббатқа батырды”.
- Аман жүр ол сан жеткісіз Парис, Тристандарды, 67
 Құлшыменен көрсетеді елестерді, бағдарды.
 Қу нәсіптің құшырынан опат болған жандарды.
- Аман айтқан, қауесетпен дәріптелген есімдер, 70
 Құлды ойымда нелер жаутер, нелер әйел-жесірлер,
 Сөзім сонда күңгірттенді, тас қараңғы десім — көр.
- Мәңгіліктерден жауап алсам, — көсеміме қас қағам, — 73
 Мына екеуден, қанбақ құрлы боран түтіп тастаған.
 Жауап алсам, осы сәтте, құйын алып қашпаған.
- “Күттік онда оларды жел бізге қарай қысқаның, 76
 Жұлбарына аят оқып, жағанды да ұстағың,
 Тіліңді қабыл алып, қояр сонда ұшқаның”.
- Жұл оларды бізден аулақ айдап кетті, қарадым, 79
 “Шорменделер, тарт берменге, егер болса амалың.
 Үл қатындар, егер өзі мұрсат берсе Ананың!”*

Құдай

- Шақырғанда, көгершіндер, ұясына қонатын, **82**
Еріктерін ес тұтып бір, самғайтын да баратын,
Қайыспай-ақ қанаттарын қалықтата қағатын.
- Соларға ұсап елгі екі жан қанат қаға бастады, **85**
Дидоның да құжынаған қасіретін тастады,
Сәлем берген даусыма назар салды, қашпады.
- “Қанымызбен қара жердің қабырғасы жылыған, **88**
Түнектеміз өте алмаған қияметтің қылынан.
Келіпсің-ау иман жүзді, инабатты, тірі жан,
- Біздейлерге дос болса егер әміршісі ғаламның, **91**
Қайғымызға ортақ сіздей жаны ашыған адамның.
Жанын сақта дер едік біз, жалбарынып оған мың.
- Қазіргідей құйын қумай, құйқылжымай тұрғанда, **94**
Айтарыңды айт біздерге, қуанамыз тыңдауға,
Тыңдаймыз да, құмартамыз біз де әңгіме құрғанға.
- Толқындары хабаршыдай қажып, ерні кезерген, **97**
Кездесетін сан өзендер По дейтұғын өзенмен,
Сол жағада туған едім, тұрған едім, сезем мен.
- Махаббат ол өртейді ғой нәзік, шырын жүректі, **100**
Ол да солай құл еткен-ді қу нәпсіге тілекті,
Міне содан қорлық көрді ол, қорқынышты күні өтті.
- Сүюіме жарлық еткен ынтызарлы сүйіктім, **103**
Тартқан мені, төкаппарлы әміріне тиіппін,
Көріп тұрсың, айрылмайды ол лағындай киіктің.
- Сол махаббат екеуімізді апатқа әкеп қамады, **106**
Тек Каинде біздің күндер сөнеді де қалады”.
Екеуінің аузынан осындай сөз ағады.
- Жапа шеккен елестерге сүле-сопа қарадым, **109**
Басымды иіп уайымдап, мең-зең болып барамын,
Сұрады ұстаз: “Қандай ойлар қажытты, — деп, — қарағым?”.

- Білді ме екен бірер адам, сезді ме екен қатал жан, **112**
 Не сәбилік, не еркелік, қандай ғана от — арман,
 Сірәйды осы заһар жолға, сор-сапарға апарған!".
- Үміт қылған жандарға мен қарадым, сөз арнадым: **115**
 Франческа, тебіреңтті өтінішің, жан зарың,
 Аман-таныңа жаным ашып, көз жасымды жалғадым.
- Көкіректі қарс айырған нәзік күндер шебінде, **118**
 Сана ашылып, махаббаттың оянғаны тегін бе,
 Күшің сол құмарлықтар құлақ түрді не үнге?"
- Шаптық шақты есіне алса қапастағы кімде-кім, **121**
 Тек сол ғана азап-сордың ауырлығын білгені.
 Сенен кепіл көсемің де, — деп ол маған үндеді. —
- Сол бақытсыз махаббатты білуге сен шөлдесең, **124**
 Аман-таның дәнін жарып тұрып, сырын ашып бер десең.
 Аман-тәгіл көздің жасы сездіреді сенбесең.
- Аман-танып бір отырғанда оқыған ек бірде біз, **127**
 Ангелоте туралы бір тәтті әңгіме білгіміз,
 Бірақ біз де қамсыз едік, тек екеуіміз біргеміз.
- Сонда біздің жанарымыз бір-біріне төнген-ді, **130**
 Оң бозарып, өнбойымыз діріл қаға берген-ді.
 Бірақ әрі кітап бізді жетелеген, жеңген-ді.
- Бірақ тартқан еріндерді еркек келіп өпкенде, **133**
 Сол кітаптың осы тұсын біздер оқып өткенде,
 Меніменен мәңгі-бақи құрсауланған көк пенде.
- Діріл қағып аузымнан мені сүйе бастады, **136**
 Бірақ ол болып тұрды бізге махаббаттың дастаны!
 Бірақ біз басқада еді, оқи алмай тастады".
- Рух өксіп, жаншиды кеп қорқынышты бір ағын, **139**
 Естітім де жан азабын, біреулердің жылауын,
 Маңдай шылақшып қара терге, тамұқ болды тұрағым:
- Күрт күйреген өліктейін мен де сонда құладым. **142**

АЛТЫНШЫ ЖЫР

- Төзе алмай күңгірлеген тілдер менен үндерге, **1**
Күреңіткен елестерге, күңіренген түндерге,
Енді өзіме өзім келіп, енді есім кіргенде,
- Ортасынан бір-ақ шықтым тағы да бір азаптың, **4**
Қан қақсаған құрбандықтар әлсін-әлі, ғажап тым,
Айналамның барлығы көр қасірет пен мазақтың.
- Қарғыс атқан қан-нөсерлі сол үшінші қатта бір, **7**
Мәңгі-бақи мұз бүріккен мұңдар зыңдан жатты ауыр:
Мәңгі-бақи толастамас, мәңгілікке ол жат бауыр.
- Қорғасындай ауыр бұршақ, ақ қар, сызды шірінді, **10**
Көз түрткісіз көр-ауаны көлбей қаптап жүгірді,
Сұп-сұйқылтым буалдырдың астында жер бүлінді.
- Өз қиына өзі батып, нәжісіне маталған, **13**
Үш өңешті алып Цербер жыртқыш жұртқа төніп, тақалған,
Тақалған да, дүйім елге ит боп үріп, қақалған.
- Қара сақал майға шылқып, найза тырнақ зыр қағып, **16**
Жанарлары қанталаған, қарны кеуіп, жүрді алып,
Шыбын жанды түтіп жатыр, ет-терісін жұлды алып.
- Ал сорлылар нөсер төпеп, қаншықтайын ұлыған, **19**
Жаппақ болып жасырады бүйірлерін құрыған,
Жан ұшыра дөңгелейді жатпақ болып қырынан.
- Бар тәнінің баршасы да қыбыр-қыбыр қозғалып, **22**
Бізді көріп Цербер зұлым аузын ашты қозданып,
Айыр тырнақ саусақтарын ашып-жұмып, созды алып,
- Көсем сол сәт еңкейді де, қос уыстап, табанда, **25**
Қос алақан топырақ алып, қомағай сол тағы аңға,
Дәлдеп тұрып лақтырды, алпауыттай аранға.
- Бір төбеттер болушы еді сүйек сұрап ұлыған, **28**
Қу сүйекті құшырлана кеміретін құныға.
Есі кірмей, қажалайтын қу сүйекті құрыған.

- Солан ұсап сатқақ тұмсық Цербер пері "кенелді", 31
 Шүрүйін естігенше түршіктірген дененді,
 Сірмә жандар сүйкімдірек көруші еді керенді.
- Ғажәттердің арасымен алға қарай аттадық, 35
 Құрғанын-нөсер иеленіп, бұл қапасты жатты алып,
 Құластығы мәйіттердің кейпін біздер таптадық,
- Тілектіліп жатыр екен қияметтің жандары, 38
 Армында тек біреуі бізді байқап, аңдады,
 Сол үмтылып, қайта отырды: бізге назар салғаны.
- Тіңірі жан, саған айтам енген мына тамұққа, — 41
 Үді олгі, — мүмкін, мені тұр шығарсың танып та:
 Сол қылғансың, бордай тозғам, мен кеткемін табытқа".
- Үдім: "Бейнең тым мүсәпір, көзге бөтен соншама, 44
 Таныр рең көз алдыма келмей отыр оншама,
 Бұл көскінді тану қиын ең жақының болса да.
- Тілектілерден күйікті емес, бірақ сұрқай тұр, жаны. 47
 Солан сайын жазалаған қасіреттің зынданы,
 Міншә маған, сен кім едің, кекті тағдыр құрбаны?"
- "Сенің қалаң бір кездерде болған менің қалам да, 50
 Көңірдектеп, сұмдық күншіл толған еді адамға,
 Солан алып тұрушы еді, сынған жоқ па, аман ба?"
- Алыматтар арасында Чакко деп мен атанғам, 53
 Құлқын ұрып мешкейлікке, қу нәпсіге қақалғам.
 Құл нөсердің астында енді шіріп барам қапамнан.
- Тіңшара жан мен ғана емес тосқан құдай жарлығын, 55
 Сол күнәмен осы жерде жазалайды барлығын", —
 Дүң үзді ол әңгімесін өтінішін, зар-мұңын.
- "Чакко, сенің мақшардағы қорлығыңа қиналам, 58
 Көзім жасы көкірек қысып, уайым, дерт жинаған.
 Алайда мен өтінемін, бір ауыз сөз қи маған!

Өш қалада өшіккендер неге апарып соқтырмақ;
Өзара бұл жауласуда кімі әділ боп тұрмақ,
Қастандыққа желік беріп, желпіген не от бұлғап?"

"Ұзынсонар айтыстан соң қаны — сөлі төгілер,
Ақтар жағы үстем болып, бар үкімет берілер,
Ал жаулары қуғындалып, масқара боп көрінер.

Үш мәртебе жүз көрсетіп жарқ еткенде күн қызып,
Құлайды олар, бұл шақтағы екібетті бір бұзық,
Қараларды демеп, сүйеп, жібереді тұрғызып.

Ақтарды олар аямайды, жаншиды да езеді,
Ұзақ мерзім дестік етер келеді де кезегі,
Қырғындардың тым қымбатқа түскендігін сезеді.

Игі жанды екеуге, сірә, мойын бұрған ба,
Менмендік пен күншілдік, озбырлықтар бұл манда.
Мәңгі-бақи қалғымай, ұшқын атып тұрғанда".

Опық жеген сөздерге ол тоқтады да, езілді,
"Қырсық шалған зынданнан, құрбан еткен төзімді, —
Дедім оған, — қишы маған игі, жомарт сөзіңді.

Теггьяйо, Фарината рухтары қуатты,
Парасат пен ақылға бай жаңдар еді шуақты,
Арриго, Моска, Рустикуччиді нендей тағдыр құлатты?

Әлде Тамұқ қинады ма, еркелетті әлде аспан,
Тағдырларын білмек болып, жалын жүрек алжасқан,
Тарландарды көрсем егер қуанар ем әу бастан!"

"Күнәлілер арасында бізден бетер датталған,
Өткендегі айыптары төмен сүйреп сотталған;
Кездесесің оларменен алдыңдағы қаттардан.

Бір-ақ нәрсе өтінерім: оралғанда жарыққа,
Арасында өмір сүргем, ескерт мұны халыққа.
Ақырғы сөз, жауап та осы: ал, бара ғой, қамықпа".

- Ақыл ұшпаған көздерімен алаң етіп, бір қарап,
 Ол өлкенің бара жатты өз-өзінен ұрланад,
 Оларлардың арасына құлап түсті сырғанап. **91**
- Осы жақта шіриді де, — деді ұстазым, — тұрмайды,
 Бұл олақ ошақ қиямет соты күңіреңткенше сырнайды.
 Осы ері араласып, аспан асты шулайды. **94**
- Бұл қияткі өз көріне бөрі сонда ұмтылар,
 Бұл олақ қалпына кеп, бір сүрініп, бір тұрар,
 Бұл қияткің жаңғырықты мәңгі естіп тыншығар". **97**
- Осы ері өлес, мибатпақ арасында келеміз,
 Бұл өмір туралы тұңғыық ойға төнеміз,
 Бұл олақдаймыз әртүрлі, үнсіз ойлай береміз. **100**
- Ақыл ұстазым, бұлардың азаптары арылмай,
 Бұл олақ үкім бойынша қала ма өстіп алынбай?
 Бұл олақ қай ме немесе бере ме әлде қалыңдай? **103**
- Бұл олақның бір өзі жетілдірсе пәнді,
 Бұл олақ пен азапқа онан сайын дәндеді,
 Осы айтқыдай ғылымның, пәнде дейтін зәндемі. **106**
- Күн олақтар тірілгенмен, көгермейді қайтадан,
 Бұл олақтан бетер оны мына тамұқ жайпаған,
 Осы олақтарды баяғыдай бейіш тербеп, шайқаған". **109**
- Бұл олақ енді осы жолмен қатқа қадам басамыз,
 Бұл олақ жайды босқа сөз ғып, несін жұртқа шашамыз,
 Бұл олақ бізді бастағанда зынданға бір тас ауыз. **112**
- Бұл олақ қарап, қарсы тұрды Плутостай хас жауыз. **115**

ЖЕТІНШІ ЖЫР

- "Pape Satan, pape Satan aleppe!" — **1**
 Құрылдаған Плутос айғайлайды ала өкпе.
 Ашуына ашу қосқан дүлей, кәрлі әлекке.

- Құлақ аспа, жаныңа үрей, қорқынышты түсірме, — **4**
 Деді маған демеу беріп, ғұлама ұлы кісім де, —
 Не кедергі болмақ бізге бұл жартастан түсуге?"
- Жекіді ол жауыздықтан жалын атқан тұмсыққа: **7**
 "Үніңді өшір, бейбақ бөрі, қат та қалғын қырсықта!
 Шұрылдаған құрсағыңда шірі де жат, тұншық та!
- Тұнғыыққа түсеміз біз келіс мейлің, келіспе, **10**
 Бізге медет тәңір өзі, өр Михаил періште.
 Құдірет өзі қолдап отыр, сенесің сен не күшке?"
- Алысқанда қайраты мол аптал, атан кісімен, **13**
 Мың бұралып құлаушы еді жел үрлеген күшіген,
 Сол төріздес жыртқыш құлап, айырылды күшінен.
- Күллі әлемді күрмеп алған зұлымдықты көрдік біз, **16**
 Күңіренген азаптармен төмен түсе бердік біз,
 Үшіншіден төртінші қат төріне енді ендік біз.
- Жаратқанның жазуын-ай! Бұл алапат ғажапты, **19**
 Кім есебін айыра алар көзім көрген тозақты?
 Қандай күнә қамап қойған мұнша сорды, мазақты?
- Харибданың үстіменен ақбас толқын ұмтылып, **22**
 Бөгеттерге кездескенде, кері ағатын жұлқынып,
 Сол сияқты адам селі бір жығылып, бір тұрып.
- Лек-лек ағылады қараң қалған қар — халық, **25**
 Екі тобыр келе жатыр нықла-нық қарманып.
 Кеудесімен ауыр жүкті итереді зарланып.
- Құлады да, өзер-өзер артқа қайта соқтықты, **28**
 Ығысады, теңселеді, әлдері де жоқ тіпті.
 Айғайлайды, бір-біріне ағызады боқтықты.
- Күреңіткен қапаспенен олар және ығысып, **31**
 Қарсыдағы нүктеге кеп екі жақтан тұрысып,
 Ұмтылады қайтадан, баяғыдай ұрысып.

- Қайта тағы шегініп, қайта айнала бергенде,
Жұлқыласқан сұрланып сол тобырды көргенде,
Биләлі дедім жүрегім жайрап тұрып кеудемде: **34**
- "Үлгізім-ау, кімдер бұлар салбыраған иығы?
Сол жақтағы сонау қатар — төбел таздар сиығы
Сү, шәліктен мұның бәрі клириктер жиыны?" **37**
- "Көңің шалған мұның бәрі — бақас болған өмірде,
Ақылдарын пақырлар сарып еткен көңілде,
Сәуді нарқын білмегендер шығындарын бөлуде. **40**
- Құрсығады қиястанып, итше үріп зынданда,
Ір біріне бетпе-бет кеп опасыз боп туғандар,
Ір біріне қарсы тұрған қияметте бұл жандар. **43**
- Ал аналар — клириктер төбе шашы алынған:
Ір де сараң шендеспейтін, жұрт та құлай табынған,
Кардинал мен папа дағы шығар әлі алдыңнан". **46**
- "Осылардың арасынан ойда жүрген көптенгі,
Білер едім ласталған өңшең қара беттерді,
Опасыздар кеше ғана арсыздықпен өткен-ді". **49**
- "Көрудің де керегі жоқ, олар көрге көмілген,
Минбақтаққа батқан олар мимырт сұрқай өмірден,
Ангып болмас арамдыққа ақылдары жеңілген. **52**
- Олар мәңгі сенделеді, әл-дәрмені таусылып,
Көрлерінен тұрады да, көрсетеді қарсылық,
Сөқа басын сойыл қылып, жұдырығын қамшы ғып! **55**
- Мағнасыз дүние жиып, қайта шашса кімде-кім,
Ішліктен құралақан, жаһаннамда жүргені,
Менсіз де оны ұғындың, сол ғой жаның білгені. **58**
- Өлгітік отын қаулатып, өзеуреткен жер бетін,
Көресің, ұлым, Фортуна зекетінің зер бетін,
Өмірдегі тым өткінші жалғандықтың келбетін. **61**

Бұл жалғанның бар алтынын бергеніңмен жұбанбас,
Мына тобыр арасында бір аруақ та қуанбас,
Азап-сорды алтының да алдарқатып жыға алмас".

"Әсиеттер өркеніңдей, о, ұстазым, ар-тұлға!
Құрыш тырнақ шеңгелінде құрыстырған қалпыңда,
Барлық ұрпақ бақығыңдай бар емес пе Фортуна?"

"О, есі жоқ ақымақтар, аңқауын-ай тағдырдың,
Қандай ғана қара түнге ақылыңды алдырдың!
Ал ұғып ал, уағызға сусыныңды қандырғын.

Дана құдай әлімсақтан бұл ғаламды меңгерген,
Жаратушы жаратқанда әммесін де теңгерген,
Өзгелерге нұр құятын көсемдікті жөн көрген.

Жөн көрген ол көсемдерден нұрлы шуақ атқан-ды;
Тағдырлардың тәңіріне өмір сәнін тартқан-ды,
Сондықтан да сол бір әйел әмірші боп жатқан-ды.

Өлкелерден өлкелерге, ұрпақтардан ұрпаққа,
Бақыт тастап, байқұстарды салып қойған бұлаққа,
Өлімге де өзі ие боп, бөліп отыр бұл шақта.

Бір халықтың бір халықты жаныштауы, басуы,
Соның ғана билігінде, соның қатал кәсібі.
Шалғындағы жылаңдайын көрінбейді ол, әсілі.

Өзі құдірет патша да, сот та болған адамға,
Ешкім дағы таласа алмас ол әйелмен әманда,
Құдірет сол құдайлардай өткен-кеткен заманда.

Ол толассыз әділ сотын бір минут та тыймайды,
Уақыттың әр сағаты асықтырып, қинайды,
Жұмыр басты пендесіне қысқа өмірін сыйлайды.

Сол аруға жала жауып, қайбар айтып, оттауда,
Аяққа арын басып оның, ақмақтар тамтауда,
Амал қанша, сол бір жанды тұрар еді мақтауға.

- Ғұрғұнаға естілмейді балағат сөз кіл бүлік, **94**
 Ғарыққанның тұңғыштары арасында тұр күліп.
 Өңір добын айналдырып, рахатта, нұр кіріп.
- Шырымыз не, кеттік енді, алда — нағыз сор-қайғы, **97**
 Наныс азап әлі де алда, кешігуге болмайды.
 Сарытағы жұлдыз өне ізгі сәлем жолдайды".
- Қызы кесіп өттік тағы, жеттік долы жылғаға, **100**
 Көң ағанды морып, қағып, түтіп әрі жұлмалап.
 Сүмбі құрдым болып ағып жатыр жыңдана.
- Жылға реңі қызыл күрең түске еніп, сырланған, **103**
 Шақаса, жанай жүріп, өттік судан сұрланған,
 Соқпымалы соқпақпенен төмен түстік құз-жардан.
- Түнжыр қайнар түнереді, басылады, жылайды, **106**
 Өшпенділік батпағында тасынады, сұлайды,
 Сүмбі сұр тасты биіктердің баурайына құлайды.
- Үш басы ласталып, меңірейген-меңгірген, **109**
 Құрдым өзен жылымына құр бекерге телмірген.
 Ашу бұған тыр жалаңаш тобырларды көрдім мен.
- Тікелсіз жатыр олар аяқпен де, қолмен де, **112**
 Көудіменен, баспен де, иықпен де, жонмен де.
 Бірін-бірі түтпек болып ұмтылады соркеуде.
- Ұлым менің, — деді ұстазым, — алдан тағы көресің, **115**
 Ақалдарын ашу жеңген пенделердің төресін,
 Сүмбі астында сан адам бар толқын көмген денесін.
- Ақтық демі көбіктеніп су бетінде ойнайды, **118**
 Өшпен беті қазандағы қара судай қайнайды,
 Алмағат бір арпалысқа көзің жетпей қоймайды.
- Шырмалады, сыбырлайды: "Күнге қарап қуанған, **121**
 Айналайын ауада біз, қуанған да, сыланған,
 Көңілсіз бір жандар едік айықпаған мұнардан.

- Енді, міне, көңілсізбіз, құртты лас құлқыңды", **124**
 Көмейінде олардың осындай бір жыр тұрды,
 Бір лебіз айтпақ болып бекер босқа ұмтылды.
- Жылым тұрған сол қуысты орап өттік айналып, **127**
 Тартпа батпақ жиегімен құрғақ жерді ойға алып,
 Тұрды адамдар балдырменен кеңірдегі байланып.
- Мұнараның бауырына жеттік әзер айла ғып. **130**

СЕГІЗІНШІ ЖЫР

- Әңгімемді жалғастырам, ойламағын жетті деп, **1**
 Сол мұнара әудем жерін әп-сетте аттап өтті деп,
 Кертпештерге қарағанда, кемелденген көк тіреп.
- Жанып тұрған екі бірдей отты біздер байқадық, **4**
 Әлдеқайда үшіншісі әзер көзге байқалып,
 Тұрғандайын бір қиырдан, сірә, жауап қайтарып.
- Ғаламдағы даналықты теңізге мен шақырдым, **7**
 "Бұл нағылған оттар? — деймін, жалбарынып жатырмын, —
 Ол кім өзі, белгі тастап, жауап беріп жатыр кім?"
- "Тұмандардың арасымен қарағанда көресің, **10**
 Бұлайлы аймақ үстінен сен, — деді маған төрешім,—
 Кімдерді олар шақырғанын көресің де сенесің".
- Ешкімнің де көз алдынан бұлай өткен жоқ дерсің, **13**
 Зымыраған жеңіл қайық — ауа тілген оқ дерсің,
 Ұшты солай, бізге қарай, қызметін өткерсін.
- Ұмтылды ол бізге қарай, суды тілген күш мүлде, **16**
 Бір ескекші жар салады, айғайлайды үстінде:
 "Иә, бәлем, күнакар жан қолыма енді түстің бе?"
- "Жоқ, Флегий. Флегий, айқайлайсың" бекерге, **19**
 Біз сенікі, — деді көсем, — қас қаққанша өтерде,
 Қайығыңа отырамыз белді байлап бекемге".

- Сондық жөйтін жан болатын алдағанда, қызынып, 22
Талапты тарс айрылатын, өзін-өзі қыжырып,
Сонан ұсап Флегий тұр ашулы өңі бұзылып.
- Жауапкершілікке отырды ұстаз игілікті, байыпты, 25
Мен де міндім әдеппенен ұстазыма лайықты,
Сөзім сонда екеуімізді ауырлаған қайықты.
- Міншәкіміз сол екен, көне қайық заулады, 28
Шашыған су қақ тілінген қауындайын аунады,
Тіпкімдер де, сірә, осылай еркін жүзе алмады.
- Сөзім сөзі ортасында ешнәрсені сезбесті, 31
Шоқындығыменен кебінделген маған біреу кездесті,
Сұрып жатыр: "Мерзіміңнен бұрын неге кездестің?"
- "Көздім, бірақ алмағайып, ізім өшіп қалады, 34
Ал өзің ші, өзің кімсің, бар пәнденің жаманы?"
Кім жыласа, сол мен едім", — осы болды жауабы.
- Жыла да зарла, мибатпақ жібермесін, жабыссын, 37
Күлкінің мәншілік лас атау тамызсын!
Сұрмайы лас, мына бір сұрыңмен-ақ таныссын".
- Қызын созып қайықтың ернеуіне ол жармасты, 40
Шүрді ұстаз, әлгінің өңі-түсін зәр басты.
"Жоғал әрмен құрдымға! — деді ұстазым, — Албасты!"
- Мойныымнан аймалап, қолымды алып қайтадан, 43
Ұлағатты сөз айтты ұстаз зердесімен байқаған:
"Қығал рух, мейіріммен жұмыртқанда шайқаған.
- Ол өмірде менмен еді, тас жүректі, пәс неме; 46
Соның озбыр қылықтарын дәріптемес өсте де ел;
Міне, осында ол — ыза-кектен соқыр әрі таскерен.
- Соншама көп Фөниде желіктіруді үйренген, 49
Аңдызға ұсап бәрі осы мибатпаққа иленген,
Көз қалдырған артына адам шошып, жиренген!"

- "Қайық көлден өтпей тұрып, құмартыш бір келем мен, **52**
 Ұлы ұстазым, соларды мен тартпа жалмап жөнелген,
 Мибатпаққа батқандарын анығырақ көрер ме ем!"
- Жауап қатты ол: "Жеткеніңше анау тұрған жағаға, **55**
 Құмарыңды қандыра бер, қарық болып қара да,
 Күткеніңді көріп те қаларсың сол арада".
- Осы сәтте бір өлікке қаптай келіп ұмтылды, **58**
 Тыржалаңаш былғаныш топ жанұшыра қылқыңды,
 Сасқанымнан құдайға шүкір дедім мың түрлі:
- "Аржентиді жібермеңдер!" — айғай осы талайғы: **61**
 Флоренциялық бір рух тар қапасқа қарайды,
 Жабайы бір ашуменен өзін-өзі талайды.
- Ол осылай шіріп жатар, әңгіме енді тамам-ды: **64**
 Алыстан бір күңіреніс аударады санамды.
 Қимылсыз құр бадырайған көрдім екі жанарды.
- "Ұлым менің, — деді маған ұлы ұстазым мақтаулы, — **67**
 Мынау, міне, Дит шаһары сормандайлар қақтаулы,
 Қуаныш жоқ, құрыған жұрт мұңға батып жатқан-ды".
- "О, ұстазым, ар жағында дуалдардың сыз алған, **70**
 Шіркеулер тұр бір-бірінен мойнын соза ұзарған.
 Жалын отқа балқығандай қызыл күрең қызарған".
- "Сол дуалдың ар жағында мәңгі жалын жалаулап, **73**
 Мұнараны боямақшы, — деді ұстазым, — алаулап,
 Тамұқтың да бір қабаты, міне, ашылды талаурап".
- Толқындардың нән жотасын құшып тұрған өңгеріп, **76**
 Құзар орға жеңіл қайық сумаң етіп келді еніп:
 Шомбал-шомбал дуалдарды шойын дедім, мен көріп.
- Топан судың қарауылы лайқаттап, жөн көрген: **79**
 "Ал, түсіңдер! — деді ақырып, — жағадамыз, кел бермен!"
 Деген жерге жеткенше біз өттік талай шеңберден.

- Қуққаларда кіре беріс сан күзетші желегі, **82**
 Санта тұрды, көрдім, нөсер көк бетінен төнеді,
 Мынау кім? — деп күзетшілер қадағалай береді, —
- Аруақтардың мекеніне неге тірі келеді?" **85**
 Көркем сонда түлейлерге белгі берді келелі,
 Не үшін біздер келдік мұнда, білсін олар", — дегені
- Олар сонда тежеді деп қаһарларын батпан зіл: **88**
 Ошқ тоқта, мықты болса, мынауыңды аттандыр.
 Көркем десе көрсін, кәне, әлеметті жатқан бұл.
- Қыпта оралсын тағы да бір ессіз өткен сапарға, **91**
 Бірмәң сенсіз, сен қал біздің қасымызда, қатарда,
 Іңдігі оның бастаушысы қараңғы түн — апанда".
- Қырғыс атқан осы сөзді естігенде ой-жаным, **94**
 Сирқан болып, қорқыныштың түнегіне бойладым;
 Қыптар жолды таппасымды көргеннен-ақ ойладым.
- Мүң түмшалап тұрған шақта десім менің сетінеп, **97**
 Сіңгіл едің сан мәртебе, сан мәртебе, неше рет, —
 Ден зарландым, — алдыңда тұр, міне, тағы жетімек.
- Тастай көрме басыма қатерлі сәт кеп қонғанда!" **100**
 Тыйым сапты бұл шөріге, тыйым сапты қорғанға,
 Іңді осында бастап келген оралайық жолдарға.
- Қүдіретті қайраткерім мені осында бастаған: **103**
 "Саспа! — деді, — бұл жолға бара алмайды басқа жан
 Бұл сапарды әубастан екеумізге тастаған.
- Осы жерде күт мені, рухыңды түсірме, **106**
 Жақсы үміт пен жаныңды жоғалтпағын күшің де.
 Сөрі қарай қорғаймын бұл түнектің ішін де".
- Мейірімді кетті әкем, ешкім де жоқ қасымда, **109**
 Жалғыз қалдым күйзеліп, жабырқауда, жасуда.
 Не "бар", не "жоқ" деген ой арпалысты басымда.

- Әке сөзін анығырақ құлақ ести алмады: 112
 Оныменен алайда аз сөйлесіп жаулары,
 Апыл-ғұпыл бәрі де ішке енді, жалмады.
- Ұлы кеуде алдында жауып қойды қақпаны, 115
 Қартын сыртта қалдырып, жыңдар ішке аттады,
 Көрінді қарттың қайтадан шаршап келе жатқаны.
- Сағы сынып қартымның, сарыуайым мінгесті, 118
 Әлсін-әлі күрсініп өз-өзімен тілдесті.
 "Қайғы басқан қалаға сапарымды кім кесті?!"
- "Мен қайғырып тұрғанмен, сен сескенбе мұңымнан: 121
 Маған қарсы тұрғанымен осы жерде зұлым жан,
 Қалт етіп бір қалтыраман, тұғырымнан жығылман.
- Соғысқұмар сойқандардың бұлары емес жаңалық; 124
 Солай болған, солай болар, солай тұрар жаңарып,
 Ашылмақшы бір қақпадан бір қақпаға таралып.
- Жазуды сен көрген едің жаһаннамға енерде, 127
 Сол арадан, шырқау көктен шын құдірет төнер де,
 Қосшысыз-ақ осы араға шыр айналып келер де,
- Өз қолымен бұл шәріні бізге ашып берер де". 130

ТОҒЫЗЫНШЫ ЖЫР

- Қалжыраған серігім қайта айнала кіргенде, 1
 Үрей бұққан жанымды дидарымнан білгенде,
 Өкінішін серпіді, өңі өзгеріп бір демде.
- Ол тыңдап тұр, ақылмен маған бағыт берердей, 4
 Сасық батпақ, сызды ауа арасымен бөгелмей,
 Алдамшы көз алысқа әкетпесін дегендей.
- Әйткенменен жеңеміз, — деді ол маған, — алайда... 7
 Қорғаншш Беатриче, камқоршымыз қалайда!
 Жарық жұлдыз көрсетер жақынымыз, о, қайда!"

- Түшпідім мен, сөзі оның екі ұштылау, сән қашты, **10**
Көкейіңе көсемнің неңдей күдік жармасты?
Қуаң бөрген жаныма сөзі қайда алғашқы?!
- Сол ауыздан гөрі де сұрлануым мүмкін-ді, **13**
Ысқалдығым басылып, елтіп сөзге біртүрлі,
Салқыраймын қайтадан үзілген ой шіркінді.
- Сөйканы мол тереңге, сол бір сорлы қуысқа, **16**
Үміт өлген жүректе, үміт өлген тыныста,
Ысқалдақпен бірінші бару әлде дұрыс па?"
- Жауап берді қолма-қол, сауал алып ол менен: **19**
"Сен океуміз тұрған бұл, мен таппаған жолменен,
Біржәз елес болмаса, басқа өтіп көрмеген.
- Алмағайып, бір кезде бұл жерден мен өткен ем, **22**
"Фрихто зұлым өңмендеп төңіректеп кетпеген,
Сол төңге жан беріп сөйлетуге беттеген.
- Қуаң деген әлсіреп, салқын тартқан қан дағы, **25**
Тар қуыстың арасымен тамұқ жолын таңдады.
Шуданың шегіндегі бір тұтқынды алғалы.
- Шыр айналған дүниенің шырмауығы шынында, **28**
Тым тереңде, тым түнекте таудан алыс тұруда,
Білем оны, жаның жасып, босқа уайым ұруда.
- Сасып жатқан сол ойпаттан бар үмітті жойған-ды **31**
Ақбас толқын ұлып кеп, атырапта ойнады,
Ақбар шашып ол бізге жолды бөгеп қойған-ды".
- Бісімде жоқ ол және айтты қандай хабарды, **34**
Лударамын мұң басқан мың құбылтып жанарды,
Арыстан тіс мұнара басына көзім қадалды.
- Көкке кенет атылды қорғамақ боп жынданып, **37**
Үсті-басы қызыл қан үш Фурия сұрланып,
Жеті басты жап-жасыл жалмауызбен шырмалып.

Қатындардай бастарын түйістіріп құрамы;
Бұрымдардың орнында құмның улы жыланы,
Самайында олардың сан бұралып тұрады.

Мәңгі түндер күндерінің көз жасына таныс жан,
Қатындарды нұсқады сонадайдан, алыстан:
“Қара, — деді, — Эриниге шашын жұлып алысқан.

Ортадағы — Тисифона өлімге өш, қырсық-ты,
Солда отырған Мегера қызғанышын ыршығты.
Оң жақтағы — Алектос”, — деп ұстазым тыншықты.

Ал қатындар кеуделерін түтіп жатыр жұлмалап,
Айғай-сүрең дауыстар, қолдарымен тырмалап,
Екі көзім ұстазға жәутең-жәутең тұр қарап.

“Қайда кеткен Медуза? Тамұқ тасын көтергіз!
Сол Тезейден бекер-ақ өш алмаған екенбіз”.
Олар солай шыңғырды, жаңғырықты мекен-құз.

“Теріс айнал тезірек, қос көзіңді тас жұмғын;
Сұрын көру қауіпті Горгон қара басқырдың,
Жарық келіп түскенше жанарыңды ашпа, ұлым”.

Осылай деп ұстазым айналдырды өзімді,
Қолдарымның сыртынан жауып тұрған өзімді,
Қоса келіп жасырған қолдары оның сезілді.

Ей, есі бар түлейлер, қараңдаршы өздерің,
Түсінбесің түсінбессің, түсінерсің сезгенің,
Астарлы өлең ар жағында ақын нені көздеді...

Лай судың ойпаңына арпалыса қомдана,
Жетті міне тозақ үні гүрілдеген долдана,
Қапелімде дірілдеген оң жаға мен сол жаға.

Арпалысқан ауадағы алапат жел осындай,
Алдыңдағы көлденеңге аялдамай, тосылмай,
Ну орманды күйрететін күркіреген жасындай.

- Түліктерді бүлдіреді, қиратады, заулайды: **70**
Түлік, булақ шаң-тозаңдар әлеметтей қаулайды,
Аманды оның қашпай қалған адам да, аң да қалмайды.
- Алақшынын көзімнен алды да айтты ұстазым: **73**
Көне көбік қай жерінде қара түтін, күшті ағын,
Ішкіңіңсің ба, өне, соны жанарыңда ұстағын”.
- Жыландайын жауыз жауы бас көтерсе жылмаңдап, **76**
Күркікәлдер қашатұғын құрақ ұшып, тырбаңдап,
Жасырынар пана іздейтін әр тесікті бір қармап.
- Ішкіңсіңсің солардай сорлыларға қарадым да қалдым мен, **79**
Сіркібіреу зығайды жан нәпірі алдымен,
Сіңкісіңсің адымдайды ол аттағандай шалғынмен.
- Көзгедейлі түтінді ол көз алдынан ұшырған, **82**
Сол қолымен сәл сермеп, бет алдынан ысырған.
Ішкіңсіңсің, осыдан сәл-сәл ғана қысылған.
- Тарыштың мен елшісін тани кеттім, келеді, **85**
Көзіме қарасам, ол бір белгі береді,
Үні шығармай, тағзым ет, — түсіндім мен дегенін.
- О, не деген құдірет түнекке кеп орнады! **88**
Қықпа алдына тоқтап ол, асасымен қолдағы
Қықпаны ашты, қарысқан бір жауыз да болмады.
- “Аласталып аспаннан, қарғыс таңба басылған, **91**
О, сормандай ұрпақтар, не сырың бар жасырған? —
Дүң кірді ол есіктен, үні үрейді қашырған —
- Алаң басып, адымын келе жатқан шегелеп, **94**
Сорларыңа сор қосқан, нәсердейін себелеп,
Жаратқанға жармасып жаза тарту, не керек?
- Алуға ақыл жеңдіріп таптадыңдар тағдырды, **97**
Царберлердің, есте ме, әлі күнге қан мұрны,
Гүмсығына Геракл өшпес таңба қалдырды”

Қайсыбіреу біреуді ығыстырған секілді,
Бір сөз айтпай біздерге, басқаларға жекірді,
Кері тартты кер жолмен, ойлап енді кетуді.

Шаруа көп қой алдыда, әуреленіп жатпадық,
Қасиетті сөздерді медет тұтып, шаттанып,
Қақпа жақты бетке алып, екеуміз де аттадық,

Екеуміз де ішке ендік, кездеспеді бір зальым,
Күнәкарлар азабының көрмек болып сұрларын,
Құрсауланған қорғандардың арасында тұрғамын.

Көзімменен тіңтемін ә, деп ішке кіргеннен,
Қаңыраған бос қуыс, жан көрінбес бір жерден,
Жайлап жатыр құр гөйгөй жұбанышсыз күңіренген.

Арльдағы Ронадай жапқан жердің тақтасын,
Полодағы Карнародай — мол арнамен аққасын —
Иін тіреп, тұтастырған Италия қақпасын.

Бедеу алқап болушы еді мекен еткен мазарлар,
Қаптай келіп көтерілген мұнда да сол тажалдар,
Бірақ оған ұқсамайды тамұқтағы базарлар.

Сумандайды, шыжғырады орды кезіп оттары,
Сом болаттар балқып кеткен мұндай апан оқпаны
Ертеде де болған емес, қазірде де жоқ-ты әлі.

Аузы ашылып көрлердің, әлдекімдер күңіренді,
Күңіренгендер куә боп, күдіктілер білді енді,
Қойны суық қара жер жасырғанын кімдерді.

"Айтшы, ұстазым, — дедім мен, — кімдер мұнда жерленген,
Жалын атқан неткен үн жатқан мынау көрлерден,
Зар илеткен не зауал мына ауаға дем берген?"

"Дін бұзарлар, — деді ұстаз, — имандары жоқ халық,
Танымаған құдайды тәкаппарлар сотқары,
Жатады олар тапталып, жер түбінде топталып.

- Тобылғағы аптапта кімі қалай қарманып, **103**
Төң теңімен жатады олар мәңгі бақи зарланып".
Дәлі де ұстаз оң жаққа бетін түзеп алды анық,
- Мұнарамен, жерменен азап жолын жалғадық, **106**

ОНЫНШЫ ЖЫР

- Крәмілдің қабырғасы, азап мекен шетінде, **1**
Соклақпенен ұлы ұстазым мені алып өтуде.
Оны окшелеп жүріп келем, белді байлап бекемге.
- "Көрлі қаттан зәрлі қатқа бой ұрған да ұмтылған, **4**
Парасатты ақылгөйім, — дедім қажып тұр-тұлғам, —
Өтіншімді орындашы достық көңіл, құлқыңнан.
- Жасағанның жанып жатқан осынау бір жерінде, **7**
Бұлар ма екен кебінделген пақырларды көруге?
Ақылдары ашық жатыр, қарауыл жоқ көрінде".
- "Қияметтен оралғанда тәңір берген тағдыры, **10**
Қибылданып әмірі де, бұйрығы да, жарлығы,
Ашық мына лақаттардың жабылады барлығы.
- Бұл молада — құдайына сенбегеңдер кешегі **13**
Эпикурдай тәңірге жат, өздері ойлап, шешеді:
"Жаһаннамда тән мен жан да бірге мәңгі өшеді.
- Бұл көрден сен жауап алып, сұрағыңа бас ұрған, **16**
Сөй қалауын басасың сен берекеңді қашырған.
Сөйларыңа нәр аласың жүрегінде жасырған".
- "Қайырымды ұстаз, өсиетіңді есте қатал сақтауға, **19**
Бісім менің екіталай басқа сөзді жаттауда,
Басқа сөзді жаттауда, қасиетіңді сатпауға".
- "От қаламен тірі жүріп, кешкен оны белшеден, **22**
Өнегелі қарапайым, ақыл-есін теңшеген,
Тосқаналық, жақын келші, өтінемін мен сенен.

- Бір жақындық бар тәрізді, сөздеріңе қарашы, **25**
 Менің жомарт Отанымның болмағайсың баласы,
 Мүмкін, сені әдеттен тыс қажыттым-ау, шамасы”.
- Алмағайып, бір қабірден құдіретті үн атты, **28**
 Ой-санамды ойран етіп, тұңғыққа құлатты.
 Жабыстым да, қатып қалдым көсеміме қуатты.
- “Неге сонша бұйығасың, неге имене бересің? **31**
 Фарината көтерілді, әне, қара, көресің.
 Кіндігінен жоғары көрініп тұр денесі”.
- Жүзіне оның сұқтанып, телміре қарап қалыпшын; **34**
 Кеудесі мен маңдайына кереметтей алып тым,
 Кекірейе көз тастап көлеміне Тамұқтың.
- Ортасыңда оттардың өкшемізді жалаған, **37**
 Қауіпсіз мені қозғады жақсы көсем, жан Адам,
 Айтты маған ақырын: “Ашық сөйлес, бар оған”.
- Ашық жатқан лақаға барғанымда тіреліп, **40**
 Тәкаппар да, сұсты да, көр ішінде түнеріп:
 “Тұқымысың сен кімнің?” — деп сұрады бір өлік.
- Көндім, бірақ мен оған жұмған ауыз ашпадым, **43**
 Ашпадым да, алайда бірден тани бастадым;
 Міне, сонда, әлгі өлік сәл-пәл керіп қастарын.
- “Сыбайластар сырластарға өшпенділік жолдаған, **46**
 Жалғандағы, — деді өлік, — жау үй еді ол маған;
 Екі мәрте талқандап ем, екі мәрте, ол — оңбаған”.
- “Қуғыңдалып кеткенімен, — дедім дереу, — қоғамнан, **49**
 Әр қиырдан Отанына олар қайта оралған;
 Ал сендерге еш бақыт жоқ мынау көрде тоналған”.
- Осы көрдің жиегіне иек артты басқа елес, **52**
 Иек артып, қармана кеп, кемсеңдеді ашты өңеш;
 Сірә, өзі, саргідір, сергек-селтең жас та емес.

- Үміт біреу жоқ па деп, қам жасады ол көруге, 55
 Мінәліге алақтап, қос қуысы төнуде;
 Ол үміті өшті дағы, өкірді кеп көрінде:
- Төлік, оты лаулай жанған тотанақ көр басыңда; 58
 Мінә ұлы данышпаның ап келді ғой осында,
 Үміт қайда? Ол неге жоқ, мына сенің қасыңда?"
- Төліктердің мекеніне еркімменен келмегем, 61
 Жарық жұлдыз көсемім тұр қарсы алдымда көлденең;
 Мүшкіл қажап еңбегіне Гвидо ұлың сенбеген".
- Сөзің оның, өзін оның көрдім дағы тайыңдым, 64
 Қарсы алдымда кім тұрғанын таныдым да айырдым;
 Жалабымды келтесінен, түсінікті қайырдым.
- Қалай дедің? Оларды ол еске алмады дедің бе? 67
 Ол жоқ па енді сендердің қатарыңда, шебіңде?
 Жарық дүние шуағынан аттанды ма өлімге?"
- Біт көгіп есірді жаңағы сол хабардан; 70
 Жалабымды сезді де көмейімде қамалған,
 Біткінінен құлады ол ғайып болып жанардан.
- Ал ана бір өркөкірек мені өзіне шақырған, 73
 Сөзің-өзі, сыбыс жоқ, қазықтай ғып қатырған.
 Оңі-түсін өзгертпей, мелшиіп тұр пақыр жан.
- "Олар үшін бұл қабір қайғы менен мұң жатқан, 76
 Мәңгі көрген азабымнан ауыр болар зілбатпан, —
 Қиғатта тағы қайталап қиттар сорлы үн қатқан, —
- Бірігі мен әмірін ол орындатқан Тамұққа, 79
 Білу рет сол ханымды көргеніңше жарыққа,
 Оңай емес екенін де ойланарсың табығтта.
- Жарық дүниеге оралғыр! Айтшы маған, алайда! 82
 Әккі болған жандарыма таңба басу жарай ма?
 Қиғатарыңыз адамдарға шапағатсыз қарай ма?"

Қанға бөккен Арбияны есте мәңгі сақтауға,
Дедім оған: “Біздің Орда құлшылықты баптауда,
Тәңіріге басын иіп аяттарын жаттауда”.

Жауап қатты ол ақыры қарс айрылып жүрегі:
“Онда жалғыз мен емес ем, қанды соғыс тұр еді,
Бір де сарбаз еш себепсіз бармағанын біледі.

Флоренция тағдырын сарашқа сап, жалтарды,
Жоймақ боп жер бетінен жойқын күш кеп, қаңтарды,
Өзім жалғыз қорғап едім көтеріп көкке қалқанды.

“О, сіздердің ұрпақтар тыныштық тапса егерде!
Ақыл мен ой осылай кісенге ерік берер ме? —
Дедім оған, — Есіме шырмау түсіп көрер ме?”

Болашақ құпиясымен араларың тым алшақ,
Байқап тұрмын, — дедім мен, — сәті түсіп сынау шақ,
Көлеңкелі көздерің, көңілдерің мұнар шақ”.

Қарайғанды кілт жібермей аңғаратын алыстан;
Қанық бізге жалғыз ғана қиыр шет пен алыс маң,
Көсем берген бұл қасиет бізбен бірге қабысқан.

Не жақындап келе жатыр, не боп жатыр мекенде,
Біз осымен ақыл-ойды әуре етеміз бекерге,
Ақыретті әңгімелеп, арқа сүйеп бөтенге.

Айтарымды аңғарасың, түсінесің өзің де;
Болашақтың есігі жабылатын кезінде,
Бізге тәннің өлер бәрі: өнер, білім, сезім де.

Жанды өртеген өкінішпен қарадым да жан-жаққа:
“Айтыңызшы, әлгіңдегі құлап түскен аруаққа,
Оның ұлы әлі тірі, жер үстінде аулақта.

Терең ойға шомған едім күдіктене, сескене,
Күдікке бой алдырғанда тұрушы еді өте не,
Сондықтан да айта алмағам сол сорлыға ештеңе”.

- Көңімім де шақырды әне, аруаққа ізет сақтадым, 115
 Қыңғымді үзсем дедім, білсем дедім нақ-нағын,
 Құртыла атқан қара жерде кімдер бірге жатқанын.
- Алаңнан аса жан жайлаған осы көрдің апанын, 118
 Осы үркіге келіп құлап, осыдан тапқан жатағын,
 Фридрих екінші мен кардиналды атадым".
- Өміршіл болды ол, санам әлі қорқынышты сақтады, 121
 Көңіл көрген көне ақынға үрей қысып аттадым,
 Бұқалар жауап бұралаңын іздеп, содан тапқалы.
- Сөзі қарай аяндадық; ұстаз салды зердеме: 124
 "Жүрегіммен сезіп тұрмын, абыржисың сен неге?"
 Айттырымды ақтардым мен сыймай тұрған кеудеме.
- "Естігенді еске сақта, — деп бұйырды ол, — суытпа, 127
 Таңдырыңның қатерлі сен ақиқатын ұмытпа,
 Міна жәйтті түйініп ал кездесетін жуықта.
- Көркітен, көркем көздер әлі кездеседі, көресің, 130
 Аңқиланы анықтаған нұр шуаққа төнесің,
 Жылдарыңның болашақ жарық жолына енесің".
- Алтай-саспай ұстазым солға қарай аттады, 133
 Жазық ылди жетеледі, дуалдардан сақтады,
 Ортасына шеңбердің орға таман тартты әрі.
- Қолқаны ұрған қолаңса иіс шыққан жақтағы. 136

ОН БІРІНШІ ЖЫР

- Келдік біздер бір қорымның бір шетіне көлденең, 1
 Окшеміздің дәл астыңда құз-жартастар көлбеген,
 Тым үрейлі шыңырау жатыр бұрын ешкім көрмеген.
- Аңқып тұрған шыңырау құздан шығандағы мүйістен, 4
 Қолқа қапқан қолаңсалы сасық, мұңсік иістен,
 Мола артына жасырынып, бастарымыз түйіскен.

- Нән мазардың тақтасынан жазу көріп, шайлығам: **7**
 “Анастасий папа осында бұғау киген қайғыдан,
 Фотинаға еріп, тәңірі салған ақжолынан айныған”.
- “Бұл баурайды басуға әлі асықпағын, қарағым, **10**
 Сәл сабыр ет, мына иіске үйір болсын танауың,
 Сонда ғана әрі қарай жеңіл тиер қарауың”.
- “Сабыр түбі — сары алтын, уақыт кетпес тегінге”. **13**
 Сабыр еттім, серігіме мен осылай дедім де:
 Ол да мені қоштай кетті: “Қалауым сол менің де”.
- “Ұлым менің, — деді ол маған, — ортасыңда ұшпа қат, **16**
 Үш баспалдақ жатыр мұнда, үш баспалдақ, үш қабат,
 Бұған дейін көргеніңнен кіші, байқа, түс қарап.
- Бәрінде де қарғыс атқан елестер жүр мәңгілік, **19**
 Қарап қана өту үшін, тұрмау үшін мәңгіріп,
 Олардың сен айыптарын, азаптарын ал біліп.
- Өшпенділік мақсаты жалғандықпен шектелген, **22**
 Зиян тартып басқалар, құдай да оны жек көрген:
 Алдау, зорлық — құралы адамдардың кектенген.
- Алдау дейтін ол — бір дерт адамдардан таралған, **25**
 Жаратқанға ол жексұрын, сондықтан да қамалған,
 Тұңғықтың түбінде жазаланған сан алуан.
- Зорлық мынау бірінші қат зынданына көмілген, **28**
 Көмілген де, үш белдеудің үлесіне бөлінген,
 Сондықтан да өздерінше үш одақ боп көрінген.
- Ойран-асыр осынау бір жазаланып жатқандар, **31**
 Жақынына, өзіне де озбырлық зәр атқандар,
 Көресің де сезесің, шапқандар мен жаққандар.
- Тонау, өртеу, өлтіру, ес алдырған қысымға, **34**
 Әлдекімге жара сап, әккі зорлық уысында
 Ұстағанның не өзі, не жақыны осында.

Кісі өлтіргіш қарақшылар, жара салған пендеге, Ақылдарын ашу жеңген баукеспелер өр кеуде, Ірші татпақ дозақтың мынау сыртқы белдеуде.	37
Ішкі біреулер өз жанын, мүлкін өзі жалмайды, Өшп-өзі өлтіреді, айыпқа айып жалғайды. Солар мынау орта белдеу ортасында зарлайды.	40
.....	43
Жаратқан мен жаратылыс мейіріміне сенбеген, Құдайына тіл тигізіп, балағаттап жерлеген. Анау жатқан сол содырлар, зорлық бойын кернеген.	46
Күңкілдесіп бәз біреулер, құдайына налиды, Мынау белдеу әр жағында оларды да таниды. Кларс пен Содомның қарғыс оты қариды.	49
Алдау дейтін зымиян әр жүрекке таныс-ты, Алдарқанған сорлыларға сойқан болып жабысты. Түкке сенбес пақырлар да торға түсті, бағы ұшты.	52
Табиғи тән байланысты қасиеттемей сүйреткен, Ішкілікті сүйіспендік ізін жойып, күйреткен. Мына тұрған соңғы сойқан тозаққа еркін билеткен:	55
Ісік жүзді жағымпаздар, парақорлар жат жандар, Сіңқырлықпен, жалғандықпен жалған атақ тапқандар, Шен көрсетіп, шіркеудің де лауазымын сатқандар.	58
Құндас, туыс, махаббатты ылайлаған, қаяусыз, Жан сенімін, жан қадірін жайпағандар аяусыз, Алғашқы анау алапатта тұрған солар баянсыз.	61
Дит тәж-тағы орын тепкен ең кішкене қаттағы, Қарғыс таңба басылған да, қара жерге батқаны, Мәңгілікке жұтады оны әккі әлемнің ақланы".	64
"Ұлы ұстазым, — дедім мен, — ұлағатты сөзіңнен, Алдымдағы апаттың сырын ұқтым төзіммен, Арпалысып азаппен кім жатқанын сезінгем.	67

- Айтшы: осынау қаттағы мибатпаққа батқандар, **70**
 Нөсер осып жотасын, құйын түйреп атқандар.
 Жан ұшырып, өзді-өзі жағаласып жатқандар.
- Құдіреттің қаһары айырғанда еріктен, **73**
 Осынау қызыл шөріге қамалмапты, не күткен?!
 Осылай болған жағдайда, бақытсыз бұлар неліктен?"
- "Байламыңнан байыпты, апырау, неге бас тарттың?" **76**
 Жолсыз, жөнсіз адасып, ақылың қайда бастап тұр?" —
 Деп, көсемім реніш көзін маған тастап тұр.
- Қалайша сен Фибрат қағидасын ұмыттың? **79**
 Пәнденің ең жаманы жыланнан да суық тым,
 Жаппар көкке жат болған үш нәрсе бар — мұны ұққын.
- Ұстамсыздық, ыза-кек, хайуандық қан ұрған, **82**
 Ұстамсыздық — құдайға пәс күнә боп танылған,
 Сондықтан қызыл ошақта сәл жеңілдеу қарылған.
- Қабырғаның сыртында қандай орын тұрғанын, **85**
 Жазаланған жандардың босағада сұрларын.
 Есіңе алып екше де, мойныңды бұр, жаным.
- Түсінесің сен олардың бөлінгенін неліктен, **88**
 Айырмасы қанша екенін ашу бұған өліктен,
 Айырмасын, құдайдың азабының кеміткен".
- "О, ғұлама, көзін ашқан, көңілін ашқан соқырдың, **91**
 Әлі сенің іліміңді үйренермін, оқырмын,
 Білмегенді білермін де, көңіліме тоқырмын.
- Пайдакүнем, паң-сараң мысқал беріп, ақша алған, **94**
 Жаратқанның мейірімін қалай былғап, дақ салған
 Қайта орал да, — дедім мен, — мәнісін айт, абзал жан".
- Құдіретті тәлімдерін құрметтеген жандарға, **97**
 Қайта-қайта философтар қағидасын жалғауда,
 Жаратылыс қайнар көзі неде екенін барлауда.

- Душталық пен көркем өнер құдіреті ойдағы,
Финикадан да оқисың, бітпек емес байламы.
Нарықтап көр тек қана алдыңа оны жай дағы. **100**
- Өнер өнерін пәнделер табиғатқа арнайды,
Оқушыдай өкшелеп, жалғыз қарыс қалмайды;
Құлымын деп құдайдың өздерінше сарнайды. **103**
- Шар кітаптан білуге тиістісің кенеліп,
Табиғат пен пендеге тәңірі айтқан төрелік,
Өмір сүріп адамдар өссін деген көгеріп. **106**
- Жаратқанның жолынан пайдақорлар тайған-ды,
Табиғаттың өзін де талақ етіп, жайланды,
Ең жар қарап еңбекке, қулығымен пайда алды. **109**
- Аңдайық, мына көр уақытты тауысты;
Таң жұлдызы шығыстың таң сәулесін ала ұшты,
Үркер ауып жамбасқа, Каврге кеп жабысты. **112**
- Наратұғын тұңғыық әлі бізден алыс-ты". **115**

ОН ЕКІНШІ ЖЫР

- Төмен түсер құлама — қорқынышты әудім көр,
Қияметті қыл көпір, қырсық шалған мәңгу — жер,
Әркімдерді шошытқан, жүрексінген әркімдер. **1**
- Жатушы еді бір қорым Трентодан төменде,
Жер сілкініп, тас құлап, әлеметтен келген бе,
Жататұғын, әйтеуір, Адичені бөгендеп. **4**
- Құз жартастың құлама кедірі менен бұдыры,
Жүргендердің тал қармар аяқ тірер тұғыры.
Жалғыз аяқ жолдайын жатушы еді ғұмыры. **7**
- Мына сұрқай уәлаят кейпі солай тұр ұйтқып,
Түнекке түсе берісте айбат шегіп бір иттік.
Бұқа басты адам жатыр мазақ болған криттік. **10**

- Пасифая туған-ды оны бұқамен боп бастаңғы, **13**
 Бізді көріп, өзін-өзі ол жүндей түте бастады.
 Мағнасыз айбат қылып ақсияды тастанды.
- “Жатырмысың тағы да күйің келіп жыңданып, **16**
 Әкелді деп тұрсың ба Афиндықты бірге алып,
 Түйреу үшін жаныңды, — деді ұстазым сұрланып, —
- Әрі тұр, әрі, хайуан! Босат жолын апанның, **19**
 Серігім менің сезбейді қулығын сенің апанның:
 Тыңдаушысы тек сенің азап пенен жапаңның”.
- Айбалтамен өлтіре соққанда өгіз әңгүдік, **22**
 Үзетін де арқанын, қаша алмайтын әл кіріп,
 Жанға батқан жарадан тыпырлайтын мөңгіріп.
- Солай тұрды бұрқанып, бөксесі өгіз, басы адам; **25**
 Айғайлады ұстазым: “Төмен қарай қаш одан.
 Ол долданып тұрғанда, сен өтіп кет тасадан”.
- Ылди төмен бет алып, екеуміз де аттандық, **28**
 Қаусап тұрған қорымдар салмақпенен тапталып,
 Құлайтындай көрінген құз жартастан сақтанып.
- “Жасырған бізді жаңағы жауыз, жыртқыш тағы аңнан, **31**
 Жартастарға таңданып келемісің сан алуан, —
 Деді ұстазым, торлаған ойды қуып санамнан —
- Тамұқпенен төменгі өткенде мен енген ем, **34**
 Ынтықтырған ымыртқа мен сол соқпақпен келген ем,
 Мына жатқан тастарды, түсін, онда көрмегем.
- Сонша жанды Дит көрінен алып кеткен аспанға, **37**
 Сол құдірет тозақтың бірінші қатын басқанда,
 Сол келерден сәл бұрын, қақпаны алғаш ашқанда,
- Ойран-асыр осы аймақ опырыла сілкінді, **40**
 Күйреуден барып жаралған бұл дүние шіркінді,
 Бағзы біреу жорыпты байлам айтып бір түрлі.

- Тұрған дағы ол осылай астаң-кестең құлаған, **43**
 Сөңде мынау шың жартас шыңыраудан сұлаған:
 Сір жерлерде-ақ қираған, қалғаны жоқ дін аман.
- Сөңе, қара, өне бір көмкеріп ап баурайды, **46**
 Күнөкарды күйдіріп қанды тасқын заулайды.
 Жақлынына жат қылық көрсеткендер лаулайды”.
- С. корсоқыр ашкөздік, есалаң ыза ашулы, **49**
 Қыраттып, тонап жатырсың біздің шолақ ғасырды,
 Мәңгі бақи азаптап, жібересің жасыңды!
- Сөңгімнің айтқанынан сезінгем де, түйінгем: **52**
 Бір аймақты шеңберге алып, шегендеген, шүйілген,
 Сөңгі жатқан ор көрдім бір доғадайын иілген.
- Жылқы бөксе адамдар жыңдана кеп жосыды-ай, **55**
 Жер үстінде тағылар да алқымдайтын осылай,
 Көк шалғында емін-еркін көсілетін шошымай.
- Қия тастан бізді аңғарып, барлығы да тоқтады, **58**
 Бір үшеуі жақын келді, жалмауыздай оқпаны,
 Жібелерін желпіндіріп, садақтарын оқтады.
- Үйірінен озып шыққан біреуі кеп шалғайдан: **61**
 “Сөңдерді бұл ізге салған, — деп ақырды, — қандай жан?
 Тұрған жерден жауап қатқын, болмаса атам маңдайдан?”
- “Біздің жауап, — деді ұстазым, — тек Хиронның алдында, **64**
 Қорқытпа сен, саялатар қорғаушымыз бар мұнда,
 Сөңмесер ең қашаннан, одан “сыбаға” алдың да.
- Өлердегі қанды кегін өзегінде сақтаған, **67**
 Песс қой мынау, Деянира үшін тозақ отын аттаған”, —
 Дәлі дағы плашымнан қасымдағы тартты Адам.
- “Анау — Хирон, ортадағы басы төмен иілген, — **70**
 Ахиллдың ұлы ақылшысы алақанда иірген:
 Үшінші — Фол, қаһарлы, зәрлі ашу үйірген.

- Бұлар топ-топ осы өзенді әрлі-берлі қоршаған, **73**
Қан толқыннан қалқып шығар қарғыс атқан болса адам,
Қақ төбеден қадап атар қайырымсыз қансоғар.
- Саңлақтанған құбыжық келдік біздер шетіне, **76**
Қою мұртын сұр жебемен Хирон бөліп екіге,
Алма-кезек сипап қойды ойдым-ойдым бетіне.
- Қалың ернін қозғады да ол, айтып жатыр кімдерге: **79**
“Әнеу тұрған екіншісі, мұнда келген бір пенде.
Қозғайды екен тастарды өзі тым дәрекі жүргенде:
- Бірде-бір өлік ешқашан дәл осындай жүрмес-ті, **82**
Адам менен хайуан бір денеге мінгесті.
Таяу барып, мергенге көсем былай тілдесті:
- “Тірі адамдар сияқты бұл да тірі, өлмеген, **85**
Осы тұрған түнекке өзім бастап енген ем.
Мақсатпенен келген бұл, машық қуып келмеген.
- Салауатты сол әйелдің мен — үкімін тындырған, **88**
Осынау жан үшін ол дұғасын да сыңдырған:
Күнәкар рух емеспін мен, ұры емес бұл жын қуған.
- Тәңірінің әмірімен барам азап сапарға, **91**
Біреулерің баста бізді, адаспайық жапанда,
Біздерменен бірге болып, жүрсін біздің қатарда.
- Ауаменен қалқитұғын елес емес, жаны бар, **94**
Менің мына серігімді жармастырып жалына,
Тайыз жермен алып кетсін өзеннің ар жағына.
- Хирон оңға бүйірін бұрып, Неске назар тастады: **97**
“Мыналарға жол көрсетіп, бағыт сілтеп, баста әрі,
Аулаққа айда, қарсы алдыңнан кездестірсең басқаны”.
- Жағамен ол алып жүрді қан бұрқылдап қайнаған, **100**
Азан-қазан, үрейлі бір үндер оны жайлаған.
Шыжғырылған тірідей шерменделер айналаң.

- Жандар көрдік қасынан қанботқаға былыққан, **103**
 Мұнда, — деді кентавр, — ар-ожданым ұмытқан.
 Әккі өкімдер аз емес қанға, алтынға құныққан.
- Миртебесін зорлықпен былғап алған бар жауыз: **106**
 Александр осында, Дионисий жалмауыз,
 Сицилия бейбаққа жара салған қанды ауыз:
- Қары түкті — әйгілі анау Адзолино — граф-ты, **109**
 Бөлей шырай бұл Обиццо, бүлік кезде сұлапты,
 Гүлшан ұлы өз қолымен құрбан етті, құлатты”.
- Көзіме қарадым мен дегендейін ескерсін, **112**
 Гүлшаді, деп данышпаным: “Сәл сабыр ет, есітерсің.
 Құрағыңа енді жауап мына тұрған Несс берсін”.
- Жақылдадық бір топқа — бізге таяу тұрғанға, **115**
 Көңірдектен бүркелген, әрқайсысы бір маңда.
 Қарқылдап тұр қып-қызыл қыздырылған қырларда.
- Бір аруақ тұр Несс айтты, құдай ұрып, мына адам, **118**
 Қанжар салып жүрекке арылмаған күнөдан,
 Шәһит жанын еске алып, Темза бүтін жылаған!
- Бірақтарды аңғардым, ылдиында ағыстың, **121**
 Көуде, қарын, иығын ербендетіп, алысты.
 Гәсттердің ішінде кейбіреумен таныспын.
- Нәс нәс толқын бәсеңсіген сәтті уақыт кезенді, **124**
 Аяқ, қарыр аязы бар, жыны қайтты ежелгі;
 Сәтті сәтті пайдаланып, кесіп өттік өзенді.
- Құнды ботқа қайнаған таяздайды бұл маңда, — **127**
 Әді бізге кентавр, — басын ылди бұрғанда,
 Құнта келген толқынға пенде шыдап тұрған ба?
- Өзен түбі жоғалды да, тасқын қайта төмен кеп, **130**
 Айналасын тықсыра кеп, шеңберге алып, шегендеп,
 Өкімдер жатқан тозақта кетеді қайта тереңдеп.

- Ашулы аспан астында айыптап құдай жаршысы, **133**
 Аттиланы илейді атанған жердің қамшысы,
 Пирр, Секст те зарлайды қан болып көздің тамшысы.
- Көз жастары беттерін айғыз-айғыз етеді, **136**
 Риньер де Пацци, Риньер Корнето екеуі —
 Қарақшылық күн кешкен қарақшылар жетегі".
- Осы жерде кентавр ғайып болып кетеді. **139**

ОН ҮШІНШІ ЖЫР

- Өтпей тұрып кентавр, кешпей тұрып тасқынды, **1**
 Тағы орманға іліктік, тағылығын паш қылды.
 Соқпақ таппай сорладық біз, еңсемізді бастырды.
- Қошқыл қоңыр жапырақтар салбырап тұр асылып, **4**
 Жыбырлаған әрбір бұтақ шырмауықтай жасырып,
 Жеміс те жоқ, қылқандардан у сорғалап, шашылып.
- Сыңсып жатқан жыныс орман жабырқады, соқты мұң, **7**
 Шөлдің тағы аңдары кеп сая табар отты күн,
 Чечина мен Корнетода мұндай орман жоқтұғын.
- Пері құстар ұясы тұр, ізі жатыр айнала, **10**
 Бал ашқан ол Трояндарға осы жерді жайлаған.
 Қырсық шалар мезгілді айтып, Строфадтан айдаған.
- Етек қанат, қыз кейіптес, сыңсиды кеп сылаңдап, **13**
 Түкті қарын, тырнақтары көстең-көстең тыраңдап.
 Ағаштарға оралып жүр уайымдап ұраңдап.
- "Әрі қарай екеуіміз аяқ баспастан бұрын, **16**
 Осы екінші белдеудің біліп алғын тағдырын, —
 Деді маған данышпаным, уағыздап алғырым, —
- Одан әрі алдыңда шөл жатады лаулаған, **19**
 Өрт жайнаған құдды бір өртең жерден аумаған.
 Кереметті көресің бұрын естіп, нанбаған".

- Төңіріктің бәрінен қыңқыл-сыңқыл естідім, 22
 Айналайын, алайда көре алмадым ешкімін;
 Айналым аңырып, әлдеқайдан есті мұң?!
- Үстемдік да өзімдей ойда тұр ма деп не түрлі, 25
 Әлдеқайдан, ой, тоба, әлдекімдер өкірді?
 Арымында бұтаның жасырынған секілді.
- Арылғың келсе әп-сәтте мынау үрей көздерден, 28
 Сындырып көр бұтақты алдындағы кез келген".
 Менің дана бастаушым айтқан осы сөзге ергем.
- Бір ағашқа қол созып, келгенде сәт кезені, 31
 Бір бұтасын сындырсам, о, ғажайып сезеді!
 Ауырып кетті, сындырма!" — дейді сыңсып өзегі.
- Қық, бөлінген бүршіктерден көрдім қызыл қан меңін, 34
 Құлнауыңды қысқартсаңшы! — дейді налып әлдекім, —
 Шыныменен дәтің берік қайырымсыз жан ба едің?!
- Бірақ бір кезде адам едік, енді, міне, өсімдік... 37
 Жалғандардың жандарына жасамаса кешулік,
 Жаратқанға мұның өзі айып-күнә, кесірлік".
- Бірдендей бір басы лаулаған да өртенген, 40
 Бір шетінен су тамған көз жасындай мөлтендеп.
 Сөгінен суды шығғырып, ерегесіп жел төнген.
- Сол сияқты жаралы ағаш сорғалатты қан жасын, 43
 Құлдан бұтақ жерге түсті мен абдырап қалғасын,
 Дәреу менің үнім өшті, зәрем ұшып, жан жасып.
- "Менің жырым хабарлаған жайттардың, бұл пенде, 46
 Сөз жолынан алдын ала кездесерін білгенде, —
 Дені ұстазым жауап қатты жалынышты үндерге:
- О, бишара, саған қолын созбас еді бұл адам, 49
 Көреметті сезсін, көрсін деп мен едім сынаған,
 Мен кінәлі сенің осы азабыңа шыдаған.

Өзіңнің кім екенінді бұл адамға түсіндір,
Жақсылықпен бар айыбын өтейтұғын ісін біл,
Оралғанда жер үстіне сені еске алар кісің бұл”.

“Сенің мынау лебізің еліктірді соншама,
Жайбарақат үнсіз, тілсіз, тыңдағам жоқ оншама,
Ал айтайын әңгімемді, сіздерге ауыр болса да:

Қаталдық пен қайрымдылық дейтін екі қақпадан,
Фридрих жүрегінің екі кілтін сақтағам,
Сылдыратпай ашып-жапқам, бөтен ойлар жат маған.

Азды-көпті құпиясын қорғадым да, жинадым,
Парызымды өтей жүріп, қасиеттеп сыйладым.
Әзер тұрған дәрменімді, ұйқымды да қиғамын.

Бақталастар хандығында бақталасқан сан адам,
Сайқалданып, селт жібермей, сайтан көзін қадаған,
Қауымға: оба күншілдіктің орда зәрін жалаған.

Сарайдағы сайқалдар да сумаңдады, ісінді,
Ашу буған Август әкім мені жалған түсінді,
Ойран етіп, қара қырсық шыңырауына түсірді.

Қайран рухым қайран қалып, аласұра сенделді,
Өсектерден өлімімен өш алуды жөн көрді.
Өз алдында күнәсіз жан күнәлі боп енді өлді.

Ант етейін түбірімнің түбіндегі қанымен,
Өстім, өштім өзімнің иманымның арымен,
Еттім қызмет мырзама, құрметтедім тағы мен!

Жайсаң жарық дүниеге осыннан есен шыққаның,
Ескерсін де, ерітсін арымның менің шықтарың,
Естісін жұрт күншілдік көрге әкеліп тыққаның!”

“Ол тыңды, — осы лебізді естідім мен ақыннан,
Сөйлесіп көр онымен, — уақыт алға шақырған,
Сұрағыңа не жауап берер екен бақыл жан”.

- Минан пайда келтірер болса оның несі бар? — 82
 Үдім біраз қысылып, — сұрап өзін шешіп ал,
 Минным бармай, ауырлап тұрғанымды есіңе ал".
- Минану, — деді қасымда қайырымды серігім, — 85
 Иәттеңді орындауға беріп те тұр сенімін,
 Миндандағы зарыққан, мойныңды бұр, өлігім.
- Шармауығы бұтақтың жанды қалай шаңдиды, 88
 Рүкәт болса, айт бізге, қалай жанды аңдиды,
 Күтала ма бір күні бұл тұзақтан сан қилы?"
- Осы жерде ағаштың өзегі ауыр күрсінді, 91
 Жаннан атқан жалын сөз жарып шықты дүрсідді:
 Ал тыңдаңдар, жауабым келте болар бір сырлы.
- Арналысқан азап жан өзі болып білермен, 94
 Аирылғанда денеден, үзілгенде шідерден,
 Миннос оны жетінші тұңғиыққа жіберген.
- Бәлгілі шек бермейді береке жоқ сорларға, 97
 Күйіттай ғана дән болып құлайды олар орманға,
 Таңдырына табынып, тұрады өсіп сол маңда.
- Айналады сол бір дән жас бұтаққа, сабаққа, 100
 Жашырағын пері құс айналдырып тамаққа,
 Ауыртады жаңағы сендерге ұсап, алад та.
- Қиямет соты болғанда, тәнімізге барамыз, 103
 Лайда оған ене алмаймыз, құр әншейін табамыз.
 Оз тәніміз өзімізге жат боп кеткен, қараңыз.
- Бір кездерде еркіменен тастап кеткен денені, 106
 Сорлы аруақтар сұр саяға сүйреп алып келеді,
 Керегіміз жоқ оларға, пері құстар — қорегі".
- Уайым сорған сорлы бұта сөйлейді деп әлі де, 109
 Ұстазымыз екеуміз де ойлаған ек дәніге.
 Жыныс орман кенет шулап, басты ежелгі әніне.

- Аңшыдаймыз тосқауылда тына қалған тың тыңдап, **112**
Тазы құған тарлан қабан зытқандайын ыңқылдап,
Естігендейміз бұталардың сынғандығын сыртылдап.
- Жыныс қопа бұталарын кеудесімен сындырып, **115**
Бұтақтардың арасында, сол жақта, өне, жын қуып,
Тыржалаңаш, пәре-пәре келеді екеу шынғырып.
- “Өлім, тез жет маған карай!” — деп зарлайды алғысы, **118**
Артындағы ұмтылады, оның да жоқ қалғысы,
Айғайлайды: “Бүгін, Лано, жылдамсың ғой, қарғышы!
- Топпода сен дәл осылай тырмыспап ең, гөзелім!” **121**
Айналаға қарады да ол, алқындырып өзегін,
Бұта құшып құлады-ай кеп, аяқтады кезегін.
- Ал кейінде, орман толы өлекшіндер қап-қара, **124**
Босатылған тазылардай арсалаңдап, топтана,
Аш-жалаңаш заулайды кеп, қарамайды артқа да.
- Құлағанға жармасты олар, желіктіріп қолқасын, **127**
Азуларын салды келіп жұла тартып арқасын,
Көкпар тартып бара жатыр бишараның қаңқасын.
- Мені ұстазым ыңырсыған бір түп бұтаға әкелді, **130**
Қызыл ала қанға батып, жылап жатқан екен-ді.
Сынған мүше пайдасы жоқ көз жасымен өтеулі:
- “О, Джакомо да Сант-Андреа! Бү неғылған ермегің? **133**
Бодауыңа мені беріп, сорлаттың ғой сен мені!
Қарғыс атқан өміріңді жыңды қылған мен бе едім?”
- Уағызшы ұлы ұстазым қасына оның аялдап: **136**
Кім едің сен, жаралы жан, айтшы, — деді, — баяндап,
Қанжосаның арасында қалжыраған қай аруақ?”
- “О, тірілер, келіп көрген мәңгі түнек тағдырын, — **139**
Деді ол бізге, — ақтардыңдар ақыреттің хандығын,
Көрем десең пәре-пәре табығымның дал-дұлын,

- Жапырағымды жинаңдар, жаңағылар қырыққан! 142
 Шоша үшін байырғы қорғаушысын ұмытқан,
 Бір ғой бір жер, сол — менің қалам еді былыққан.
- Тондықтан да толассыз тозақы ашу кектенген, 145
 Бөлшегі Арно суында сақталмаса, не еткенмен,
 Құламас еді ештеңе қазіргіден, өткеннен.
- Аңиланың үрейлі күлі үстіне, жаңадан, 148
 Құлалар еді бекерге қорғап соққан сан адам,
 Еңбектері еш кетіп, өлер еді наладан.
- Өзі үйімде өзімді-өзім жазалағам, қанағам. 151

ОН ТӨРТІНШІ ЖЫП

- Түшіп-өскен жерімді ойлап, қайғы буып, шайқалдым, 1
 Жапырап жатқан жапырақтарды жинадым ғой, не айтармын.
 Қым құрып, әлсіреген дәрменсізге қайтардым.
- Шетке шықтық орманнан, ол маң әлі күшінде, 4
 Үшінші белдеу жаңағы екіншінің ішінде,
 Құймет соттың жарлығы қақ төбеден түсуде.
- Алтайын мен жаңадан нені аңғарды от жанар, 7
 Дала жатыр бір қылпық жоқ көз сүрініп тоқталар,
 Дала жатыр алдымызда, тіршіліктен жоқ хабар.
- Құйнап жатқан қан өзен өзін қалай ораса, 10
 Диланы солай сорлы орман көмкеріпті орасан;
 Сөрігіміз екеуміз шетте тұрдық оңаша.
- Бір шетінен бір шетіне Катон өтіп, таптаған, 13
 Өртеп жатқан жазықтайын жалын өзек, от-табан.
 Сусымалы қып-қызыл құм қиян қырды қаптаған.
- О, құдайдың алмас кегі, жазғанымды менің не, 16
 Оқылғандар ойран-асыр шошынады-ау, тегінде,
 Шошынады-ау сұмдықтардан көзім көрген өнімде.

- Құмда қалған тыр жалаңаш тобырларды мен көргем, **10**
 Бәрі боздап, мәңгі бақи азап-сорда сенделген.
 Әрқайсысы әр түрлі тағдырменен сенделген.
- Шалқасынан құлаған біреулерін қан жауып, **22**
 Бүрісіп отыр біреулер қолқасымен шаң қауып,
 Біреулері ерсіл-қарсыл айналуға сандалып.
- Сапын түзеп сандалғандар бір тасынып, бір ақты, **25**
 Жатқандары шамалы екен, бірақ сұмдық мұң атты,
 Шыбындары шыңғырады, тұндырады құлақты.
- Желсіз күнгі қардайын тау жотасын бүркеген, **28**
 Жалын нөсер қанат жайып, шөл үстінде тұр төмен.
 Баяу келіп басып жатыр баяу-сабыр діңкемен.
- Үндістанмен қолын бастап өткен кезде Ескендір, **31**
 Құлап түскен алқызыл от арасымен кешкен бір,
 Ми қайнатқан ыстықтарда от лаулап ескен құр —
- Сарбаздарға бұйыратын жерді түте таптауды, **34**
 Жанып жатқан жалыннан аңдыз-аңдыз сақтаңды,
 Ғарасат оты ауызын сол тәсілмен жапқан-ды, —
- Отты құйын араласты от деміне аптаптың, **37**
 Шәйт лаулап жанып жатыр білтесіндей шақпақтың,
 Жазалылар жан азабын екі еселеп таптап мың.
- Қаңқа қолдар ербең-ербең мәңгілік би билеуде, **40**
 Аруақтардың құр сұлдерін әрі-бері сүйреуде,
 Желіккен от ішіндегі жалын қармап илеуде.
- “Үрейлі сол қақпаның жолын бізге бөеген, **43**
 Сол жындардан басқаның бәрі таныс көнеден,
 Айтты маған ұстазым, “Бұ не сұмдық? — деген ем, —
- Айналаны өртеген селт етпеген жалынға, **46**
 Ғарасат отын сөндіре алмай сабап жатыр жауын да,
 Тұнжырап жатқан ұп-ұзын мынауың кім тағы да?”

- Қырықдінгер, о, ғажап! Түсініп қойды ол, тегінде, 49
 Төлеңкілер жан айғайлап жауап қатты көрінде,
 Қырық болсам, өмірде сондай тұрам өлімде!
- Өлең күні иығымнан қиып түсер басымды, 52
 Қырық алған қолынан, қыл қабатын жасын-ды,
 Қырық берсін сол ұстаны, мейлі, Зевіс ашулы.
- Айылы, босқа әуре боп, ауыр жаза арнасын, 55
 Қырықтың көмейіне тықсын, мейлі, жалмасын,
 Қырыққа көр, құрметті Жанар тау!" — деп зарласын.
- "Өлеңге үстіндегі қайталасын шаруасын, 58
 Айылы, мені сағат сайын жасынменен жалғасын,
 Қырық, бірақ қайткенмен де қанды кегін алмасын!"
- Сенде менің көсемім бар күшімен үндеген, 61
 Сенің мұндай әр сөзін естімегем, білмегем:
 "О, Қапаней, менмендігің — әлі көзін ілмеген, —
- Сол ғой сенің зәһар қайғың, зауалыңды зілдеген, 64
 Сондықтан да өзіңе-өзің өшіге кеп мінген ең,
 Қырықсыз соттан қатал өзіңе айып ілген ең".
- Үстаз маған бұрылды да, бап-байсалды реңі, 67
 "Тағы еді бұл төкаппар, жұрттың бәрі біледі,
 Фиваны қоршап алған жеті патша біреуі.
- Құдайға тіл тигізген ол, бас имеген дегенмен, 70
 Жаңа өзіңе айттым ғой мен, қылығына кенелген,
 Дөрекі сөз даңқыменен "құрметке" бөленген.
- Сен — соңында, мен — алда, әдет бар ғой бекіген, 73
 Кеттік енді әр қарай, бірақ сенен өтінем,
 Баса көрме от құмды, айналып өт шегінен".
- Жеттік біздер жылғаға, үнсіз көңіл жасыды, 76
 Орман жақтан шапшыған шапшаң жылға тасуы,
 Әлі күнге таңданам, сұмдық оның ашуы.

- Жезөкшелер су алатын шипа етерге сыйынып, **79**
Буликаме көлінен бір бұлақ ағар бұйығып,
Сол тәріздес мына жылға құмға жатыр құйылып.
- Арғы-бергі жағасында, жиегінде жылғаның, **82**
Түбінде де, шетінде де көріп тастың тұрғанын,
Өтер жолдың сол екенін сезіп, біліп тұр жаным.
- "Бері қарай, босағаға есік ашып, енгеннен, **85**
Осы жылға өзгешерек, сол екеуміз көргеннен,
Бұл бір ғажап, олай болса, сол ғажапты көрген жөн.
- Бас идіріп, ырыққа бағындырған, көндірген, **88**
Бұл күшімен кез келген өрт-жалынды сөндірген,
Осы бұлақ ғажайып, ғажайыптан сен білген".
- Солай деді көсемім; ақылын-сырын жалғауда, **91**
Аштық дейтін бәлекет артымыздан қалмауда,
Азық сұрап өтіндім өзегімді жалғауға.
- "Крит атты өлке бар жастық еткен теңізді, **94**
Әмірінің күшімен дүние рахат дегізді, —
Деді көсем, — ол өлке күнәсіз де, көне, ізгі, —
- Алып таулар арасында аты әйгілі Ида бар; **97**
Бір кездерде ылғалмен, жапырақпен құйған нәр.
Бұл күндерде ол ұмытылған еске алған жан қиналар.
- Рея оған сәбиін аманаттап, сенген-ді, **100**
Пана тауып басына, бақылауға берген-ді.
Жылағанын дабырмен естіртпеуді жөн көрді.
- Әлдеқандай ұлы қарт тау басында тұрған-ды, **103**
Дамиатқа арқасын, Римге бетін бұрған-ды,
Қарағандай айнаға қасын керіп, нұрланды.
- Жарқыраған басы оның жасалған-ды алтыннан, **106**
Кеудесі мен қолдары ақ күміспен тартылған,
Абыройына дейін қызғылт мыспен шарпылған.

- Қылған жері қарапайым темірменен сапталған, **109**
 Алайда оң жақ табаны балшықпенен қапталған,
 Құлталған да тіреудейін қатып қалған, сақталған.
- Мойнынынан төмен қарай қақ бөлінген бар тәні, **112**
 Көздей аққан көздің жасы жарықтан дым тартады.
 Шымырлаған толқынын шыңырау мүжіп, қарпады.
- Жердің шыңырау түкпірінде шым-шым қайнап олардан, **115**
 Ахерон менен Стикс, Флегетон жаралған,
 Олар осы жылғамен ақыретке де таралған.
- Өгіп ап соңғы баурайдан, төменде Коцит құруда, **118**
 Көрсетер көзге қылығы осал емес мұның да,
 Айтпаймын әзір, көресің шығанақты жуырда".
- "Егер жердің үстімен жеткен болса мұнда ағып, **121**
 Сәлдеқайда бұл бізден жасырынып тұр неғып?" —
 Ден сұрадым көсемнен, әртүрлі ойға шырмалып.
- "Түңғықтың түбіне түсу үшін сен бөлек, **124**
 Сол соқпақпен сол жаққа жүргеніңмен өрмелеп,
 Көздесер-ді бір шұңқыр шеңбердейін дөңгелек.
- Сәлі толық өткеміз жоқ сол шеңберден басталған, **127**
 Жағдай егер жаңа бір зат жайып салып жатса алдан.
 Таңданбағын, таңғажайып жанарыңа жасқанған".
- "Лета қайда, қайда Лета, неге атамай келесің? **130**
 Құйда әлгі Флегетон, қалай оны көресің?
 Сіне бірде көз жасынан жаратылған дегесің".
- "Дұрыс сұрақ, — деді ұстазым, — жауабымды жалғармын, **133**
 Алқызыл су гүрілдеген арасынан аңғардың,
 Алайда өзің бір шешімді өз көзіңмен аңғардың.
- Күнәкар жан ғұсылға шығарғанда денесін, **136**
 Мол күнәні тазартқан Летаны да көресің,
 Қасіретті ұмыттырар Летаға да келесің.

Қоштасайық аруақтармен өзін-өзі жерлеген, **139**
Із жоғалтпа, ер артымнан, қалып қойма сен менен,
Арна бойлап, ағынменен соқпақ жатыр көлбеген.

Ылғал ауа отты өшірген — жүреміз сол жерменен". **142**

ОН БЕСІНШІ ЖЫП

Кезіп біздер келеміз тасты өлкенің жан-жағын, **1**
Жылға үстінде жойқын бу жосыла кеп парлады,
Жалаңдаған жалын өрттен жасқап, қорғап арнаны.

Бруджа мен Гвидзанто арасында қорған нән, **4**
Орнатуды алдын ала фламаньдар қолға алған,
Алапат су апатынан күні бұрын қорғанған.

Кьярентан үстінде аптап қарып жатқанда, **7**
Сарайларын, қыстақтарын алдын ала сақтауға,
Падуандар Брентаға берік қамал соққан да.

Мыналар да сол сияқты екі жақты тұр жиып, **10**
Болмағанмен сонша мол, болмағанмен тым биік,
Нағыз шебер жасаған өз ісіне нұр құйып.

Тоғайдан да алыстадық, бет түзедік бөтенге, **13**
Қорғандарға қаншама қайрылғанмен кетерде,
Қарағанмен қадалып, кетер де еді бекерге.

Бізге карай екі елес алдымыздан шыға қап, **16**
Төмен жақтан қарайды сығырайып, сығалап,
Өстуші еді адамдар бірін-бірі сынамақ.

Абайлап кеп қарайды, бірін-бірі түйгелі, **19**
Бір нүктені тесіліп қас-қабағы үйіреді,
Тігіншідей қартайған сабақтаған инені.

Қадала қарап келеді бізден көзін алмастан, **22**
Сол екеудің біреуі таныды мені жазбастан,
"О, ғажап!" — деп айғайлап, етегіме жармасқан.

- Шыналымның әдібіне шап бергенде ол келіп, 25
Қолтым да қалдым қадалып жалындаған өң көріп,
Бұлаңғыр оның бейнесі санама тұрды дем беріп.
- Оның кейпі айдан анық таныс болды жанымға, 28
Ісіндегі өрт күйдірген үңілдім де дағына:
"Ірунетто мырзасыз ба?" — деп тіл қаттым тобына.
- "Ұнамсыз боп жүрмей ме, ұлым, ғафу ет, тегі, 31
Басқаларды қалдырып, оңашада, шеткері,
Алтино сеніменен сәл-пәл кейін кеткені?"
- "Сізден кетіп басқаны, әсте, ұстазым, іздемен, 34
Жайып салып жанымды өтінемін сізден мен;
Қаласаңыз егерде, отырайын сізбенен".
- "Бізбен бірге жазаланып жатқандардың біреуі, 37
Кешіксе, ұлым, жүз жыл бойы сорлайтынын біледі,
Өг осықлап, қызыл ошақ мойындарына іледі".
- "Алдымен жүр, мен — төменде, ерем сенің артыңнан, 40
Сонан кейін, мәңгі бақи зор жазаға тартылған,
Өз үйіріме қосыламын, зар еңіреп, шарқ ұрған".
- Мін тіреп оныменен бір жүруге батпадым, 43
Басым төмен салбырап, от жазықтан сақтаңдым,
Бағынышты адамдай байыппенен аттадым.
- "Әлмей тұрып өзіңді бұл ақыретке тастаған, 46
Қандай жазмыш, деген кім қияметке бас қадам?
Лйтшы маған кім анау, сені жолға бастаған?"
- "Орағытып аңдыған айуандармен таластым, 49
Жарық дүние жапанында жалғыз өзім адастым,
Жалғандағы ғұмырымды жалғай алмай қалмаспын.
- Кеше ғана таңертең арқамды оған қараттым, 52
Кездестіріп сол жерде, кейін тағы қараппын;
Үйге бастап барады осы менің қанаттым".

- “Аңғарғаным анық болса, сол бір қымбат өмірде, **55**
 Желқайығың даңққа бөленеді, тегінде,
 Оңнан туған жұлдызыңды сене бергін көруге.
- Сенің бала шағыңда мен аман болсам өлімнен, **58**
 Бағыт беріп жолыңа, құдайға жөн көрінген,
 Сенің таудай талабыңа көмектесер едім мен.
- Амал қанша, Фьезола биігінен ағылған, **61**
 Мынау көне жауыз халық, қайырымсыз, қағынған,
 Әлі күнге қасірет пен қара тасқа табынған.
- Жақсы ісіңнің барлығын жау санады кереғар, **64**
 Шетендердің арасында жеміс ағаш не болар,
 Жапырағын жайқалтып қалай жеміс бере алар.
- Әуелбастан көрсоқыр деп текке айтпаған оларды, **67**
 Өңшең күншіл қомағай, менмен сорлы жол алды,
 Ар-атағың былғанар жуықтасаң оларды.
- Қаралар да, Ақтар да еңбегіңді көргенде, **70**
 Берекесіз бейшара боп, жұтынар сені жерлеуге,
 Шайнаймын деп, тісі сынар өлепат өңшең шерменде.
- Фьезола мақұлықтары, өзін-өзі жалмасын, **73**
 Бүршіктерді бүлдірмесін — жаңа өмірдің жалғасын,
 Қоламталы қоқсығынан қоқыстарын алмасын.
- Қоқыстардан таза ұрықты Римдіктер алғасын, **76**
 Жамандық пен жалғандықтың мекен еткен арнасын,
 Римдіктер таза ұрықты ұрпағына арнасын”.
- “Жалынышым, тілегім орындалса, сеніңіз, **79**
 Сөнбес еді күніңіз, бітпес еді деміңіз,
 Әлі күнге адамдармен ажыраспас едіңіз.
- Ақыл алып сізден сан, уағыз ұққан күндерім, **92**
 Ақпейіл әке, бейнеңіз жүрегімде жүр менің,
 Құрметті ақылшым не күйде қалған, білмедім.

- Құдай адам өшпес даңққа бөлenerін айтқасыз,
Алдыңызда парызымды, бұйырмаңыз айыпқа сіз,
Жадырымменен зерлеймін тез өмірге қайтқасын. **85**
- Сініамдағы сөзіңізді сол бір әйел басқамен,
Сөзін алыстырсын деп ойлап, сарыла күтіп тосқан ем,
Басқаричені көрсем деп, сапарды осы бастап ем. **88**
- Арнам келіп жанымды жазғырмауы үшін де,
Жалғаннамның жазуын көрмекке ырқым күшінде,
Ауырым мұны ұғыңыз, есіңізден түсірме. **91**
- Жебірейіл ай балтамен шықсын, мейлі, жортуға,
Ауығалағын айналдырсын қалауынша Фортуна,
Бұл азапқа ет үйренген, қиналмаймын қорқуға!" **94**
- Оң иықпен бұрылып, ұстазым қарап тұр маған,
Төкерту айтты жай ғана өлденеге ымдаған,
"Байқағыш жанды жақсы ғой байыппенен тыңдаған". **97**
- "Бауырластар арасында ең атақты кім?" — деген,
Сұрағыма Брунетто жауап қатып, үндеген,
Айтқанды ол аяқсыз тастауды әсте білмеген. **100**
- "Біреулерді бұл жерде еске алу да орынды,
Ал біреулер туралы доғарамыз жоруды,
Құлай санап шығарсың қаптаған қалың қолыңды. **103**
- Олар әлгі шіркеудің маңызы мен қаймағы,
Барлық елге белгілі ғалымдар ол жайдары,
Бәрісін де тәңірім бір жіппенен байлады. **106**
- Присциан да осынау шерлі шеру қауымда,
Аккурсио перзенті Франциск те жаныңда,
Жексұрындар жөнінде, қаласаң, айтам тағы да. **109**
- Тәңірінің құлдарының құлы құмды қаптырған,
Сорлы да бар Арнодан Баккильонға шаптырған,
Тәңірінің таза жамылғысын сонда былғап лақтырған. **112**

- Әңгіменің мерзімі кеп асықтырып тұрғаны, **115**
 Ақтарар ем талайлардың әлеметті сырларын;
 Құм да өне құтырды, жалаулатып туларын;
- Кетуім керек олардан, керемет толы жан-жағым, **118**
 “Қазынамды” сақтай гөр, сонда менің бар жаным;
 Өтінемін өзіңнен — осы менің арманым”.
- Веронаның түбінде, естіп пе едің дабысын, **121**
 Көк шұға үшін қарманған жалаңаштар жарысын?
 Озғандай-ақ бұрылып ап, зытты менің танысым,
- Ойламайды-ау пақырың бір ұяты мен намысын. **124**

ОН АЛТЫНШЫ ЖЫП

- Алдағы бір қатқа құлай, салмақпенен лап ұрған, **1**
 Алапатты су сарынын, аңдап тұрмын жақыннан,
 Баларадай үілдейді омартасын сапырған.
- Қара нөсер қасіретімен құрақ ұшып самсаған, **4**
 Тасқын бойлап келе жатқан қалың топтан зарлаған,
 Үш әруей тартты кенет бізге қарап жалма-жан.
- Абыр-сабыр үшеуі де айғайлады сонадан: **7**
 “Тоқта! Біздер киіміңнен танып тұрмыз манадан,
 Келгеніңді біліп тұрмыз кеселді сол қаладан?”
- Сорлылардың ұсқыны отты азаппен зарыққан, **10**
 О, қаншама кесепат, тұтап тұрған тамұқта,
 Есіме алсам, әлі де есім кетіп, тарыққам.
- Естіді көсем олардың ұрандарын, нәлетін, **13**
 Маған қарап үн қатты, оны тыңдау әдетім,
 “Көрсетейік, аялда, әдептілер әдетін.
- Желкеден түйреп жайратқан желігіндеі жөбенің, **16**
 Аптапта мынау алау от болмаса егер, жөнегің,
 Олар емес, өзің асық, өзің ұмтыл дер едім”.

- Аялдадық сәл ғана, олар бізге самғады, **19**
 Гсте жүрген ескі әнін есі кетіп жалғады,
 Үшсүйі де шеңбермен шыр айнала заулады.
- Атәсттердей жалаңаш жалаң қағып жайланған, **22**
 Аренада шыр көбелек, қарама-қарсы айналған,
 Дер кезінде бір-біріне жармасуды ойланған.
- Гүсесі алға ұмтылғанда, мойнын кері бұрып ап, **25**
 Гөстін маған қаратады, берекесіз тыным ап,
 Гөңіректеп біздерді шыр айналды зымырап,
- "Горпылдаған осынау топыраққа келгенде, — **28**
 Дәді аруақ, — қан жапқан өңімізді көргенде,
 Жалынышты біздерді жақтырмау бар сендерде.
- Алайда иіл біздегі құдіретіне даңқтың, **31**
 Жанай өтіп біздерді, соқпағымен тамұқтың,
 Біра жатқан есен-сау кім едің сен, танытқын!
- Басып тұрған мен ізін мына бір жан, о, бәлі! **34**
 Болғанымен жалаңаш, болғанымен жаралы,
 Сен ойлаған биіктен жұлдызы оның жоғары.
- Ойгілі Гвальдрада немересі осы еді, **37**
 Гвидо Гверра атанған көңілі разы — хош елі,
 Ақыл менен семсердің айнымайтын досы еді.
- Менің мынау артымдағы қоп-қою шаң бұрқаған, **40**
 Теггяйо Альдобранди аты көкке шырқаған,
 Оның ісін еске алған жөн құрмет тұтып біршама.
- Кейуана едім керемет алау отта қарылған, **43**
 Қылығына жұбайымның қырсық болып танылған,
 Рустикуччи едім мен қарғыс таңба тағылған".
- Алау оттан арылар айлам егер болғанда, **46**
 Жағадағы жолымнан атылар ем сол маңға,
 Мақұл көріп бұл ісімді сонда ұстазым қорғар да

- Амал нешік, жалгартпайтын дерттен шошып ділгірдім, **49**
Елестерге барудан сәтте безіп үлгірдім,
Амалым не, аянышты қорқынышқа ілдірдім.
- Оларға айттым: "Ей, жарандар, жек көрмеймін сендерді, **52**
Тәңірі жазған қасіреттерің жүрегіме енген-ді,
Сондықтан да қастарыңа барғым менің келген-ді.
- Осы жерден көсемім көргенде азап мекенін, **55**
Болған маған белгілі сендердің кім екенің,
Ақиқаттап, анықтап айтқан сөздің бекемін.
- Атамекен — Отаным сендерменен бір менің, **58**
Даңқтарыңды, туыстар, қаршадайдан білгенмін,
Жаныма алып ардақтағам, жадымда ұстап жүргемін.
- Ашуымды талақ етіп, бақ қалаймын мәуелі, **61**
Талап етем тағдырыма көсем берген уәдені;
Алайда жер ортасына жетуім керек әуелі".
- "Сақ денеңде салауат жан емін-еркін жасауда, **64**
Қақың да бар ұзақ, бірге бас сергектеніп алға,
Ақ жолында ақ даңқтың нұры жүрсін қашанда!
- Айтшы маған: жақсылыққа, жайсаң, адамшылыққа, **67**
Сүттей ұйып отыр ма ел, әлі күнге тұнық па?
Әлде аймаққа аты шығып, айналды ма былыққа?
- Гульельмо Борсиере бір жат хабар жеткізген, **70**
Әнеки, ол шөлде жатыр отқа тәнін өпкізген,
Жазаланып жатыр қазір, қыл көпірден өткізген".
- "Керенаулық, кесапатқа сатылдың да, тойдың да, **73**
Келімсектер, дүние қоңыз... еркелетіп қойдың да,
Енді, міне, Флоренция, қайғы жатыр қойныңда!"
- Осылай деп ақырдым мен, ақыл, ашу, таласып, **76**
Жауабымды түсінді олар зерделерін жаңа ашып,
Ақиқатқа құлақ асқан адамдардай қарасып.

- Көздерің табылып, сусының бір қанғанда, **79**
 Сөздері жауап қайтарған не арман бар адамда?
 Төңкеріс жан екенсің, ақиқат берген жалғанға!
- Ақарық дүние тамашасың, жолың болсын, қайта көр, **82**
 Гүлденгенен қоштас тағы, мекеніңе қайта бер,
 Сонда "олармен кездестім" деп тірілерге айта гөр!
- Қуанышпен есіңе ал: "Көргемін, — деп, — өлімді!" **85**
 Сөзін айтып зығтты олар, бойлай тартып өңірді,
 Аяқтары бір түрлі қанат болып көрінді.
- Көзден ғайып болғанша "әумин" деуге болмас тым, **88**
 Көзгі олар, келдім мен, көсеміммен қолдастым:
 Оң қарай жүруге бет алыпты жолбасшым.
- Ірдім оған бір сәтте, таяқ тастам жақыннан, **91**
 Сөздің үні естілді зеңбірекше атылған.
 Гүлшіқтырып дыбысты тұңғиыққа батырған.
- Монге — Везо шатқалынан шеру тартып шығысқа, **94**
 Оң бар-ды Апеннинмен алғашқы рет туысқан,
 Апенниннен жол алған да Апеннинмен ұғысқан.
- Аквакета атанған алғашында, бастауда, **97**
 Оңасыз елге асыққан ойрандап, жайпап тастауға.
 Форлиге жеткенде, аты түгіл, бас сауға,
- Боларлықтай баспана сопыларға мыңдаған, **100**
 Сан Бенедетто Горноның түбіне кеп жыңдана,
 Құлама өзен болатын гүрілдеуден тынбаған.
- Сол тәрізді жарқабақтан шыңырауға ұрына, **103**
 Қызыл күрең толқын гулеп, жыңданады жұлына,
 Гүлімен құлақтың етін жейді құныға.
- Бір кездерде қыл арқанды орап қойған беліме, **106**
 Сілеусінді ұстамақ боп құмартқамын желіге;
 Құмартқамын құйқылжыған, жалтылдаған теріге.

Арқанды алдым белімнен, ағытқандай тендерден, Арқанды алды ақыным қадір тұтып мен берген, Жиып ұстап, жақсылап құлаштауды жөн көрген.	109
.....	112
Ұстазымның соншама үңілгенін көрем де: "Бұл ғажайып белгіні бір ғажайып еренде, Сеже қойып, кім білсін, алдыңызға келер ме?!"	115
Жалғыз ғана әрекетті әңгімелеп қоймаған, Санамыздың шыңырауына шыныменен бойлаған, Қандай пенде бұл жерде қандай төзім ойлаған.	118
"Қазір сенің жанарың кереметке тұнады, Мен де күткен күдікпен, сен де күткен шығады Деді менің ақылшым, — алдымызда тұрады".	121
Мына біздер шындықты тілімізді тұсаған, Міндеттіміз сақтауға, өтірікке ұсаған, Өйтпейінше арыңды масқара кеп қысаған.	124
Алайда мен бұл жерде ауыз жұмып тұра алман, Өлеңіммен ант етейін, о, оқушым, сыр алған, Жылдар бойы, мейлі, ол арылмасын мұнардан,	127
Көтерілген түнектен бір бейнені көрген ем, Жүзгіштейін шарқ ұрып, келе жатыр көлденең, Өректіген жүректер де бұл ғажапты көрмеген.	130
Жаңа шыққан сүңгуірдей тұңғыықтан тас-талқан, Кереметтей кемедең бір тұғырына тасталған, Зәкірді босатқандай тұтып қалған тастардан,	133
Батыл жігіт болушы еді ерлігіне мастанған.	136

ОН ЖЕТІНШІ ЖЫР

"Тауды тесіп, бұрғылаған найза құйрық мынау-ды, Тас қабырға, алмас семсер тойтара алмас ылаң-ды; Бар жалғанға заһар төгіп улаңдырған жылан-ды".	1
---	---

- Көп өсімнің көмейінен осы бір сөз атылды, **4**
Құлдан бұлғап ол алыстан сол алыпты шақырды,
Алдыңғы мәрмәр қабырғаның қасына кеп жатуды.
- Жетті жүзіп алдау-арбау жексұрын бір шұнағы, **7**
Жаншылмаған құйрығы құрықтай боп сұлады,
Нардай үлкен нән дене жағаға кеп құлады.
- Сәнеті оның ап-анық, әп-әдемі, салмақты, **10**
Жандары өңі тап-таза, титтей мүдір қалмапты,
Ірлік, қалған денесіне жылан кейпін жалғапты.
- Қиғар тырнақ қос табанын желкілдеген жүн басқан, **13**
Арқа, бүйір, қарын, қаптал — әсем шұбар түрлі асқан;
Сәлем-жәлем әшекейлі әр түспенен жымдасқан.
- Бүден артық түрлендіріп өрнегі мен арқауын, **16**
Өре алмас-ты түрік, татар, жұмылса да бар қауым,
Бүден шебер тоқи алмас Арахна-қамқаны.
- Алақтағы қайықтай жатыр мызғып, тынығып, **19**
Сал бөксесі самарқау толқынменен жуылып,
Қамағай, ашкөз немістей телміреді бұғынып.
- Сұға малған құйрығын ертегі-құндыз бағалас, **22**
Сүмпейі сол сұр жылан таста жатты жалаңаш,
Құмды аймақты бүрістірген жеті басты араны аш.
- Бізгегіндей бүйінің, бір кем емес инеден, **25**
Ұлы құйрық ағытылды тік шаншыла түйреген,
Қаңыраған тұңғыықта иір-қиыр билеген.
- "Енді жолдан ауытқимыз, тайдырамыз табанды, **28**
Тасқа қарап аяңдаймыз өректікпен тағы аңды".
Деді дағы ұлы ұстазым мені бастап жол алды.
- Оңға қарай құлдилап, жүрдік жиек жақты алып, **31**
Бойды жазып, бос жермен он қадам біз аттадық;
Жапалақтап жауған оттан, құмнан безіп, сақтанып.

- Жақындай кеп көрдім мен бір топ жанды жуырдан, **34**
Құламалы құзға жақын отыр екен бұрыннан,
Құм үстінде қирап отыр аптап-азап қуырған.
- "Мынау қаттың ой-шұңқырға зерттеу үшін жан-жақты, **37**
Сан алуан тағдырларға, — деді көсем салмақты, —
Бар да қара, жазмыштары не сыбаға арнапты?
- Бас-аяғын байыптап ал, қысқа сөйле алайда, **40**
Мен жаңағы жексұрынмен сөйлесейін, жарай ма?
Иығына міну үшін көндірмекпін қалайда".
- Жетінші қат жиегінде жарқабақпен тағы да, **43**
Аяңдадым жалғыз өзім, жан жуымай жаныма,
Үнсіз мүреп, қайғы басып отырғандар маңына.
- Отыр олар көздерінен қасіретін ұшырып, **46**
Ербеңдеген қолдарын да бір көтеріп, түсіріп,
Тыным алмай біресе құм, біресе отты ысырып.
- Дәл осылай сорлы иттер талма түсте бас ұрып, **49**
Шыр айналған шыбын, сона, бүргелерден ашынып.
Табанымен, ауызымен қорғанатын қасынып.
- Сұққылаған алау оттың қызыл күрең қаламын, **52**
Өндеріне олардың мен айнала кеп қарадым;
Емес екен бәрі олардың менің таныс адамым.
- Белгісі де, бейнесі де тым ерекше тігілген, **55**
Әрқайсысының мойнына ақша қалта ілінген,
Бір мейірім атқандайын байғұстардың түрінен.
- Сурет көрдім біреудің мойнындағы дорбадан, **58**
Сары түсті көк түспен шимайлаған, торлаған,
Арыстанға ұсайды айғыр жалын қомдаған.
- Шөлде қалған шөліккеп көрдім және зарықты, **61**
Қан өңдес бір қалтаны мойнына іліп алыпты,
Аппақ сүттей ана қаз ақ суретін салыпты.

- Афоншындағы біреудің ақ қапшығы аспалы, **64**
 Көрсетіп түр көгілдір, тұрпайылау шошқаны,
 Не үшін келдің мұнда?" — деп тұрпайы үн тастады, —
- Сүрмен жүрген сұлденді тірісің ғой, сен несін **67**
 Қыран тұрсың, жоғалмай? Витальяно келгесін,
 Отырады, біліп қой, жанаса кеп жерлесім.
- Флоренциялық жандардың арасында бөлекпін, **70**
 Үндері де тұрпайылау, сұрлары да бөлек тым,
 Шадуандық жан едім, мен басқалардан ерекпін".
- Қанда жүр батыр басшымыз қасқайған үш текелі?" **73**
 Күлак түріп барлығы да даңғаза боп кетеді;
 Әрбір елес әрқалай бір әдепсіздік етеді.
- "Үмік тұрма ортасында!" — деген сөзі дес беріп, **76**
 Ашуланып қалды ма деп, көсемімді ескеріп,
 Астындаған адамдарды қалдырдым мен сескеніп.
- Осы арада ұстазым жармасыпты тағыға, **79**
 Үлгіріпті сойқанның арқасы мен жалына,
 Аитты ол маған: "Ал енді батылдық бер жаныңа!
- Гүлгиыққа түскенше отырасың алдында, **82**
 Мен отырам артыңда, ерік бермей малғұнға,
 Қалт жібермей құйрығын боламын мен аңдуда".
- Бой суынар қалтырап, безгек алғаш төнгенде, **85**
 Ғарнағының көбесінің көгергенін көргенде,
 Сөзді бітті сырқатты, қалтырайтын шерменде.
- Мен де солай көсемнің айтқанына жасқадым; **88**
 Қожасына алайда білдірмейтін сасқанын,
 Қызметшідей қымсынып, қорқынышты тастадым.
- Арқасына тағының отырдым да, аңдадым, **91**
 "Ойбай, мені құшақтай гөр!" — дегім келіп қармадым,
 Оз даусымды бірақта өзім билей алмадым.

- Мейірімді ұстазым мерейі үстем, мүсінді, **94**
Қапелімде қатерімді онсыз дағы түсінді,
Қос қолымен құшаққа алды, қорқынышты ысырды.
- "Ал, Герион, ұмтыл алға, тарт жолыңды, найқалғын! **97**
Арқандағы ауыр жүкті абайлап біл, байқағын.
Жайлап зула, жайлап бізді мына арқанда шайқағын".
- Жағалаудан жол алған қайықтайын сапарға, **100**
Тұрған жерден туралап тартты ол бізді апанға,
Кереметтей кеудесін кере тастап жапанда.
- Құйрығы бағыт нұсқаған жаққа қарай самғады, **103**
Жылан балық секілді түп-түзу боп заулады.
Ескек етіп табанын, талықсып бір танбады.
- Қолындағы тізгінін тежей алмай тастаған, **106**
Қылығынан тентектің аспан жана бастаған,
Сол Фазтон сол сәтте, сірә, меңдей саспаған.
- Икар дағы балауыздың балқығанын сезгенде, **109**
"Балапаным, қайдасың?" – деп, әке төнген кездерде,
Менен артық қорқыныштың кесапатын сезген бе?
- Айналаның барлығы түпсіз терең қаңыраған, **112**
Қаптай келіп ауаны, қап-қара боп жамыраған,
Тек арқасы тағының, басқа ешнәрсе қалмаған.
- Тұңғиықтан тұңғиыққа байыппен ол самғайды, **115**
Самғайды да, салауатпен сапар жолын жалғайды,
Бетке соққан жел ғана тек бейілімді алдайды.
- Оң жақтағы төменнен күркіреген үн ұқтым, **118**
Сарқырама сабап жатыр күреңіткен былықты,
Үрейленіп тұңғиыққа үңілдім де, суыттым!
- Құлама жар құлдиынан айғай естіп, от-жөріп, **121**
Нелер қатер, қорқынышты көңілімнен өткеріп,
Тітіркене шегіндім мен аузыма өкпем кептеліп.

- Моп-мәнісін шыр айналып шыңырауға түсудің, **124**
Сұмдық азап — алғаш рет — осы жерде түсіндім;
Ангалаған, жақындаған қорқыныштан күсіндім.
- Шау сұңқары шайлығып, салған құсты іле алмай, **127**
Сыратын құсбегі не қыларын біле алмай,
"Өртеген-ай!" — деуші еді өкінішпен сынардай:
- Самғай алмай шау сұңқар шарықтап кеп, шауланып, **130**
Несіне қылаптанып, қанаттарын аударып,
Оқпау барып қонатұғын өз-өзіне шамданып.
- Сол сияқты Герион да құлди төмен шөкті кеп; **133**
Күз жартастан жоғарыға бойұсынған көк тіреп,
Көлігіміз жанай келіп, сәл сырғанап өтті де,
- Содақ оғы секілденіп, самғай ұшып кетті іле. **136**

ОН СЕГІЗІНШІ ЖЫР

- Гамұқта бір орын бар реңі ұқсас шойынға, **1**
Бастан аяқ тік жартас — тұлдыр тұла бойында,
Бісімі оның ежелден Сығыр Саңлау қойылған.
- Күңгірттенген құдықтың апандайын көлемі, **4**
Омырайған ортасында — үңірейген тереңі,
Ықтияттап, қалғанын кейін айтқым келеді.
- Ал әне бір кертпештер сақинадай сақталған, **7**
Тұңғыық пен жартастың арасында тапталған,
Опырайған он апан көрінеді қаттардан.
- Күшейтетін қоршауды, алмақ болып қорғанды, **10**
Қабырғаның іргесінен қазатұғын орларды,
Мына жер де дәл солай елестетер сол маңды.
- Қапелімде айналаны жау қоршаған жағдайда, **13**
Қақ түбінен қамалдың қақпасынан шалғайға,
Қиырдағы жағалауға барар көпір салмай ма.

- Сол сияқты оза шауып орлар менен у-шудан, **16**
 Құз-қияның шатқалынан шапшаң шыққан тылсымнан,
 Жартастардың жотасы кеп құдық тіреп ұмсынған.
- Сол бір маңға түсірді де, әрі қадам баспады, **19**
 Найза құйрық нар Герион арқасынан тастады,
 Сонда ұстазым солға қарай сапар жолын бастады.
- Жүріп келем, оң жағымнан қасірет көрдім басқа бір, **22**
 Басқа жаза, бөлек азап рақымсыз, тас бауыр,
 Алғашқы апан осы екен-ді — күнәкарға тосқауыл.
- Жалаңаш жұрт қос қатардан қосарлана ағылды, **25**
 Жеңгетайлар бізге қарай бетін түзеп алуды,
 Жезөкшелер айналып жүр алшақ тастап адымды.
- Римдіктер мүшел тойын жатқан кезде атқарып, **28**
 Жұрт нөпірі жүрмеуі үшін кептеліп те қапталып,
 Екі жерден өткел жасап бөлетұғын қақ жарып.
- Жұрт шіркеуге кірісімен ағыл-тегіл қаптаған, **31**
 Көз жазбастан қорғандағы қабырғадан, қақпадан,
 Екіншімен қарсы қарап, төбешікке аттаған.
- Шегенделген шыңырауды көріп, жаным түңілген, **34**
 Мүйізсайтан қамшы сілтеп, әр жерге бір үңілген,
 Күнәкарлар жотасында жылан қамшы жүгірген.
- Тездігіне көз ілеспес сойқан мынау соққының, **37**
 Дырау қамшы ысқырып кеп өртегенше шоқтығын,
 Тыраңдаған сорлылардың есінде түк жоқтұғын.
- Тотанақтың арасында тоқтатпадым аяңды, **40**
 Екі көзім есі кеткен бір пақырға таянды,
 “Мұны, апыр-ау, қайдан көрдім?” — сәтте зердем ояңды.
- Бұл кім болды, бөлінді ойым сол адамды тануға, **43**
 Ұстазым да бұл ойыма шек қоймады жанымда,
 Қуа барып дүдәмалды жіті қарап алуға.

- Пәре-пәре сорлы жазған кейпін тұрды жасырып, 46
 Онысынан түк те шықпай мысы құрды, басылып;
 "Ей, сен, — дедім, — жерге үңілген жетімсіреп бас ұрып.
- Өзің ұқсап тұрған шақта өзіңнің сол қалпыңа, 49
 Бенедико Каччанемико емеспін деп тантыма,
 Не күйменен түстің мына сонша қатал талқыға?"
- "Саған жауап қатпас едім, қатырмас ем миымды, 52
 Амал нешік, ақиқатты анық сөзің қиын-ды,
 Ескі өмірді еске салып, еске алуға бұйырды.
- Масқаралы іс туралы өтірігін бөскенмен, 55
 Гизолабелла маркизге берілуін шешкем мен,
 Мен — сол жанмын, екеуінің еншісіне дес берген.
- Мен ғана емес балондық еңіреген мұндағы, 58
 Тірісінен де өлісі көп Болонья ұлдары,
 Аек-лек, құжынап кеп осы арада шулады.
- Савена мен Реноның екі арасын жерлеген, 61
 Несі ғажап, құзғындармыз қу нәпсісін жеңбеген,
 Ашкөздіктен арылмаймыз шыбын ұшпай кеудеден.
- Сөзін үзіп сорлының, шыбықпенен тілгілеп, 64
 Мүйіз сайтан ақсия желкесіне мінді кеп:
 "Мұндағылар қатын емес, қаш, жеңгетай, сұм жүрек!"
- Мен қайтадан өзімнің жолбасшыма оралдым, 67
 Оныменен біраз жүрдім, әңгімені доғардым,
 Сұлап жатқан жартастардың жотасына жол алдым.
- Көп әуре болмай-ақ біз көтерілдік заңғармен, 70
 Оңға қарай бет түзедік ылди-төмен таулармен,
 Ажырастық біражола азап шеккен жандармен.
- Күмбезденген шоқылар төнген жерде тоқталып, 73
 Пәре-пәре тобырларға жол беруге оқталып,
 Былай деді данышпаным ойы баста топталып:

- "Жолы бірге тұрғанда менімен де, өзіңмен, **76**
 Әлі жүзін көре алмаған жандарыңды езілген,
 Саябыр ет сол ғана, жанай қара көңілмен".
- Ертедегі сол көпірдің астыменен асығып, **79**
 Екінші лек шұбыруда бізге қарай бас ұрып,
 Алғашқыдай азаптанбай, алғашқыдай ашынып.
- Сұрақ күтпей көсемім бірден айтты жауабын: **82**
 "Әнебіреу сойталдай дәуте біраз қарағын,
 Тіпті, азаптың өзі де оның тайдырмапты жанарын.
- Өткен күннің құдіретіне неткен ырза мына жан! **85**
 Әрі ақылды, әрі ержүрек, әрі өктем — бұл адам,
 Бұл — Ясон, алтын жабағы асқарынан құлаған.
- Әйелдері өлтіріп, еркектерін көмгенде, **88**
 Ардақтының барлығын аластаған жерлерге —
 Түпсіз теңіз ортасында Лемносқа ол келгенде.
- Бал тамызып тілінен әшекей сөз арнаған, **91**
 Кезек алып бір кезде серіктерін алдаған,
 Гипсипила аруды амалымен қармаған.
- Арбаған да аруды, жүкті қылып тастаған; **94**
 Жон терісі сондықтан жауыр болған таспадан,
 Ханша Медея үшін де қан-жазадан қашпаған.
- Бірге осымен сан түрлі алдамшылар, тегінде; **97**
 Алғашқы апан, оңдағы қамалғандар жөнінде,
 Әңгімелеп болмайды, қажеті жоқ көруге".
- Екінші лек шетінен соқпақ қиып өткенде, **100**
 Көпірге кеп тіреліп, әрі қарай беттеуде;
 Тобырларға тап болдық осы араға жеткенде.
- Шыңғырған үн естідік таяу жатқан апаннан, **103**
 Доңызға ұсап бір топ жан қорсылдағай, қақалған,
 Шапалақпен өзді-өзін осқылайды шақарлар.

- Шұбатылған бір желім бүркеді кеп баурайды; 106
Көтерілген төменнен нәжіс әзер аунайды,
Ганауың мен көзіңді, қаңсытады таңдайды.
- Жасырынған түбі оның тұңғиыққа, тереңге, 109
Кору үшін неңдей бәле жатқандығын төменде.
Шыққан абзал ана бір көпір тұрған белеңге.
- Көтерілдік сонда біз, көрдік бір топ тұр адам, 112
Нәжіс қиға малынып, тұралап тұр турадан,
Жинап алып келгендей қоқыс төккен ұрадан.
- 115
Шіріңдіде шырмалған арасынан жандардың, 118
Қалай ғана мен сенің бола қалдым таңдаулың?" —
Деді ол маған, мен де оған жауабымды аудардым:
- "Кездестіріп едім ғой, сонда бұйра шашың да, 121
Жарқыраған. Сондықтан қарап тұрмын, расыңда,
Лессио Интерминелли жатқандайын осында".
- Өз төбесін өзі төпеп, өршеленді ол бүліне: 124
"Жарамсақтық жабысты да тіліме де дініме,
Әкелді де, тықты осында, жетті ақыры түбіме".
- Сездім ішкен бұл бейбақ жарамсақтың кересін, 127
Айтты көсем маған қарай бұрыңқырап денесін:
"Иығыңды сәл ғана иіп еңкей алға, көресің.
- Сабалақ жүнді жексұрын қатынның нағыз қылабы, 130
Былғаныш тырнақтарымен өзін-өзі жұлады;
Бір отырып, бір тұрып әуре-сарсаң құрады.
- Бұл — Фаида, ойнастың ортасында күн кешкен, 133
"Бірзамысың?", "ғажалсың", — деп ойнасымен тілдескен,
Бұл — Фаида, құмарпаз қу нәпсімен бірге өскен.
- Қанықты ғой әзірге жанарымыз бұл көшпен". 136

ОН ТОҒЫЗЫНШЫ ЖЫП

- О, Симон-сиқыр, о, сормандай, сорасы аққан тобырлар 1
Жаратқанның киелісін жалмап, жұтқан обырлар,
Күнәдан пәк қазынаны қорладыңдар, содырлар.
- Алтын менен күміс үшін азғырдыңдар талайды, 4
Енді үшінші Сығыр Саңлау айыптайды, қамайды,
Енді кезек сендердікі, жазмыш соны қалайды!
- Қыл көпірден өттік біз құрақ ұшып, жан салып, 7
Жаңа апанның үстінде түү биіктен қаншалық,
Ортасына ойпаттың қарап тұрмыз тамсанып.
- О, жасаған, неғылған шебер едің, жарықтық! 10
Қарғыс атқан қуыс, тау, алқаптарды қарық қып,
Ақиқатты айнадай көрсетіпсің анық қып!
- Бар маңайдан, ылдидан, бойынан да арнаның, 13
Санап болмас лекті қарадым да, аңдадым,
Дөңгелене сұр тасқа тұрған мәрмәр жан-жағым.
- Менің әсем шіркеуім Сан Джованни нұсқаған, 16
Құлшылықтың құпиясына тағзым етіп ұстаған,
Мәрмәрларға мыналар да, шет қарасаң, ұқсаған.
- Әуреленіп бір бала азаптанып жатқасын, 19
Құтқарам деп бір жылы сындырып ем ақ тасын,
Күнәкар болған шіркеуге, құдай өзі сақтасын.
- Ор шұңқырдан тәңірінің айыпталған пендесі, 22
Қыбырлайды, о, сұмдық, өлік тұрған көрде осы.
Серендейді сирағы, көрде қалып кеудесі.
- Табандарын от жалап, иреңдейді жыландай, 25
Бұлқынады бар күшпен, тұншығады шыға алмай,
Үзілер еді осыған арқан шыдап тұра алмай.
- Май тәріздес бір нәрсе шыжғырады шыдатпай, 28
Өкшеден кеп тырнаққа құйылады сынаптай.
Табандағы жіңішке от сумаңдайды бұлақтай.

- "Алау оттың арасында тым ерекше басқадан, **31**
Жиырылып жыландай, тым құныса бастаған,
Лігшы, ұстазым, кім мынау, неткен бейбақ, қасқа адам?"
- "Анарайын, қаласаң, өнеу жатқан төменде, **34**
Өне біреу көрінген барасың ба белеңге?
Сұрағыңа сонда оның өзі жауап берер де".
- "Тұрғанымды көңілімде айтқызбай-ақ түсінген, **37**
Өзің нені қаласаң, соны ұнатқан кісің мен,
Өміріңді ардақтап, ақылыма түсіргем".
- Шықтық біздер төртінші шыңыраудағы дуалға, **40**
Солға қарай бет түзеп, құлдиладық шығанға,
Үңірейіп үрейлі үңгір апан тұр алда.
- Тір ұрада талықсып, әл-дәрменсіз жасыған, **43**
Екі аяғы ербеңдеп, тас қармаған басынан,
Жазықтыға жеткенше жібермеді ұстаз қасынан.
- "Қара жерге қазық боп басыменен қағылған, **46**
Кім болсаң да түнекке қарғыспенен қарылған,
Халің келсе, қат жауып, — деді оған, — жарымжан?"
- Осылай поп тұратын күнәкардың жанында, **49**
Табындырып таубаға, табындырып нанымға,
Мінәжат еткен күнакар бір сәт тірі қалуға.
- "Қалай, Бонифацимысың?! Сен де келіп қалдың ба?! **52**
Тұрмысың сен де, ерте ғой мына тозақ алдыңда?!
Тізім де алдайды екен-ау, қандай сиқыр бар мұнда?"
- Жалғандықпен жамсатып жақсы көрген жарыңды, **55**
Бастадың ба азапқа қарғыс оты қарулы.
Салтанат пен атақпен шаршаттың ба жаныңды?"
- Қабылданбай қалауы, болып тұрған ұятты, **58**
Түсіне алмай жасқанып, таба да алмай миятты,
Екі ортада қап қойдым, сондай бір жан сияқты.

- “Ол емеспін, ол емес, күткеніңнен басқамын, —
Кеңес берді көсемім, — осылай үн тастаған”.
Айттым солай ақыры, әміршімнен қашпадым. **61**
- Осы тұста күнәкар қалтырады, шатылды,
Қарс айрылып кеудесі, қасіретті үн атылды:
“Ойран етіп ойымды, онда несін шақырдың?” **64**
- Мынау жатқан ылдиды кеп тұрғанда аттағың,
Білгің сенің келгенде кімнің мұнда жатқанын,
Алтын шапан жамылып, рахатқа батқамын. **67**
- Ұланы едім аюдың, айтсам егер анығын,
Күшіктерге қам жасап, қазына құрап жарыдым.
Азапқа сап ашкөздік енді, міне, қалуым. **70**
- Менен төмен жетерлік кептелгендер, шөккендер,
Саудагері шіркеудің, менен бұрын өткендер.
Қара жердің айрығында аяусыз азап шеккендер. **73**
- Тұңғиыққа жатуға тура келер, мен де енді,
Ауыстырып әлгі айтқан артта қалған пендемді,
Сеніменен әлгінде әңгіме еткен зәндемді. **76**
- Алайда мен әлі ұзақ күйдірмекпін өкшені,
Әлгі болса осылай, кеуде қылып бөксені,
Аз уақыт жатуға жазмышы оған көкседі. **79**
- Батыстан келер ақыры некесіз ұлы шіркеудің,
Бәрімізден өзара айласын табар бүркеудің,
Асқан зұлымдығымен тамұқты да шірітер-ді. **82**
- Мақкавея кітабыңда Иасонды жан сала,
Патша ағзам еліктіріп, еркелетсе қаншама,
Француздың тәж бен тағы қолдар оны соншама. **85**
- Ақылды сөз айттым ба, өзім де оны білмеймін,
Алайда мен сөзімді айуанға біл деймін:
Петрден қалған қазына қайда? — деп мен үндеймін. **88**

- Ғалкәті ме қожамыз алғанда алтын мүліктерді, **91**
 Өміріне сеніммен тапсырғанда кілттерді?
 "Ер соңымнан!" — дегенде, екіжүзді мүлт берді.
- Пәтерге де, басқаға да Матвей зекет бермеген, **94**
 Пуданың қара орнынан ешбір қайыр өнбеген,
 Құраң қалған сол жерде үміттерін жерлеген.
- Ізін сынап барыңменен аттанып ең Карлаға, **97**
 Арамдықпен жиған пұлды берік сақтап жаныңда,
 Ашыбыңның азабын тарт, жат осылай дамылда.
- Егерде мен еске алмасам жүрегіммен ежелгі, **100**
 Тирандар кілт ұсынған қуанышты кезеңді,
 Осы жерде саған айтар сөзім бөлек, сез енді.
- Христиан қауымын озбырлықпен аздырып, **103**
 Танадыңдар кінәсізді, азғындарды мәз қылып;
 Осылай бір өр дауыспен төнер едім жазғырып.
- Ей, діндарлар, Иоанн болжап білген сендерді, **106**
 Даңқтарың жер-суда ағыздыңдар селдерді,
 Патшалармен құптасып бүлдірдіңдер елдерді:
- Жаралдыңдар өмірге жеті басты жалмауыз, **109**
 Сақтадыңдар біздерді он мүйізді қанды ауыз,
 Сақтадыңдар келгенше папа дейтін жау нағыз.
- Алтын, күміс бүгінде — сенің пірің, құдайың, **112**
 Шоқынғандар біреуге-ақ табынатын лайым,
 Сендер бірден жүз рет боласындар мүләйім.
- О, Константин, қаншама бақытсыздық әкелдің, **115**
 Сөбеппер сен Римді иеленуіне жат елдің,
 Діндарларға сый етіп жалғандықты әпердің!"
- Ләйтқанымша осылай бар ойымды мидағы, **118**
 Әлде ұяты бейбақты, әлде ашуы қинады.
 Сөреңдеген бұттарын, әйтеуір, бір жимады.

- Жымияды көсемім жанарында нұр жанып, **121**
 Сабырлы сол жүзінде салауатты ой тұрды анық,
 Менің айтқан сөзіме көрсеткендей ырзалық,
- Құшағына ап құшты үнсіз, бөгде сөзді доғарды, **124**
 Бастап қойған сапарға тағы қайта жол алды,
 Әйгілі әлгі апанға кері қарай оралды.
- Ауыр жүктің астында мойымастан, талмастан, **127**
 Алып шықты ол мені бір биікке зар басқан.
 Бесінші мен төртінші дуалдар кеп жалғасқан.
- Жартасқа әкеп қойды мені шынға тіккен шынардай, **130**
 Құлама күз, тайғанақ тас құмырсқа да құлардай,
 Таудың тағы ешкісі де тайғанайтын шыға алмай.
- Қарсы алдымда бір жырғалаң, бимағұлым мұнардай. **133**

ЖИЫРМАСЫНШЫ ЖЫР

- Мүлде басқа азаптарды айтуға енді бұрылдым, **1**
 Ең алғашқы канцонымен жиырманшы жырымның,
 Жырламақпын жай-күйін зыңдандағы ғұмырдың.
- Құламаға қарадым мен қарсы алдымнан ашылған, **4**
 Азап-сордың зәһарымен суарылып тасынған.
 Қасіреттің зауалына зар еңіреп бас ұрған.
- Апандағы мылқау қауым — жанарымның көргені, **7**
 Сапарларын сап қылып, көз жастарын селдеді.
 Қаралы бір жиындайын қасіретті жердегі.
- Сорлылардан көз алмай күй аңғардым бұлардан, **10**
 Әрқайсысы, о, сұмдық, бір сұмдық боп тұра алған,
 Теріс қарап беттері, мойындары бұралған;
- Бас арқаға бұрылғанда да, ессіз, үнсіз егілген, **13**
 Өзер-өзер адымдап ол артқа қарай шегінген,
 Мәңгі-бақи қалып қойған түйсінуден, көруден.

- Сіреспе дерт құрыстырып бүрген де шығар біреуді, **16**
 Бұраған шығар денесін, ол жағын білмек кім енді;
 Алайда, қайдам, ой, мұндай көрмегем шығар ренді.
- Менің осы әңгімеме тәңірім сен — оқушым, **19**
 Ғәлім етіп, ақыл беріп, ізгі ниетте отырсың.
 Сонда менің ниетімді көкейіңе тоқырсың.
- Жер бетінен келген бейбақ зар еңіреп жаншылад, **22**
 Арқасынан аққан жасы жыпқысына тамшылап;
 Құлай ғана құрғақ көзбен қарамақпын жан шыдап.
- Жақларына жартастың сүйендім де, жыладым, **25**
 "Апыр-ау, сен алжастың ба, мынауың не, мынауың?!" —
 Қасиетті серігім осылай менен сұрады.
- Ізгілігі өлген адам — ізгілікті осында, **28**
 Үшпыраған шерменделер тәңірі салған тосынға,
 Күнәсіздер деп тұрмысың, ойлан, түсін, шошынба!
- Әне, қара, қара анаған, жеті қатты қармаған, **31**
 Фивяндықтар көз алдында оны осы жер жалмаған,
 "Қайда кетіп барасың? — деп, қауымы артта зарлаған, —
- Амфиарай, қалдырдың ба жауынгерлік сапыңды?" — **34**
 Деген еді, ал ол болса тұңғыыққа батулы.
 Бата берді, Минос келіп тежегенде батырды.
- Көріп тұрсың: айналдырған жауырынын кеудеге, **37**
 Жанарымен тым алысқа қарау үшін өр неме,
 Артқа қарап, айналыпты адам білмес пендеге.
- Мынау тұрған — Тиресий, бет-әлпетін өзгерткен, **40**
 Еркектіктен әйелдікке айналғанын сезбеп пе ең?
 Бар мүшесі бір сәтте өзгергенде көз жеткен.
- Шығыршық атқан жыланды қайтадан келіп ұрған-ды, **43**
 Қайтадан түсіп қалпына, әйел өңін ысырған-ды,
 Еркектің тағып белгісін, еркек боп қайта тұрған-ды.

Арунс — анау соңында, әзер жылжып келеді;
Лунидағы асқар тау тұрағы оның дер еді,
Каррарлықтар қалқа ғып тіршілік еткен жер еді.

Мөрмәр тасты аңғарды ол мекен етіп, жанары
Түнгі аспанның жұлдызын емін-еркін санады,
Алыстағы алып теңіздің айдынына қарады.

Жалбыраған шаш жапқан жасырынған кеудесін,
Көрінбес жүнін көрдің бе тұтып тұрған пердесін?
Көрдің бе анау әйелді — тозақтың тұл пендесін?

Бұл Манто еді, көшіп, шарлап көп жерді,
Менің туған аймағыма тұрақтауға келген-ді;
Сол туралы әңгімелеп айтып бергім келді енді.

Ата-анадан айрылып, тұлдыр жетім қалғанда,
Бақытсыз қала Вакхқа кеп құл қамытын алған да,
Ұзақ жылдар тентіреумен күн өткізген жалғанда.

Жоғарыда, біздің әсем Италия төрінде,
Манья мен Тираллидің тұйықталған жерінде,
Тауда ұйқтаған айдын мөлдір Бенаконың көлінде.

Валькамоника, Гарданың арасында сан бұлақ,
Баурайын жуып Әлпінің ағатын еді қарғылап,
Ағатын да, сол жерде дамылдайтын балбырап.

Дамылдатар бір орын, даяр шіркеу онда бар,
Вероналық, Брештік, Тридентолық молдалар,
Діндарларға бата оқып, құдай жолын оңғарар.

Көмкерілген ойпаңмен шығанақта нық тұрған,
Пескьера қамалы құдіретін ұқтырған,
Брешьян мен Берғамдық қарсыласын бұқтырған.

Көл-көсір су көлкілдеп құм шағылда қалмаған,
Шалғынменен Бенако өзен болып самғаған;
Қалағанын құмға әкеп аялата алмаған.

- Колден алған қайнарын Минчо өзені атанып, 76
 Асығады жеткенше Говерноға тақалып;
 Пина келіп құлайтын-ды біражола маталып.
- Орта жолға жеткенде, кездестіріп кедергі, 79
 Күшылады, тұрады мибатпаққа бөгеулі;
 Жолда қаңсып, қауымға безгек уын берер-ді.
- Пақымсыз дырау қыз келді осында жаңағы, 82
 Мибатпақтың арасынан бір құрлықты табады,
 Песіз қалған жалаңаш тапты со бір пананы.
- Қалды сонда мекендеп, оқшауланып басқадан, 85
 Покерімен беріле балгерлікті бастаған,
 Осы жерде ол тәнін, тәні оны тастаған.
- Айнала бей-жай тайпалар әр нәрседен шошынған, 88
 Гүйінген де, түтелдей соған қарай жосылған.
 Қолайлысын қойнаудың сезе қойып тосыннан.
- Мәйіттердің үстінен қала салып, тапады, 91
 Таңдап алған сол жерге орнатты да шаһарын,
 Бішқандай да сиқырсыз Мантуя деп атады.
- Қазалоди тоғышарды өресі өсіп жетпеген, 94
 Пинамонте зұлым кеп төңкергенше еппенен.
 Мантуя көктеген, халқы болған көптеген.
- Отанымның басында болған осы жағдайды, 97
 Естімесең халықтан егер осы бар жайды,
 "Сақта есіңе: өтірік қауесеттер алдайды".
- "Ақылшым менің — ұстазым, айтқаныңа қанықтым, 100
 Бәріне де сенемін, ақиқатты таныттың,
 Басқалардың сөздерін есіткемін, жалықтым.
- Босқындардың арасында, айтшы маған, алайда, 103
 Назарың ауып біреуге, жанарың байқап қарай ма?
 Мазасыз, ынтық жүрегім білуге құмар қалайда".

- "Әне бір жанды, сақалы сапсай түсіп жағынан, **106**
Қуалай келіп арқасын, тотыққан тәнді қарыған,
Гректерден сол шақта көзің жоқ, сірә, таныған.
- Танымайсың, таппайсың мұндай жанды жөргектен, **109**
Әулие еді ол болжаған әр хабарды жер-көктен,
Бірлесіп Калхант екеуі ақыл сап жұртты тербеткен.
- Эврипил сол еді, еңсесі биік елінде, **112**
Шабытты трагедиям шырқаған ол жөнінде;
Естідің, оны білесің, есіңде бәрі сенің де.
- Әне бір адам келесі бауырынан жараған, **115**
Микеле Скотто атанып, есімі жұртқа тараған,
Ғажайып сұмдық ілімнің иесіне оны балаған.
- Бонатти анау, опық жеп, Аздентемен бірлескен; **118**
Шығармайды Азденте жалманы мен сірді естен,
Уақытын босқа өткізіп, өкінішпен күн кешкен.
- Ал мына бір кұнакарлар жоқ пәлемен санасқан, **121**
Шөлмек, ине, ұршығын ұмытқан да, бал ашқан;
Шөп қайнатып, балшықтан қуыршақ жасап, таласқан.
- Алайда енді жүрейік, қос белдеуге шығуын, **124**
Севилья әр жағында толқын жұтып ғұмырын.
Каин батып барады қолына ұстап шыбығын.
- Өткен түні туған Ай шарасынан шатынап, **127**
Үнсіз сәуле нұрына тұнған орман, атырап,
Есіңде болар, есіңнен шығармасаң мақұл-ақ".
- Осылай деп сөйлесті ол жүріп бара жатып-ақ, **130**

ЖИЫРМА БІРІНШІ ЖЫР

- Бір өткелден бір өткелге өте бердік екеуіміз, **1**
Жырдан жырақ әр нәрсені әңгіме еткен екенбіз,
Көргіміз кеп және ұмтылдық, алдымызда мекен-құз.

- Көргіміз келді басқа бір жапсарын Сығыр Саңлаудың **4**
 Өр-біріне жалғасқан босқа кеткен зарлаудың;
 Бұғынады ол құрғыр қап-қара түнек, қармау мұң.
- Венеция верфінде іс қызатын толағай; **7**
 Қласты күні қайнайтын шұбатылған қара май,
 Майлау үшін кемеңі іске тұрған жарамай.
- Қласты күні бөрісі қолға алатын қамдауды; **10**
 Біреу жөндеп ескекті, біреу барып арнаулы
 Бөтөйтұғын қорапта су құйылған саңлауды;
- Біреу жамап тұмсығын, артын біреу барлайтын, **13**
 Біреу тігіп желкенді, біреу ауды жалғайтын,
 Не керек, сол маңайда қимылсыз адам қалмайтын, —
- Осылай, оттың күші емес, тәңірі өзі қайнатқан, **16**
 Қоп-қою қарамай тасып, атылып жатыр аймақтан,
 Айналаның бөріне жабысып, жұғып, май қатқан.
- Не барын сезбей ішінде, текке көзім қарады, **19**
 Бұрқыратты ол көбігін, көтеріліп барады,
 Ісініп келіп, бір сәтте саябырси қалады.
- Не екенін көруге десім ауды анталап, **22**
 Көнет менің көсемім қолыменен қалқалап,
 Тартты мені жанына: “Қара, қара, ал қарап!”
- Қорқынышты қатерден екі көзін ала алмай, **25**
 Қимылсыз да шарасыз, қатып қалған бағандай,
 Үстазыма бұрылдым жан ұшырған адамдай.
- Құламалы соқпақпен жоғарыда шарлаған, **28**
 Көрдім қара сайтанды бізге қарай заулаған;
 Есім кетіп сұмдықтың әр қимылын аңдағам.
- О, керемет, бәленің кейпі неткен үрейлі! **31**
 Сұры солай, сірә да ол жауыздықты тілейді,
 Жәйіп тастап қанатын, табанымен шірейді.

- Күнакарды дағардай иығына лақтырып, **34**
 Сирағынан ұстады басын жерге қаптырып,
 Жақпар-жақпар жартасқа тартты дереу аптығып.
- “Ейхой, Сайыпқырандар, — көпірге шығып болжады, — **37**
 Қасиетті Дзита сендерге мені жолдады!
 Қазына көп қалада, тек таңдасаң болғаны.
- Тағы да қарап оларды, тағы да бір сәт барамын, **40**
 Бонтуро ғана тек онда “құлы емес” құрдым параның,
 Айырбастар қазнаға “жоғы” менен “бары” оның”.
- Күнакарды иықтан лақтырып ол кенеттен, **43**
 Самғады төмен жартастан әлдеқалай себеппен;
 Жылдамырақ өкшелеп ұрыны қуған төбеттен.
- Әлгі сорлы қалғыды әлпеті ұқсап малғұнға, **46**
 Дәл астынан көпірдің айғайлады-ай ақ жындар:
 “Қасиетті Ликтің де бас имейміз алдында!
- Серкьоның өзені емес, мұнда жүзу ересен, **49**
 Ақ жалманға алқымыңнан ілінейін демесең,
 Қайнап жатқан қара майға қайта сүңгі, және, сен”.
- Күнакарға жүз істік қадалды да, жөнелді, **52**
 “Тыпырлай бер, бірақ та көрсетпегін төбеңді;
 Шамаң келсе, астыртын алдап-арбап көр енді”.
- Қалқыған етті қазанға қайта-қайта батырып, **55**
 Ашушаң аспаз тұратын айыршаны матырып,
 Қадағалап қарайтын дәл осылай отырып.
- “Жартаста мына байқалмай қалу үшін, тәсілім, **58**
 Әр жағына төбенің етпетіңнен жасырын, —
 Деді менің ұстазым, деді менің асылым, —
- Қауіптенбе мен үшін, бір бұл емес көргенім, **61**
 Қақтығыстың мұндайлық қаншамасын жеңгенмін.
 Менің етім үйренген, бірнеше рет келгенмін”.

- Қиыншырымды бастаушым көпірден кетті, тастады, 64
 Алтыншы құздың шетіне абайлап жүре бастады.
 Ішкерер емес назары тыныштықтан басқаны.
- Көші келген жерлерде қайыр сұрап, табынып, 67
 Көшіп жүрген кедейге кер бөстегін жамылып,
 Үмгілатын төбеттер долдана кеп қағынып.
- Соларға ұқсап сайтандар қалдыра беріп көпірді, 70
 Жалаңдата жалманын жармасқалы секірді;
 "Жөлікпендер, тоқтаңдар! — деп көсемім жекірді, —
- Сол тоқтаңдар, әзірше таламаңдар, жыртпаңдар! 73
 Біреуіңмен сөзім бар, тоқта әзірше құртпаңдар,
 Солдан кейін қайтсеңдер де еріктерің, сырттаңдар".
- "Шық, қу құйрық!" — десті де, айғайлады барлығы, 76
 Алға шықты біреуі, қалғандары аңдыды;
 "Не істемекпін?" — деп, әлгі келе жатыр малғұны.
- "Айтшы, кәне, қу құйрық, кектеріңе кенелгем, 79
 Қаттыгез ашуларыңды қашаннан да сезем мен,
 Хақ әмірі болмаса, қастарыңа келер ме ем?
- Тағдыры бірге, ей, жазған, тұр былай жолдан, ділгірме, 82
 Басқа бір жанмен еуге жабайы, тағы үңгірге,
 Тәңірінің өзі бұйырған мына маған, білдің бе?!"
- Сонда барып сайтанның менмендігі басылды, 85
 Қолындағы қаруын тастап, құтын қашырды,
 "Ұрынуға болмайды", десі қайтты, бас ұрды.
- "Қорыққаннан тастардың арасына бұғынған, 88
 Үрейленбей, кел бермен, зәресі ұшқан шыбын жан;
 Түс ізіме!" — дегенде, ұстаз сөзін ұғынғам.
- Оған қарай асығыс бұрылдым да, аттадым, 91
 Албастылар жақындап, алға жылжып қаптады,
 Алдай ма деп, жүректің басылмады аптабы.

- Дәл осылай әскерден қорыққамын, көргемін, **94**
Капроннан шыққанмын, уәдеге ергенмін;
Кешіргенмін басымнан жауларымның төнгенін.
- Ұстазымды пана ғып жабыстым мен сақтанып, **97**
Қарап тұрмын қалт етпей, ұсқындары жат халық,
Көз қарасы өртейді өзегімді қақ жарып.
- Найзаларды оңтайлап, бір-біріне тантиған: **100**
"Қайтер еді егерде шұқып көрсе артынан?"
"Иә, солай, дәл солай, бір шыңғыртып қарпып ал!"
- Сөйлеспек боп көсеммен алға аттаған, ілгері, **103**
Әңгүдікті шақырды алмағайып бір пері:
"Тыныш, Жұлқар! Тиіспе, үніңді өшір, жүр бері!
- Бұл жотамен әріге болмайды енді өтуге, **106**
Алтыншының көпірі бұзылып, жол бекуде;
Текке кетер, болмайды тәуекелдік етуге.
- Әйткенменен, қаласаң, шығам десең, алайда, **109**
Мына біреу дуалда жатқан ізге қарайла,
Жуықтағы жотаға апарады ол қалайда.
- Өткен күнгі сағат бесте осынау аймақ дүр етті, **112**
Одан бері он екі жүз, алпыс алты жыл өтті,
Сол апаттан жол да жоқ, бұл жер қара түнек-ті.
- Жігіттердің істері бар, сол аймақта тоқтаңдар, **115**
Шолиды олар, салқындап қалған жоқ па жатқандар:
Үрейленбей олардан, бірге, батыл аттаңдар.
- Қайқы қанат, қақсал Төбет, қайдасыңдар, жолдасым, **118**
Аттаныңдар жорыққа енді, жолдарыңды оңдасын!
Қара сақал барлығыңның қожайының, оңбасың.
- Жауыз Жирең, Қылымсы — бұлар да азық қылғандай — **121**
Азулы Қабан, Айдаһар, Құтырған ит, Ұрпаңдай,
Аттаныңдар бәрің де жасырынбай, ұрланбай.

- Сендер барып тінтіңдер қайнап жатқан тоғанды, 124
 Бүтін тұрған тарамға қалдырыңдар оларды,
 Жақынырақ сол маңға есен жетсе болар-ды".
- "Бұл не пәле, ұстазым? Құдай үшін, қараңыз, 127
 Көрегі жоқ серіктің, өзіміз де барамыз.
 Үлесіз ғой жолды сіз, өзіміз де табамыз.
- Әрқашан да көреген, әрқашан да күшті едің, 130
 Шын байқамай тұрсың ба ымдап тұрған істерін?
 Шын аңғармай тұрмысың сақылдаған тістерін?"
- "Сақылдатса сақылдатсын тісін бе әлде басқасын, 133
 Бекер босқа қауіптеніп, бекер босқа сасқасың;
 Пісіп жатқан сорлылар дегені ғой жасқансын".
- Соныменен, сайтаңдар солға қарай жол шекті, 136
 Әрқайсысы әртүрлі жасырын белгі көрсетті,
 Бастығына біреуі тісінен тілін көрсетті:
- Әне бірі соңынан кернейлетіп, теңселтті. 139

ЖИЫРМА ЕКІНШІ ЖЫП

- Қанды майдан жорықтан, байқаудан талай көргемін, 1
 Жан сауғалап жауынан, яки жауын жеңгенін,
 Аңғарғам атты әскердің ағызған нелер селдерін,
- Аретиналықтар-ау, құттарыңды қашырып, 4
 Біздің найза, семсерге шыдай алмай бас ұрып,
 Көргем талай зыттыңдар қараңды үзіп жасырып.
- Кернейлер де жар салып, дабыл қағып барабан, 7
 Мұнаралар белгі беріп, қоңыраулатып қаладан,
 Біздерше де сендерше бар аймаққа тараған;
- Жағадан маяк көрініп бұлдыраса таяуда, 10
 Сырнайлатқан кемеге, аттыға яки жаяуға,
 Мұндай ғажап сыбызғыны көрген емен, ой, алла!

- Сыбайлас болдық он жынмен біршама сапар кешкелі; **13**
 Әйтседе, айтқан бір кезде халықтың сөзі есте еді,
 Әулиеге шіркеу — тағзым, мәйхана — сыйлар бөспені.
- Қайнап жатқан бұрқылдап қарамайда жанарым, **16**
 Қасиет бар деп қаншама шұңқырға және қарадым,
 Қайнаған қандай жандар деп, ынтызар болып барамын.
- Сақтаңдырып кемелерді кереметті білетін, **19**
 Теңізшіге дельфиндер бір белгі беріп жүретін,
 Толқындардың жотасында арқаларын бүтетін, —
- Жауырыны жалт беріп, біреулер солай шығады, **22**
 Азабын жеңілдетпекке қайнауда қалқып, ығады;
 Жасыннан да тезірек, әп-сәтте ғайып, тынады.
- Жиекке судан суырған иегімен асылып, **25**
 Кеңірдегі бүлкілдеп, ісіп-кеуіп басылып.
 Отыратын бақалар басқа жерін жасырып, —
- Соған ұқсас сорлылар да отыр екі қатарлы, **28**
 Бұғынып келген алайда көрді де Қара сақалды,
 Қатерден үркіп, от-майға қайтадан сүңгіп қақалды.
- Әйткенмен бірі ілікті, ойласам, әлі шошынам, **31**
 Бір сүңгіп, қайта қалқыған, қалып қойып досынан,
 Талтақ бұт бақа толайым ұқсайтын еді осыған.
- Құтырған итжалманға шашын оның сабақтап, **34**
 Таяу тұрып бәрінен тартып еді қабаққа,
 Қармақтағы балықтай шықты сорлы салақтап.
- Атын білмес сайтаным бұл ортада қалмаған, **37**
 Жол-жөнекей әдейі уақытымды арнағам,
 Бірін-бірі жындардың шақырғанын аңдағам.
- Жамырады жын-сайтандар даңғаза қып өрісін: **40**
 “Жауыз жирен, сал тырнақты, болмақ емес келісім,
 Ал мынаны, түт түбіттей, таба алмасын терісін!”.

- "Ұстазым-ау, неткен сұрқай, неткен сұмдық іреңі!
Болар ма екен білуіме, анау нені біледі?
Мына жаулар қолына алған сұрқай бұзық кім еді?" 43
- Сол бұрылып көсемім, әлгіге өзін тақады,
Жауап қатты жалма-жан азап, сордың жатағы:
"Наварлық ем, бір кезде Чамполо деп атады." 46
- Анам мені ақсүйекке малайлыққа бергенде,
Көдейленді ынжық әкем, ез болды бір көр кеуде,
Ол жерінде өзін жойды өлапат сол шерменде. 49
- Құйырымды Тебалд король жақын тартып шақырды,
Өкіметке жетті қолым, параға бердім ақылды,
Іңіретіп сол қылығым қарамайға батырды". 52
- Азулы қабан ұқсайды қабан десе қабанға,
Азу тісін ақситып, ұмтылып сорлы адамға,
Болшектеп түте бастады сорлыны дереу табанда. 55
- Мысықтарға белгілі тышқанның тәтті екені,
Қара сақал бірақ та қолын бір сілтеп өтеді:
"Керегі жоқ көмектің, қалдырыңдар, жетеді". 58
- Былай деді сол сәтте көсемге көзін бұрған да:
"Бірдеме дегің кеп тұрса, айтып қал сен бұл жанға,
Жалмандарға іліп ап, жұлмаламай тұрғанда". 61
- "Арасынан мұндағы жазаланған жандардың,
Білсең айтшы, қандай сен латыңды аңғардың?
Жағасынан мына бір қарамайлы жарлардың?" 64
- "Кездестім жаңа біреумен алыс емес сол маңнан,
Қарамайға қайтадан тастағамын, сорланған;
Өйтпегенде қарудың керегі не қолға алған". 67
- "Ұзақ күттік сарылып!" — деді Ұрмаңдай сұқтанып,
Салды келіп жалманын сан етіне нық барып,
Суырып қайта тартқанда, бір кесегін шықты алып. 70

- Айдаһар да ұмтылып, жұлмақ болды аяқты, **73**
 Ескерте бірақ онбасы жанарынан жай атты,
 Қақтығысқан жындардың жын сезімін оятты.
- Татуласты екеуі, татуласты тағы да: **76**
 Анау байғұс қарайды қарс айрылған санына,
 Көсем одан сұрады дереу барып жанына:
- “Кім еді ол мият боп жан табылған қорғауға, **79**
 Сорға бола сен мұнда сойқан көріп қалғанда?”
 “Гомитаның туысы, — Галлурадан, алданба!
- Жақсы көрер жаны оның жалғандықты құйған-ды, **82**
 Әкімінің қозғалтпай жауыздарын жиған-ды,
 Жиған-ды да, олардан мақтау естіп сыйланды.
- Жасырып ізін, барлығын босатты да, ақша алды, **85**
 Жаны сүймес жалдаптың нәпахасын шашқан-ды,
 Анау-мынау миқы емес, оқпаны кең қақсал-ды.
- Микеле Цанке екеуі — осында да ашына; **88**
 Микеле — Логодордан; екеуі ылғи қосыла,
 Сардиния тұрмысын мақтайды кеп бас ұра.
- Тісі ақсиды, қараңыз, тағы пәле тартамын! **91**
 Жалғар едім сөзімді, амал қанша, қорқамын,
 Опырып кетіп жүре ме сүйектерін арқамның”.
- Даярланып сайысқа бір жын алға беттеді, **94**
 Бәрінен бұрын ұмтылған Ұрмаңдай екен шеттегі,
 Қожайыны көріп қап: “Зұлым құс, жоғал, кет!” — деді.
- Зәресі ұшқан күнакар сөзін жалғай беруде: **97**
 “Ломбарда мен Тоскана тұрғындарын көруге,
 Құмармысың, бұйырам қарсы алдыңа келуге.
- Тұруы керек алайда алыста Сайыпқырандар, **100**
 Көрмеуі тиіс, мұнымыз сайтандарды аңғандар,
 Шақырам сонда осында, нанбасаң көріп біл, аңғар.

- Жеткізейін жетеуін, сәл ысқырсам болғаны, **103**
 Ілкітіреді оларды, әдет осы ордағы:
 Тек біреуі сығалап, сылаң етсе, оңдады".
- Күттырған ит тұмсығын шүйіре тұрып, елендеп, **106**
 Ысың бұлғап ебдейсіз міне былай деген де:
 "Мәссаған, мына жымысқы сұңгимін дейді тереңге!"
- Өлкерген талай қолынан нелер сұмдық ұрысты, **109**
 Жауап қатты ол әлгіге: "Жымысқы — нағыз жымысқы,
 Алабын аздап арылтып, ажыратса туысты!"
- Күйқы қанат сол сәтте бәрінен де желөкпе **112**
 Іскертеді ентелеп, барлығынан ерекше:
 "Сен секірсең, артыңнан қуа түсем керексе.
- Қарамайдың үстінде қанат жайып төнеміз, **115**
 Салған ұқсап жүтпінмей, белеңнен самғап келеміз,
 Қалай алдар екенсің сен біздерді, көреміз!"
- Неше түрлі ғажаптар, оқушым, аңда тамұқты; **118**
 Әлдеқайда барлығы мойнын бұрып алыпты,
 Бірінші рет бұрылған әлгі бір қайсар, қауіп-ті,
- Доресі қашқан наварлық оңтайлы шақты таңдады, **121**
 Жерге қадап өкшесін, құйындайын аунады.
 Жын ойнақтан ғайып боп жасырынды, жалдады.
- Өрқайсысында ащы ұят, өрт өкініш, зәр қысым, **124**
 Бәрінен де ашулы Сайыпқыран нар мүсін,
 "Қап, сені ме!" — десін де ол, пәрменімен қарғысын.
- Тереңге кеткен наварлық, ендігі әуре бекер-ді, **127**
 Ғайып болған үрейге қанат қайтіп жетер-ді,
 Мұңайып, қалқып шықты да, кеудесін сайтан көтерді.
- Осылай үйрек қарманып, қарасын суға батырар, **130**
 Осылай сұңқар алданып, сорғалап босқа шатылар,
 Түнерген дүлей ашумен қайқайып көкке атылар.

- Әлек болып әлі де долданып тұр қартамыш, **133**
 Жасырынса екен деп, бұзыққа бұрып тартады іш,
 Артынша ол да самғайды, аңсары тілеп арпалыс.
- Жасырынды парақор, себеп сол-ды алғашқы, **136**
 Тырнақтарын түйреді албастыға албасты,
 Қарамайдың үстінде бір-біріне жармасты.
- Сорлы емес еді анау да, қадауға даяр тырнағы, **139**
 Қыран екен қасқа да қаршығадай қырдағы;
 Қарамайға өртенген екеуі де тулады.
- Қарыған от бірден-ақ екеулерін айырды, **142**
 Ажырасуға алайда шама қайда байырғы;
 Жабысып қалған қанатты жаза алмады, құдай ұрды.
- Басқалардай, Қарасақал қауіптенген қатарда, **145**
 Жалманымен төрт жынға бұйрық берді сапарға,
 Жарлық етті қайыра ұшуына апанға.
- Қарсылықсыз бәрі де белеңге әлгі жол алған, **148**
 Ілмектерін созған болды сорлыларға омалған,
 Ал екеуі оған дейін өртенген де, жоғалған.
- Соры қайнап жатқанда кеттік біздер олардан. **151**

ЖИЫРМА ҮШІНШІ ЖЫР

- Нөкерсіз үнсіз екеуміз, жетімсірей береміз, **1**
 Жанға жұмбақ жат жерде жадырамай келеміз,
 Бауырлас сопылардай-ақ бір-бірімізге ереміз.
- Жадына түссе жаңағы жындардың дырду-шатағы, **4**
 Елестетіп ескі аңыз тышқан менен бақаны,
 Еріксіз еске келеді Эзоптың мысал-мақамы.
- Сол мысалға бұл жағдай соншама ұқсас, сенсеңіз, **7**
 Бірі — осы, егерде екі оқиға болса егіз;
 Екеуіне бір назар аударыңыз, көнсеңіз.

- Белгілі ғой ежелден бір ойдың бір ой — қайнары, **10**
 Сарғая санам сарылып, есіме түсті қайдағы,
 Берілмес берік қорқыныш екі есе артып, байлады.
- "Жел соқпаса, шөп басы қимылдамас демекші, **13**
 Сары қайнаған жындарға болдық қой біздер себепші,
 Құлайда олар өш алып, ойладым, бізді жемекші.
- Құйнаған кек ширықты қатыгез, жауыз мінезде, **16**
 Алымдық бізге істейді-ау қайрымсыз, қатал, бір өзге,
 Қоянға шапқан тағыдай құлқынын құртып ілезде.
- Сөзіндім, кірлікшешендей төбенің шашы тік тұрды, **19**
 Көремет сұмдық ой келіп, тоқтадым, үрей бұқтырды;
 Ойран болған ойымды ұстазыма айтып, ұқтырдым;
- "Ұстазым, жасыр тезірек, келеді қуып жын-пері, **22**
 Поткен сұмдық, ап-айқын алдымда тұр түрлері,
 Келеді қуып біздерді, естіліп жатыр үндері".
- "Алдында сенің егерде айна болсам ақ айдын, **25**
 Сыртыңнан гөрі ішінді көрсетем деп балаймын,
 Ішіннен бұрын сыртыңды көрсетуім неғайбіл.
- Түйсігіңмен түйсігім тоқайласты, түйісті, **28**
 Бірін-бірі мақұлдап ой-санамыз иісті,
 Демек, дереу бір шешім іске асуы тиіс-ті.
- Келесі орға жеткенше кең ашылып өткелі, **31**
 Болса ыңғайлы егерде таудың оң жақ бөктері,
 Онда олар бізге жетпей өкпелері кепкені".
- Айтып ауыз жиғанша осы сөзді көсемім, **34**
 Жалт қарасам, жақын қалты қанатты өңшең кеселің;
 Түтпақ болып асығады қолыңа алып көсеуін.
- Мені дереу бастаушым бас салды кеп жалма-жан, **37**
 Үйді көріп құтырған жалын құшып жалмаған,
 Шудан шошып оянған Аңадай ұлын қармаған.

- Ұлын алып, ұмтылып, жан ұшыра самғаған, **40**
 Көйлегін де кие алмай, зәре-құты қалмаған,
 Бар жігерін, бар ойын ұлын сақтауға арнаған, —
- Сол анадай мені алып, сырғанады тік төмен, **43**
 Алтыншы апанға қарап, айқара тастар бүктеген
 Сорғалап ағып келеді қолында меңдей жүкпенен.
- Тұтқиыл еңіс науамен қуалай тайғақ тақтайды, **46**
 Диірменнің астында барақты соққан қақпайлы,
 Жан берген іске су дағы асығыс бұлай ақпайды.
- Ұстазым мені қолға ұстап, жартастан ақты жұлдыздай, **49**
 Досындай емес, ұлындай құшақтап, мойын бұрғызбай,
 Құлама күзбен құйылды денемді тасқа ұрғызбай.
- Түскені де сол еді жартастан биік көреген, **52**
 Перілер де алқынып, төнген екен төбеден:
 Сытылдық та, құтылдық үрей дейтін немеден.
- Бесінші апан — жындардың ойнағы да нәсібі, **55**
 Себебі көктен оларға тәңіріңнің берген кәсібі;
 Шегінуге сондықтан шамасы жоқ-ты, әсілі.
- Құз жартастан төменде, боялған табыт реңді, **58**
 Айналсоқтап бір топ жүр үмітсіз де сүренді.
 Сорасы ағып көзінен жылжиды зорға құр енді.
- Клуни сопыларындай бәрі де ұзын шапанды, **61**
 Көлеңке басып еңсеңді, көтертпейді жотаңды,
 Ауыр жылжып пақырлар алға қарай бет алды.
- Тысы алтынмен апталған, көздің жауын алатын, **64**
 Қорғасынды астары соншама ауыр соғатын,
 Фридрих сауыты тіпті жолда қалатын.
- О, мәңгілік жамылғы, о ақырет зілбатпан! **67**
 Олар солға бұрылды, біз де солай бірге аттап,
 Аңсарымыз ауып тұр сорлыларға мұң жапқан.

- Масыл, ауыр сауытты әзер-әзер меңгеріп, **70**
 Аиңдайды сорлылар әлі құрып, сенделіп:
 Алтаған сайын біздерге жаңа бір топ тең келіп.
- "Імесе жүріп артынан, аңғарып, көсем, қарарсың, **73**
 Мыналардың біреуін танып та, мүмкін, қаларсың,
 Аты-жөнін білерсің, бірісін, мүмкін, табарсың!"
- Тосқаналық сөзімді таныды біреу, үндеді: **76**
 "Аяғыңа абай бол, көремісің түрмені,
 Астында мынау түнектің асықтың неге ілгері?"
- "Сұрауыңа болады менен жәрдем, жүр бері", — **79**
 Бұрылды да көсемім келіскендей түрге енді:
 Бол осында мынаумен, қозғалғайсың бірге еріп.
- Тірілікке тырмысып, тірі жаңдай дамыл ғып, **82**
 Екеуінің жүзінен тірі жан деп танырлық,
 Алтатпайды бірақта тар жол менен ауыр жүк.
- Жақындады үн-түнсіз сол бір екеу жаңағы, **85**
 Қиығымен көзінің маған ұзақ қарады;
 Біреуіне біреуі сұрақ қойды шамалы:
- "Сөздеріне қарасаң, тірі ме деп қаласың, **88**
 Өлі ме деп ойласаң, әлдеріне қарашы.
 Сауыттарын қалайша көтеріп жүр адасып?"
- Шерлі екіжүзділер ортасында тұрғанда, **91**
 Жауап қатшы сұраққа, сезіктенбе, ұрланба,
 Тосқаналық, кімсің сен, қалай жүрсің бұл маңда?"
- "Тұнық Арно жағасында, туғам ұлы қалада, **94**
 Өскем сонда, — дедім мен, — өмір кешкем жағада,
 Көскін-кейпім сол қалпы, тірі жан деп бағала.
- Бұл не қайғы, сендерді нұрландырып ажары, **97**
 Жауыздықпен жармасып, үдетеді жазаны;
 Ләйтшы, өздерің кімсіңдер, шерлі аймақтың мазағы?"

- "Қорғасыннан салмақты сары шапан — сәніміз, **100**
Сүйрете алмай сықырлап, сүйегіміз, тәніміз.
Сонша сұмдық салмағы, сарқылуда әліміз.
- Болоньяда туған гауденталар біз едік, **103**
Каталано, Лодеринго, енді, міне, біз — өлік,
Жұртың қалап, бір кезде жағдайларын түзедік.
- Есіңе алсаң, білерсің тыныштықтың құрбанын: **106**
Бізге сенің халқыңның қандай құрмет қылғанын,
Гардингода әлі күн сезінерсің тұрғанын".
- "Істеріңмен, туыстар..." дедім дағы ойланғам, **109**
Басқа өлікте жанарым, соныменен айналғам:
Көрдім шаңда біреуді үш қазыққа байланған.
- Мені көріп қалтырап, зәре-құтын ұшырып, **112**
Сақал басқан бет-аузын, күрсінеді қысылып;
Каталан туыс үн қатты, азап-сордан ұшынып.
- "Көріп тұрсың мына бір үш қазыққа керілген **115**
Екі жүзді қауымға ақылшы боп көрінген,
Жоймақ болған бір кезде Христосты өмірден.
- Көлденеңнен соқпақты тыр жалаңаш жастанған, **118**
Әрбір өткен күнакар кеудесінен басқанда,
Өліктерді тартатын таразы боп тасталған.
- Қасында қайын атасы, тағдыры естен тандырған, **121**
Тартуға тозаң тағдырдан — күнакар болған барлық жан,
Еврейдің халқына қырсық ұрық қалдырған".
- Қол-аяғын тәңірі керіп тастап қорлаған, **124**
Мәңгі-бақи қуғындағы қу маңдайға сорлаған.
Виргилидің қалай ғажап қарағанын болжағам.
- Қарады да ол, әлгі бір туысқаннан өтінді: **127**
Осы жерден он жаққа көрсетсеңіз өтуді,
Көрсетсеңіз болғаны, ойлап тұрмыз кетуді.

- Мүмкін болса, айтсаңыз, қалмас едік сапардан, **130**
 Салмас едік әлекке бізді әкет деп апаннан,
 Сайтандарды әлгі бір қара періште атанған".
- "Осы жерде, жақында, жотада бір жол бар-ды, **133**
 Құбырғалап, қасқайып, кесіп өткен орларды;
 Соған түсіп, туыстар, тартсаңдар-ақ болған-ды.
- Амал қанша, ол соқпақ омырылған, құлаған, **136**
 Үшіндіге өрмелеп, өтесіңдер жырадан,
 Сыйдың түбін толтырып, салындылар сұлаған".
- Көсем үнсіз басын иіп, былай деді салмақты: **139**
 "Демек бізді манағы сұм сайтандар алдапты,
 Амал нешік, өтірікші албастылар сандалтты.
- Болонья жерінде естіп талай таңдандым, **142**
 Жауыздыққа жындардың жуықтығын аңғардым,
 Жындар дейтін көкесі өтірік пен алдаудың".
- Жүріп кетті ұстазым сәл ғана бір шамданып, **145**
 Сәл шытынып қабағын, адымдады алға нық;
 Азап-сорға көмілген артта лаң, дау қалып.
- Аяулымның артынан ере бердім таңданып. **148**

ЖИЫРМА ТӨРТІНШІ ЖЫР

- Жыл әлі де бесігінен шыға алмаған шақтарда, **1**
 Қауға жұлдыз бұйра шашын күнге жылтып жатқанда,
 Түн тәуліктің жартысында, асыққанда ақ таңға,
- Әдетіне бағып қырау ақ басты қыс ағаның, **4**
 Сурет сызып жататұғын өңіріне даланың.
 Қадап қойып қылдан бетер тым әлжуаз қаламын.
- Талшық еткен жем-шөбін жеткізе алмай малына, **7**
 Аппақ болған жайылымға қарайтұғын шаруа,
 Қар жауды деп ойлайтын да, бір соғатын санына;

- Ерсіл-қарсыл, күңкілдеп үйге енетін нала ғып, **10**
 Не істеуге біле алмай байғұс кедей қабарып,
 Тысқа қайта шығатын, мәссаған, бұл жаңалық!
- Дүниенің бір сәтте өзгергенін аңғарып, **13**
 Таяғын ап қолына апыл-ғұпыл қамданып,
 Шығы еріген өріске қуалайтын малдарын.
- Манағы бір кезінде жабырқаған, жасыған, **16**
 Көз алдымда көсемім ұқсап кетті осыған,
 Байқап қалып дем берді жігеріме шошыған.
- Көрген бетте көпірді әлеметтен құлаған, **19**
 Баяғы тау баурайында кездескендей дін аман,
 Ақжарқын жүз тастады маған ұстаз, ұлы адам.
- Шамалап бір шолып өтіп, кесепатты ылдиды, **22**
 Сәл ойланып, шарты келген шаруаға нұр құйды,
 Қапсыра кеп денемді, құшаққа алды бір қилы.
- Адам бар-тын өлшем беріп, жұмысына өтеулі, **25**
 Тек қана алға қарайтұғын ойына алмай бөтенді.
 Соған ұсап, тасқа мені лып еткізіп көтерді:
- Көтерді де, басқа тасты белгіледі, үндеді: **28**
 “Енді осыны ырғап та, қозғап та, ұлым, біл, — деді, —
 Тап басуға болар ма екен жүру үшін ілгері”.
- Болмас еді бұл жолды сауыт киіп өтпекке: **31**
 Біздер өзер келеміз құздан құзға етбеттеп,
 Өрмелейміз жоғары, ол — жеп-жеңіл, мен — ептеп.
- Болмағанда құлама, бұрынғыдан көп төмен, **34**
 Көсемімді білмеймін, мен, сірә да, беттемен:
 Басқан сайын, ішімнен мен осылай деп келем.
- Болғандықтан құлама Сығыр Саңлау аумағы, **37**
 Ортасына апанның еңкейе кеп аунады,
 Опырайған ұраның тас қабырға жан-жағы.

- Ішкітігі әрқалай қос бүйірдің арасында, **40**
 Ің соңғы тас сұғынып, сүйеу тапқан асуда:
 Ілкітік-ау әзерде құламаның басына.
- Өрі қарай жүруге әлім менің келмеді, **43**
 Дем жетпеді өкпеме, жүйкем ерік бермеді:
 Әсер шығып отырдым, қажығандық меңдеді.
- "Енжарлықты жой, — деді көсем сол бір қалыпта, — **46**
 Жатып алсаң жантайып, жайлы орында, мамықта,
 Жетте алмассың іздеген жеріңе де, даңққа.
- Қара басын күйіттеген сәнқұмар да, жанқұмар, **49**
 Жатып ішер жалқаулар бойын оңай алдырар —
 Желге түтін, суға із соңдарында қалдырар.
- Гүр орныңнан! Жеңдірме, енжарлыққа құнықта **52**
 Рухың алмас қамал жоқ, жадында ұста, ұмытпа,
 Гек сөнбесе болғаны, сөнуге оны жуытпа!
- Алдымызда әлі ұзақ баспалдақтар кез келер, **55**
 Кетуге одан қақың жоқ, кеткенменен өзгелер,
 Сергіт, серпілт жаныңды, секем алма, сөзге кел!"
- Үніп тұрдым сөзін естіп қуат берген ақынның, **58**
 Дел-сал болған бойымды жинаған боп жатырмын,
 Сыр алдырмай жауап қаттым: "Кеттік, сергек, батылмын!"
- Жолға шықтық құлама құз, жарықшақ тас бөктермен, **61**
 Опырылған жартастардың сынығымен кептелген,
 Әлдеқайда қиынырақ бұған дейінгі өткелден.
- Қалжырауды жасырмақ боп сөйлей бердім, сөз де емес, **64**
 Жақлардан бір үн естілді, көрінбеді көзге елес,
 Сөз дейтін бір сөз де емес, көрінбейді көзге де еш.
- Садақтайын иілген, шыққаныммен көпірге, **67**
 Түсінбедім не сөзге, түсінбедім не тілге:
 Әлгі бір үн аулақтап босқа әуре етуде.

- Еңкейіп ем шыңырауға көзді қадап, жүгіне, **70**
Қап-қараңғы тұңғиықтың жетер емес түбіне;
“Қолдан енді бір айла, — дедім ұстазға үңіле, —
- Жетейік те дуалға, жиегінде тұрайық; **73**
Мағынасын түсінбей, құр тыңдаймын — бұл ғайып,
Үңілсем де көрмеймін, бір амалын қылайық”.
- “Болсын солай ендеше, — сұрағыңа жауабым, **76**
Орындалсын осылай, орыңды екен талабың;
Ілесе бер үндемей, сені соңға саламын”.
- Жайлап ендік бір жерге, төмен түстік көпірден, **79**
Сегізінші апанмен қиюласып, бекінген,
Көрдім бүкіл ұраны, жардың басып шетімен.
- Жентектелген керемет жылан көрдім ішінен, **82**
Әлеметтер әртүрлі жан шошырлық түсінен,
Әлі күнге еске алсам, қаным қатып, күсінем.
- Амфисбена, кенхр, фарей жұмыртқалап, тұқымдап, **85**
Зымиян Якул зәһар шашып жатқанымен жыпырлап,
Ливия құм-шағылы мына аймақта ұтылмақ,
- Мұндағыдан көп те емес, жауыз да емес мұншама, **88**
Эфиоптың барлық жері қол астыңда тұрса да,
Барлық суы Чермнің осында кеп тұнса да.
- Құжынаған сұмдықтар қоршап алған жан-жақты, **91**
Аласұрған жалаңаш, сорлы жандар зарлапты;
Жансауғалар бұрыш та, киелі тас та қалмапты.
- Қолдарды артқа қайырып, буыңдыра илейді, **94**
Құйрығымен, басымен шанышқылап түйрейді,
Кеуделерде жыландар шығыршықтай билейді.
- Кенет аждаһа аңғарып, көрнеу тұрған адамды, **97**
Батырайын дегендей байыздаған қараңды.
Өндеріне бейбақтың найзадайын қадалды.

- Тірлігі оның соншама, қалай десем дәлелді... **100**
 Алл етті де, күл болды, тек күл қалды, төн өлді,
 Сұлай келіп құлады, кейпі ғайып әуелгі.
- Күйрей келіп сұлаған со бір ғажап шағында, **103**
 Қоламта күл бүлкілдеп қайтадан жан алуда,
 О, керемет! Тірілді ол адам болып тағында.
- Бұл белгілі тек қана ұлы ғұламаларға: **106**
 Ес жүз жасқа жеткенде ұя құрап алар да,
 Олетұғын Феникс кейінге мұра боларға.
- Тағамы шөп, аузына шырын емес құйғаны, **109**
 Жанталаста көз жасы атау болып қинады,
 Өсімдікті табиғат кебін етіп сыйлады.
- Луру билеп ақылын, құлап түскен алайтым, **112**
 Дүлей күшке түсінбей, таңғажайып қарайтын:
 Буып кеткен сұмдықты бұлыңғырға балайтын.
- Қарайтұғын жан-жаққа, орынынан түрегеліп, **115**
 Анат, ауыр азаптан алаңғасар түрге еніп,
 Күрсінетін төңірекке аянышты үн беріп.
- Сондай еді күнакар, орынынан тұрған-ды, **118**
 Пәруәрдігер тәңірім-ай, аямайды-ау бір жанды!
 Әділ жаза жайратар әлеметтік қылғанды!
- Кім еді бұл? — ұстазым сұрады одан көргенде, **121**
 Тосқанадан едім мен, көп болған жоқ келгенге.
 Мына жатқан апанда азапталған шерменде.
- Адам емес, хайуанша күн көруді жөн көргем, **124**
 Тағы есек, расында, Ванни Фуччи — сенделген;
 Ұрының нағыз ұясы Пистоядан келгем мен".
- Ұстазға айттым: "Сәл сабыр, аялдасын, сұра одан, **127**
 Неліктен бұл ұраға кеп, ұрынды екен, сұлаған.
 Қайтпас нағыз қандыбалақ, қайсар еді бұл адам".

- Естіді де, жауапқа даярланды жазалы, **130**
Маған ауды өңі-түсі, есі, көңілі, назары.
Масқара істен талақтай боп қызарып тұр ажары.
- "Ауыр тиді жаным, — деді ол жиып күш-демін, — **133**
Кездерімде сорлаған дәл үстімнен түскенің,
Өлерде де мұншалық ауыр күйге түспедім.
- Орындайын ойыңның білмек болып тұрғанын, **136**
Қоймасынан шіркеудің аспаптарын ұрладым,
Сондықтан да апанда азап тартып тұр жаным.
- Жазықты боп танылды басқа біреу халыққа; **139**
Қуанбағын алайда, кездесті деп тамұқта,
Қуанбағын, егерде шыға қалсаң жарыққа.
- Құлағың тос қабырыма, айрандарың іриді, **142**
Пистояда алдыменен қара күштер шіриді:
Фьоренца жаңарады, күн кешеді бір игі.
- Марс буы Магараның жазығынан келеді, **145**
Қара түнекке асылады, қара бұлттар төнеді.
Пиценаның даласына құлайды да, өледі.
- Басталады қанды кек, қатал қырғын лаңды, **148**
Өз еркімен алайда ол сыпырады тұманды,
Ақтың әрбір адамы күйреп, тағзым қылар-ды.
- Естідің бе, өзегің өртенетін шығар-ды". **151**

ЖИЫРМА БЕСІНШІ ЖЫР

- Сермейді кеп қос қолын, доғара сап пышырды, **1**
Қос қолдағы қос бармақ қос саусаққа қысылды:
Екеуін де же, тәңірім!" — деп шұнтитып ұсынды.
- Міне, содан жыландарға достықпенең қарадым: **4**
Біреуі кеп жалма-жан жазықтыны орады,
Үніңді өшір!" — дегендей буындырды тамағын.

- Қол-аяғын матаған көрдім және басқаны, 7
Шырмауықтай шимайлап қатты шаңдып тастады,
Әйгі болды пақырдың әл-дәрмені қашқаны.
- Өртен, өртен, Пистоя, күлің ұшып сен мейлің! 10
Бұл өмірде тұруға керегі жоқ сендейдің!
Арнасынан астың сен арамзалық деңгейдің!
- Фивада көргем біреудің шыңнан құлап өлгенін: 13
Тәңірге бармақ көрсеткен тозақыны көрмедім.
Бұдан өткен бұзыққа бұл тозақта сенбедім.
- Өшті үні қың демей, қияметке бас ұрды: 16
Жытты бейбақ, жетті артынан кентавр да ашулы,
Шоқтытып кеп айғайлады: "Бөспені кім жасырды?"
- Сауырынан өріліп, салалаған шоқтығын, 19
Күнәкардың үстінде жыландарда жоқ тыным,
Мүншама көп жыландар Мареммада жоқтұғын.
- Желкесінен мініпті отты қанат айдаһар, 22
Соқтыққанның бәрін де жойып, сорын қайнатар,
Кездескенді жандырып, табан асты жайратар.
- "Авентиннің шатқалында ажал құсып, елірген, 25
Талайларға өлім әкеп, талай қандар төгілген,
Қандыбалақ қанішер Как қой мынау көрінген.
- Қаһар, күшін ұрлыққа қасақана арнаған, 28
Қасындағы табынды бөрлеген де қарлаған,
Қандастардан сондықтан айырылған, қорлаған.
- Тыйым салған Геркулес әдетіне құныққан, 31
Жүз соққан да шоқпармен діңкелеткен, құрытқан;
Бұл бәтшағар өмірін он соққанда-ақ ұмытқан".
- Бұл керемет туралы біз сөйлесіп жатқанда, 34
Жиналыпты үш аруақ төмен жақта, шатқалда;
Көруіміз неғайбіл біз оларды нақ барлап;

- "Кімсіңдер ей?" — деген бір төмен жақтан үн естіп, **37**
Әңгімені жалма-жан аяқтадық, түгестік.
Келгендерге телміріп, үнсіз қарап сірестік.
- Білмейтін ем дозақтың мына тұрған жандарын, **40**
Бірі олардың алайда сұрақ беріп қалғаны.
Бұлар кімдер екенін сонда әзер аңдадым...
- "Апырау, бұл жартасқа Чанфа неге келмеген?" **43**
Көсемнің де бұл үнді тыңдағанын жөн көрем:
Алақанымды аузыма тақай қойдым көлденең.
- Ғажап емес, оқушым, айтқаныма сенбесең, **46**
Салғырт қарап, өзің біл, санаңды сәл бөлмесең:
Айтпас едім, ғажапты өз көзіммен көрмесем.
- Қарағаным сол еді, алты аяқ жылан атылды, **49**
Құшаққа алды қапсырып, құлшына бір пақырды:
Сыға түсіп, сорлыны құшағында қатырды.
- Аяқтары ортаңғы қос бүйірін жайлады, **52**
Алдыңғысы бейбақтың иықтарында ойнады.
Құшырлана аруақтың екі жағын шайнады.
- Артқы аяқтар шеңгелдеп, жармасты екі санынан, **55**
Найза құйрық сумандап жүгірді де шабынан,
Ирелеңдеп бұралып, жотасында қағынған.
- Ойлайтұғын түрі жоқ тағы — тажал обал-ды, **58**
Бөлек тәнмен кірігіп, шегеңделе оралды:
Нән теректі шырмауық бүйтпеген, сірә, болар-ды.
- Жабысқақ, ыстық сағыздай екі дене жармасты, **61**
Қорығыла бастады өңін жойып алғашқы,
Басқа бояуға айналып, басқа реңмен алмасты.
- Жанғаңдайын лапылдап, қағаздың бір парағы; **64**
Жалынменен жан-жаққа қоп-қоңыр түс тарады.
Қара да емес, ақ та емес, басқа болып барады.

- "Өгөргөн-ай, Аньел, не көрінді, тетелес? **67**
 Қурашы өзің өзіңе, жалғыз да емес, екі емес".
 Аппайлады осылай, қарап тұрып екі елес.
- Адам менен жәндіктің біреу болды қос басы, **70**
 Алдымызда тұрды айқын екі беттің қоспасы:
 Ішпирғы түс жоғалды, о, тәңірдің тоспасы!
- Қолдары да төрт бұтақ — төрт бағытқа сермелер; **73**
 Сандары мен аяқтар, қарын менен кеуделер —
 Құбыжыққа айналды көрмеген бұрын пенделер.
- Бір ібіліс; ештеңе бастапқыдан қалмады. **76**
 Сұмдық бейне жылжыды жайлап қана барғалы,
 Екі дене — бір сайтан сапарларын жалғады.
- Ми қайнатпай ыстықта, жанып тұрған тұтанып, **79**
 Зыр қағатын кесерткі ауыстырып бұтаны,
 Найзағайдай жалт етіп, жолды кесіп, зытады.
- Дәл осылай, қарасұр бір жыланшық зәһарлы, **82**
 Қалған манағы екеудің қарынына тақалды,
 Сұмандатып сұм тілін біреуіне апарды.
- Аларды да, әлгінің кіндігіне қадады, **85**
 Зұлым ісін тындырып, аунап түсіп барады,
 Ляғына құлады епті зәлім жаңағы.
- Жазымданған бейшара, сөйлей алмай әл үзді, **88**
 Есі кетіп есінеп, тек ашады ауызды:
 Безгегі ұстап байғұсты тітіркенген тәрізді.
- Жылан оған қарайды, ол жыланға қарайды, **91**
 Анадан — у, мынаның аузынан түтін борайды,
 Түтін келіп зұлым мен жексұрынға тарайды.
- Лукан айтқан: Сабелді, Насидиді сорлаған: **94**
 Мыналарды мен айтсам, байбалам салмас ол маған,
 Түсінсе болды төркінін түпкі ойымның болжаған.

- Овидий де жырлаған-ды Аретуза, Кадмды; **97**
 Бірі бұлаққа айналып, жылан боп бірі қағынды;
 Не етсе де еркі ғой, ренжітпен жанымды.
- Екі жәндік осылай бір-бірімен бетпе-бет, **100**
 Бір-бірінің алмасып киімін киіп кетпеген:
 Ауыстырған денесін әлдеқандай сеппенен.
- Ал мыналар бір мезгілде өзгеруді шақ көрді: **103**
 Жыланшық кеп құйрығын екі ашалап қақ бөлді.
 Адам екі аяғын жабыстырып жатты енді.
- Қос аяқ бірге кірігіп, айналды бір-ақ аяққа, **106**
 Біріккен де, кіріккен ізін, жігін жояд та,
 Ұқсай қойды жұп-жұмыр, жып-жылмағай таяққа.
- Құйрық бітті адамға, аяқ бітті жыланға, **109**
 Жыланның терісі адамда, адамның терісі жыланда,
 Жылан — адам тұр мұнда, адам — жылан тұр онда.
- Жыланның көзі бозарды, адамның көзі қызарды, **112**
 Жыланның өңі нұр алды, адамның өңі мұз алды.
 Адамның қолы қысқарды, жыланның бауыры ұзарды.
- Жыланның аша құйрығы жиырылып, жай қалды, **115**
 Көрсетпейтін еркектің анаусына... айналды;
 Иемденді бәтшағар екі бірдей сайманды...
- Екеуін де көк түтін көлеңкелеп, қамауда, **118**
 Жаңа бір түсті жамылып, жаңа бір рең қарауда;
 Адамның басы — жыланда, жыланның басы — адамда.
- Жылан болған құлады, адам болған тік тұрды, **121**
 Арам көздер алайда ауыспапты, ұқтырды;
 Бір-біріне, о, ғажап, бет-әлпетін жұқтырды.
- Жылан пішін құбыжық адамзатқа жат енді, **124**
 Сәл-пәл ғана ысылып, самайына әкелді,
 Құлақтың да үлесін үзіп-жұлқып әперді.

- Кейін қарай ысырылмай, кесектеліп қалғаны — 127
Мұрын болып көтерілді оймышталып жан-жағы,
Басқа еттерін басы артық, екі ерінге арнады.
- Адам-жылан тұмсығын созды шанда керіліп, 130
Қос құлағы шұнайып, әзер-әзер көрініп,
Құлағындай ұлудың батып кетті көміліп.
- Қақсауық тіл бір кезгі қақ ортадан тілінді, 133
Тілінді де, қысқарды, қысқарды да бүлінді:
Қаптап тұрған көк түтін жоғалғаны білінді.
- Адам-жылан жорғалап, ирелеңдеп, ысылдап, 136
Алыстады аулаққа, құм тастарда тысырлап.
Жылан-адам артынан түкіреді пышындап.
- Құбыжыққа айналған былай деді көр неме: 139
“Бар сұмдықтың барлығын маған ғана бермеген,
Маған ұқсап Буозо жорғаласын жерменен”.
- Алмастырып тәндерін жыланы мен адамы, 142
Лйырбасталды осылай жетінші ұра ғажабы:
Әлде менің қаламым, мүмкін, басқа жазады.
- Тұманданып көз алдым, көргенменен түрлерін, 145
Олар жасырынғанша Пуччоны ақсақ, білмедім,
Лйдалада рухым адасқандай жүр менің.
- Баурайында жартастың мана басын құраған, 148
Сол үшеудің ішінде — басқа екеуі құлаған, —
Содан бері осынау ақсақ Пуччо дін аман.
- Жылан-адамды еске алып Гавилле де жылаған. 151

ЖИЫРМА АЛТЫНШЫ ЖЫР

- Тағдырыңа тәкаппар, Флоренца, есір, аласұр! 1
Теңізде де, жерде де қанатыңды қағасың,
Өзінен де тамұқтың өз даңқыңды табасың!

- Кездестіріп бес жерден ұры-қары жиылған, **4**
 Отандастарым үшін ұялғам да, қиылғам,
 Үлес қалар саған да менің алған "сыйымнан".
- Ертең ерте ақиқат түсімізге енсе егер, **7**
 Жақын күндер бірінде жаның сезіп, теңселер —
 Басқалардан құнығып, Прато да көрсе егер.
- Боладыдан болғанның өзі жақсы әманда, **10**
 Болса тездеп болса екен, бордай тозған заманда!
 Күндер зулап өткен сайын күдік салмай адамға
- Әлгіндегі текшемен көтерілді серігім, **13**
 Ердім мен де соңынан, сонда менің ерігім,
 Бой алдырып, басылып, әлім менен желігім.
- Жалғызаяқ соқпақпен тарта бердік әр қарай, **16**
 Жақпар тастар, жол-жота әуреге салғаны-ай!
 Аяқ сорлы баспайды екі қолды жалдамай.
- Азаптандым сонда мен, әлім құрып, шатылды, **19**
 Әлі күнге ойласам, ұмытамын атымды;
 Сондықтан да жүргенім ауыздықтап ақылды.
- Сондықтан да ақылды арам жолға бастаман, **22**
 Адалдықтан алғанды адастырып тастаман,
 Арамдыққа итерсе, жарты қадам баспағам.
- Ұлы бесін шағында ұйып тұрған мамырдың, **25**
 Дем алуға кеткенде жер-әлемге бауыр Күн,
 Отыратын кейбіреу бір төбеде дамыл ғып.
- Шыр айналып шіркейлер, шыбын қарасы үзілген, **28**
 Көретұғын жазықтан заузаларды тізілген,
 Жылтылдап жапатармағай шырын алған жүзімнен.
- Соған ұқсас жылтылдап, алдымызға тақалды, **31**
 Екі жақ та жалтылдап, білтедейін от алды;
 Көрдiк бiздер осылай сегiзiншi апанды.

- Отты күйме, тұлпарлар көтерілді аспанға, **34**
Отырғызып отқа орап, Илияны алып қашқанда,
Люлар кегін әперген артынан көзін ашқанда.
- Жалыңды ғана өрт шашқан, өлгенде әзер андаған, **37**
Отты күйме артынан қадала қарап, барлаған.
Жалын жалды тұлпарлар аспанда бұлтқа самғаған.
- Көмейінде апанның осылай от қозғалған; **40**
Жатқанымен көрінбей көмескілік кезді алған,
Жасырынған әр отта бір күнәкар боздаған.
- Қарап тұрмын еңкейіп, биік, тайғақ көпірден, **43**
Жақпар тастың жармасып, ұстамасам шетін мен.
Құлар едім құлдилап, ешкімсіз-ақ бетіммен.
- Деді сонда көсемім, сезіп менің құлқымды: **46**
"Мынау оттың ішінде, лаулап жанған мың түрлі,
Бір-бір рух өртеніп, мәңгілікке құртулы".
- "Оны сезіп, ұстазым, өзімнің де тұр жаным, **49**
Оған менің өзімнің көзім жетіп, тынғамын.
Мынау еді сондықтан сұрайын деп тұрғаным.
- Сонау отта кім жатыр, тым шалғайдан көрінген, **52**
Үшкілденіп үш жағы екі ашаға бөлінген,
Сонау жерде Полинник туысымен көмілген?"
- "Тозақ тартқан ондағы Улисс пенен Диомед, **55**
Жазмышқа ісі жақпаған, екеуі бір ұялы ед,
Екеуін бір алған ғой енді міне қиямет.
- Жазаланған осынау жапа шеккен оттарда, **58**
Қара шаңырақ іспеттес римдік зәу-заттарға,
Қабырғасын қаланың қайыра ашқан аттар да.
- Ахиллды жоқтап Тамұқта аядай қуыс ішінде, **61**
Аруақ Дейдамия да азап, мұңға түсуде,
"Сый алған жандар — осылар, Палладий батыр үшін де".

- “Жалынамын жүз рет, жұбатушы мені ұстазым, **64**
Жалынамын көруге, түйінуге де құстамын;
Мынау оттың тілге кеп сөйлер сәтін ұстағын.
- Басқаларды аралап, бізге назар бөлгенше, **67**
Ұстазым менің, күте тұр мүйізді жалын келгенше,
Қарашы маған, қамығып, өлгелі тұрмын көргенше”.
- “Өтінішің, — деді ол, маған іле жалғаса, — **70**
Жол табады жүрекке орындатуға әрқашан;
Тіліңді бірақ бір сәтке тісіңменен қармасаң.
- Мен сұрайын олардан толқытқан сені жайттарды, **73**
Түсініп тұрмын: сұрасаң, саған жауап қайтпауы.
Гректердей мелшиіп, мүмкін, бір сөз айтпауы”.
- Біз тұрған жартас астыңда от жақындап ұлғайды, **76**
Орыны да, сәті де түскен шақта ыңғайлы,
Мынадай деген ұстаздың сұрағын зердем тыңдайды:
- “Ей, ағайын; ей, оттар қос айрылған жалыны! **79**
Құрметтегем өмірде, құрметтегем, анығы,
Аз ба, көп пе құрметтеп, артқан көңіл нанымы.
- Алмағайып адасып, опат болған біреуің, **82**
Асқақтата жырлағам, сендерді мен білемін,
Сендер маған көрінуге міндеттісің — тілегім”.
- Шұбатыла назданып, ертедегі от көлденең, **85**
Деу мүйізін шайқады секем алып ол неден;
Өстуші еді құмдағы өрт ығыр болған желменен.
- Ұшар басын шалқытты, олай-бұлай бұлғатып, **88**
Әлде сөйлеп тұр ма екен, хабар беріп тыңдатып,
Былай деді біздерге отты жалын үн қатып:
- Гаэтаның қасында мені бір жыл жасырған, **91**
Эней келіп бұл маңға есі кете бас ұрған,
Цирцеядан осында ажырасқам, тасынғам.

- Үлге деген нәзік бір ізгілікті жойғамын, **94**
 Өлке алдында қасиетті қаймығуды қойғамын,
 Жарым қалып жайына, мүлде басқа ойладым.
- Көр-бәрісі: адамның жақсы, жаман жолдары, **97**
 Шөлiмдi менiң басуға бiрi тоқтам болмады.
 Шарласам деген ғаламды басыма бiр ой орнады.
- Талайдан бергi жан досым — сенiмдi шағын кемемен **100**
 Айдынына теңiздiң батылым барып, жөнегем,
 Алған беттен тайдырар болмады бiр жан бөгеген.
- Орта теңiз жағалауын, Морокконы көрген ем, **103**
 Испания, Сардиния өлкелерiне енген ем,
 Бiрiн дағы қалдырмай, аралдарға төнген ем.
- Геркулестiң өзi қойған шекараны көргенде, **106**
 Ит арқасы қияндағы бiр бұғазға келгенде,
 Бiрте дүние ерлерi едiк осы маңға келгенде.
- Севилья оң жақта, қалып қойды кейiнде, **109**
 Сетта қалған сол жақта, дәл осыдан кейiн де,
 Геркулестiң межесiн тұтқандаймыз зейiнге.
- О, бауырлар, — деген едiм, — келiп шыққан батыстан, **112**
 Сендерге айтам, серiктерiм сан азапқа қатысқан!
 Аз өмiрде ойланыңдар, ешнәрсе өнбес жатыстан.
- Кеудеңде арман тұрған шақта, ғұмырыңның қалғанын, **115**
 Иесiз дүние жаңалығын ұғынуға арнағын,
 Мына күндей көрiп қалғын бұл өмiрдiң жалғанын!
- Ойла кiмнiң ұлысың, қандай жерден таралдың; **118**
 Туған жоқсың татуға несiбесiн тағы аңның,
 Ерлiк үшiн, еңбек үшiн, бiлiм үшiн жаралдың".
- Менiң сөзiм жолдастарды соншама өткiр түйредi, **121**
 Дерету бәрi алға ұмтылып, өздi-өзiн сүйредi.
 Менiң сөзiм серiктердiң ерiктерiн биледi.

- Атар таңға артын тосып, кеме сонда заулады, **124**
Қанат болып есектер де есірте кеп самғады,
Жүйтки жүзіп біздің кеме солға қарай аунады.
- Түнге қарай маған бір басқа әлем көрінді, **127**
Басқа дүние түнеріп, төбемізден төнулі,
Бағытымыз әуелгі теңізбенен көмулі.
- Бастағаннан бер қарай бұл қатерлі сапарды, **130**
Бес рет ай төменде жарық етті жапаңды,
Бес рет күн өз сәулесін ұясына апарды.
- Күреңітіп алыстан тұрды алып тау көлденең, **133**
Кең иықты кеудесі кең жапаңда көлбеген,
Бұдан өткен алыпты ғұмырымда көрмегем.
- Шаттығымыз шарт сынып, алапатқа ауысты, **136**
Жаңа аймақтан жын-дауыл дереу бізге жабысты.
Кемемізді аударып, ақ толқынға ала ұшты.
- Алай-түлей үш рет иірімге аунатты, **139**
Төртінші рет тағы да тұралатып, жалға атты,
Батты кеме, тәңірінің өзі осылай арнапты.
- Тегіс білдік, қылығытып, теңіз бізді жалмапты. **142**

ЖИЫРМА ЖЕТІНШІ ЖЫП

- Қайырымды ақын босатқан, үні өшкен жалын жанып тұр, **1**
Қияметтегі өмірін шалқымай, сөнбей бағып құр,
Жанбай қайда барады, жан-жағында тамұқ тұр.
- Соңында оның лаулаған басқадай бір от жанды, **4**
Мағынасыз міңгірлеп, жалақтап тілі шоқтанды.
Сумандаған сұрына назарымыз тоқталды.
- Сицилия азбанындай ойлап тапқан бір шебер, **7**
Ыңыранған әуелі күнәкар, шебер мінсе егер;
Өзіне де сол керек, опасыздар дүмшелер.

- Күйылса да құр мыстан сол бір өгіз өтірік, **10**
Мақұлықтай қиналып, күңіренетін лепіріп,
Ішіндегі адамның дауысымен өкіріп.
- Сол тәріздес жол таппай арасынан жалынның, **13**
Ажыратып болмайтын айғай-сүрең дабырдың,
Біржөкесіз сөз ұшты гуіліндей дауылдың.
- Ақдырында дыбыс кеп жеткенде оттың тіліне, **16**
Тұра қалды қалтырап, қызыл алау бүгіле;
Сонда барып ұғынып, құлақ астым үніне:
- “Бара ғой, қанды құмарым! — деген жанды кім деймін? **19**
Ломбардша сөйледі ол, болсаң дағы кім мейлің,
Ей, адамзат, тыңдашы, саған қарап үндеймін!
- Жалынамын, кешігіп, мүмкін, әлде қалдым ба, **22**
Жалынамын сәл тоқта, сорлағандар бар мұнда:
Күтіп тұрмын, қарашы, күйіп-жанып алдында!
- Сүйікті өлке латынмен қоштасыпсың, келіпсің, **25**
Сөқыр-мылқау сор көрге енді ғана еніпсің,
Күмән үшін күйзелген мекенімді көріпсің.
- Тыныштық па Романья, әлде жүр ме от алып? **28**
Арасында Урбино, алып таулы жотаның,
Сусын ішіп Тибрден жатыр менің Отаным”.
- Тыңдап тұрдым құныға, ойым ойран, жан-жақта, **31**
Шынтағымнан көсемім түртті де бір салмақтап,
Деді маған: “Жауап бер латындық бұл аруаққа”.
- Тамағымды қытықтап, даяр тұрған жауабым, **34**
Бірден бастап сөзімді: “Ей, рух! — деп қарадым, —
Тасталыпсың зынданға, тап болыпты қара күн.
- Сенің Романьяң тып-тыныш, бейбіт күндерде, **37**
Озбырлардың жүрегінде соғыссыз, сірә, жүрген бе?!
Бірақ қазір сол қырғын жоқ сияқты іргеңде.

- Равенна — бәз қалпы, сол ендігі болғаны — **40**
 Полентаның самұрығы оған келіп орнады,
 Червьяға дейін ол қанат жайып, қомдады.
- Бір кездегі берік қамал ұзақ-ұзақ қорғанған, **43**
 Төбе-төбе француздың өліктері жон болған,
 Бұл күндері жасыл табан езгісінде қорланған.
- Жойып Монтаньяны, ілә тауып ісінен, **46**
 Барбос Веруккьо мен күшігі оның күшіген —
 Сол сүйекті әлі күнге кеміруде тісімен.
- Бекем тірек — Ламоне, Сантерноның жағасын, **49**
 Жаныштауда ақ гербілі арыстанның баласы,
 Бір жылда екі ауыстырып дос-жаранын, шамасы.
- Әлгі бір тағдыр, Савьо өзені келіп құйылған, **52**
 Тау мен дала ортасында шыға алмай жатыр қиыннан;
 Еркіндік пен құлдықтың ортасында қиылған.
- Ал өзің кімсің, өтінем, ағыңнан жарыл, тегінде; **55**
 Іркілмей жауап қаттым ғой сұрағыңа сенің де, —
 Өмірде жүрсін есімің сақталып ұзақ көңілде!"
- Әуелі от сәл ғана ыңыранып, гүледі, **58**
 Үшкіл ұшын әзерге қалтырата үрледі,
 Отпен бірге қалтырап, оттан біреу үндеді:
- "Қайта көрер жарықты қарсы алдымда бір кеуде, **61**
 Құлақ асып сөзіме тұрғандығын білгенде,
 Қалтырамас еді ғой отым менің бір демде.
- Ақыреттен оралар жол жоқ бізге, тегі, енді, **64**
 Естімегем тозақтан қайтып келді дегенді,
 Масқарадан сескенбей, жауап берем мен енді.
- Кордильера белбеуіне ауыстырып семсерді, **67**
 Рахат таптым, көтердім деп ойладым еңсемді:
 Опат болған арманымды, о, дариға, көрсе енді!

- Күнәға мені батырды және де сол дінбасы, **70**
 (Бір жақсылық көрмегір, дінбасы емес, жын басы),
 Сол туралы айтпақдын, көңіл қойып тындашы.
- Анамның берген ақ сыйын арқалап өтті қу маңдай, **73**
 Күлазып өткен қулықпен құрғыр со бір жылдарды-ай,
 Арыстан емес, түлкідей күн кешіппін жылмаңдай.
- Бұрылысын, бүкпе жол құпиясын білгемін, **76**
 Алуан сырлы қулық-сұмдық ажыратып түрлерін;
 Бажабымды бұл жалғанның құлағына ілгемін.
- Ақиқатты аңғарып, айылын жияр дана адам, **79**
 Жортуылын доғарып, жол алар бөлек жаңадан;
 Шегіме жетіп шарықтау, түсініп мен де қарағам.
- Қызғылықтың әммесін кешкемін де, ішкемін, **82**
 Бөрін дағы ұмытып, тәубеге келіп түскемін,
 Сорлымын ғой, сорлымын! Сорақы күнә істедім!".
- Жаңа келген жағымпаздар қожайыны алғашқы, **85**
 Латеран түбіндегі көршісімен жауласты,
 Христиан қауымына қарсы шапты албасты.
- Бұлар емес, сарациндер — Акраны алғандар, **88**
 Бұлар емес, иудалар — қызылқұлақ тарландар,
 Мұсылманның жерлеріне сауда жасап барғандар.
- Күдіретті дәрежесін құдай жолына арнаған, **91**
 Барлығын да талақ етті, қорықпады қар-надан.
 Менің дағы бойымдағы бар тәубамды арбаған.
- Константин патшадай алапеспен ауырған, **94**
 Сильвестрді шақырттырған Сираттидің тауынан,
 Мені де папа шақыртты; маған ғана табынған,
- Паң — тәкаппар аптығын жұбатпақшы болыпты, **97**
 Мас адамдай өзеуреп, өтінді де, торықты,
 Не айтуға білмедім, сөзге мені тоғытты.

- "Қорқпа, — деді ол маған, — сен күнәға батпайсың, **100**
Жоюға Пенестриноны кеңес бер маған нақтай, шын,
Осыныңмен өзіңнің бар күнәңді ақтайсың.
- Ашып, жауып ұжмақты әркімге орын арнағам, **103**
Менен бұрын болғанның батылы оған бармаған,
Екі бірдей кілтті қолға бекер алмағам".
- Осынша мықты дәлелдің түсіне қойдым мәніне, **106**
Сөйлемеуге болмады, жібермеді әріге,
"Әке, — дедім оған мен, — өз қолыңда бәрі де.
- Әміріңмен істелген жуып тұрсың күнәмді, **109**
Ісіңнен де уәдең ұзақ өмір құрар-ды,
Қасиетті тағында шаттықта әмсе тұрар-ды".
- Франциск ұшып жеткен-ді, аттанарда ажалға, **112**
Жарыса келді, амал не, қара сайтан, тажал да:
"Бұл менікі, — деді ол, — жолама бұл адамға.
- Барар шағы таянған құлдарымның қасына; **115**
Жауыздық кеңес бергелі бұл жағымпаз басына,
Қалт жібермей қылығын, жармасқамын шашына
- Өкінбей тұрып әуелі, жазмыш кешпес ондайды, **118**
Құмарта тұрып күнәға, өкінуге болмайды:
Тәңірі ондай пікірге айып-кесел жолдайды.
- Түсінік, түйсік өрерін білмедің бе менен де?" **121**
Жаппар ием, шошыдым ол осылай дегенде,
Сұрады да ол жармасты, қалтырады денем де.
- Алдымдағы Миносқа дереу мені жеткізді, **124**
Құйрығымен арқаны сегіз орап, өткізді,
Жаза кесіп, ашумен зәһар уын төккізді.
- Жансын тозақ отына, жазығы мол жан екен!" **130**
От көйлектің ішінде қозғаламын, зар етем,
Көзің көріп тұрсың ғой, азап шегіп әлі өтем".

- Өңгімесін тамамдап, тайды отты бағана, 133
 Бара жатты оранып азап пенен налаға,
 Шанышты отты мүйізі лаулап жанып далада.
- Өрі қарай қырқамен тарттық біздер табанда, 136
 Көліп жеттік түнерген апан жатқан алаңға;
 Төніп тұрған төбеден қатыгез бұл зауалда.
- Жазаланбақ от-ылаң әкелгендер адамға. 139

ЖИЫРМА СЕГІЗІНШІ ЖЫР

- Біздер көрген зілзаланы, қан, жараны, сірә, кім, 1
 Айта алады, айта алса егер, сұрағын,
 Қандай сөзбен қарманса да айта алмайды, шырағым.
- Ақыл менен сөзіміздің аумағы тар алайда, 4
 Соншама зор сойқандарды сыйдыруға жарай ма?
 Кез келген тіл, сірә, мұнда сүрінер еді қалайда.
- Қатерлі Пулья жерінде қырғында, азап байқаған, 7
 Малшынып қанға, мертігіп, жиналғандар қайтадан.
 Өлдері құрып, осылай болды деп мен айта алам.
- Трояндар жаныштап, ұзын сонар қырғында, 10
 Жүзіктерін салыққа төледі деп, құрдымға,
 Ақиқатты Ливий дұрыс жазып тұр мұнда;
- Робердің сарбазын қиратам деп тырмысқан — 13
 Қиян-кескі қырғында араптар да құм құшқан,
 Біз байқаған сұмдықтан бұл да саяз бір мысқал.
- Көмілуде әлі сүйектер Чеперано маңында, 16
 Пульялықтар бұл жерде жұртын сатқан залымға.
 Сілейткен еді сұм Алар Тальякоццо жанында.
- Сондағы қырғын сұмдықтар еске әлемет салар мұң; 19
 Жүз есе артып түседі керемет мынау — алау мұң,
 Тоғызыншы апаны алапат, тажал зауалдың.

- Қақ айрылған қарыны біреу жүрді бөгетте, **22**
 Астына дейін ауыздан тілініпті, себеп не?!
 Үңіреймес дәл бұлай түбі түскен шелек те.
- Қос тізенің арасында салбырап ішек бір буда, **25**
 Өтер жерде жеген ас қарын дейтін құрғырға,
 Жексұрын жұмыр қалтада мазасыз жүрек ырғуда.
- Көзіме көзі түскенде, бишара бұғып саспады, **28**
 Қанталап, қаннан дымданған кеудесін ашып тастады.
 "Кейпіме менің қарашы!" — деді де, сөзін бастады:
- "Көрдің бе, міне, Мұхаммед, өң-түсі қалай бүлінген! **31**
 Алдымда Әли барады, азаптан қажып, бүгілген,
 Бас сүйегі айрылып, ыңырсыған, түңілген.
- Мұндағының әммесі — осынау жатқан ордағы, **34**
 Тірілердің ішінде ылаң тастап алдады:
 Сол үшін де кінәлі, сол үшін тамұқ жалмады.
- Артымызда — ақсайтан, долдана көзі шатынап, **37**
 Мүгедек қып біздерді бастырмайды ақымақ,
 Толып жатқан тобырды семсерімен жапырад.
- Қайғылы жолдан сайтанға қайтқанша біз оралып, **40**
 Қанды мынау жарақат тәнімізден жоғалып,
 Қалпына келіп әуелгі жазылмақшы, ол — анық.
- Кімсің өзің, биіктен сонша сұсты қараған? **43**
 Әлде мынау түбектен, күнөкарды қамаған,
 Шошып түспей тұрсың ба, бізді көріп жағадан?"
- Әруақ емес бұл, әсте, тартпаған күнә кеселін; **46**
 Жер астының көрсін деп соқпақ, сойқан меселін,
 Бастап мұнда әкелдім, — деді менің көсемім, —
- Қаттан қатқа апарып, Тамұқтан алып өтуге, **49**
 Мақшарда мендей марқұмға жазмышы жарлық етуде;
 Ақиқат — осы, мінеки, алдында сенің бекуде".

- Жүзден аса елестер тоқтай қалды жалма-жан, **52**
 Ашиғтарын ұмытып денелерін жалғаған,
 Қидала қарап бәрісі, сұқтана мені барлаған.
- ‘Дюмичиноға айтқайсың, шыға алсаң егер Тамұқтан, **55**
 Көлмеймін десе қасыма қатыгез тағдыр тарылтқан.
 Қидана берсін берілмей, қуғынға салған халықтан.
- Көмектеспей тұрғанда новарларға қардан шың; **58**
 Көретін жинап алсын да, күні бұрын қамдансын,
 Сонда ғана жауынан жеңіліп, күйреп қалмау шын”.
- Осыны айтып Мұхаммед жылжыды, ілгері аттады, **61**
 Өмірде қалған Дольчина әріптесін жақтады.
 Өгіп жатыр өлгендер тоғызыншы қаттағы.
- Бір бейбақ тұр тамағы тақ ортадан тесілген, **64**
 Мұрыны жоқ, қос қабағы қосарлана кесілген,
 Сынғар құлақ, сірә да, хабарсыз-ау еш үннен.
- Бірдеме деп көңгірлеп, аялдады, тоқтады, **67**
 Көмейін ашты әуелі, үңірейді оқланы.
 Дегені мынау пақырдың көбік шашып от қаны:
- “Ей, күнәсіз, егерде тұрмаса алдап пішінің, **70**
 Бұрыннан-ақ сені мен танитұғын кісімін,
 Ортасынан көргенмін латындар ісінің.
- Бісіңе сен де алып көр Пьерді мұнда тасталған; **73**
 Верчеллидің жанынан шекарасы басталған.
 Тамаша бір жазық бар Маркабоны жастанған.
- Анджолелло, Гвидодай азаматтарға сәлем де, **76**
 Фаноның жайсаңдарына айтқанымды дәлелде;
 Жалғандық егер жоқ болса, көріп келдік әлемде.
- Жалғандықтың жалдама құлдары кеп ластайды, **79**
 Каттолика маңында кемедең суға тастайды,
 Әккі тиран өмірі сол сұмдыққа бастайды.

- Аралықта Кипрден Майоркаға дейінгі, **82**
Қарақшылар, гректер құрған қанды сейілді,
Нептун бірақ көрмеген мұнша зұлым пейілді.
- Екеуін де айдайды сығыр көз бір жырынды, **85**
Қол астына ап, қожа боп, билеп тұрған Римді,
Оны мәңгі көрмеуге көршім менің бұрылды.
- Екеуін де сол зұлым келісуге шақырар; **88**
Шақырар да, жол бойы тұңғиыққа батырар,
Фокарада екеудің енді қандай қақы бар?"
- "Сен туралы хабарды тірілерге апарам, **91**
Жарық көрер күн болса, жатқан мынау жападан:
Айтшы маған, көршің кім жанары сөнген қападан?"
- Дегенімде, ол досының жақ сүйегін қозғады, **94**
Қолын қойған қалпында, қозғады да, боздады.
"Мінеки ол: үні өшкен, бұл өңірдің боздағы.
- Қудаланған бұл бұйрық күдікті қуып Цезардан, **97**
Шешен еді топ жарып, қапелімде сөз алған:
— Шешінген судан тайынбас, — деп үгіттеп, сазарған".
- О, бишара, соншама бола қапты бұйығы, **100**
Салбырап тұр "сәнденіп", кесілген тілдің қиығы,
От ауызды Курион ғой — шешендіктің құйыны.
- Қолдарының тамтығын көтеріп көрші түнектен, **103**
Басқа біреу көрінді мүгедектік жүдеткен,
Бет-аузына қан қатқан, айқайлады жүректен.
- "Бітті жұмыс, — қайтты кек, — деп көскиткен мәтелді, **106**
Еске алғайсың, айтқайсың Москаны да қатерлі;
Туған жерге ол лаңның алапатын әкелді".
- Сенің қандастарыңа өлім келсін!" — деген ем, **109**
Мұңына мұң жамылып, сенделіп ол жөнелген.
Қашқандайын ақыл-ес әруақ болған денеден.

- Ал мен болсам, қарадым тобыр толы аңғарға, **112**
 Білмн болмас іс көрдім бүлік салған жандарға;
 Ол туралы, сірә да, айта алмас ем жалғанда.
- Ар мен ұят әмірі аяқ асты қалғанда, **115**
 Ақиқаттың сауытын айқара киіп самғарда,
 Адал ар мен ұяттан асыл, сірә, жар бар ма?
- Көрген едім, әлі де көз алдымда тұр менің; **118**
 Арасында тобырдың бассыз дене жүргенін,
 Құуымменен қанша рет айналғанын білмедім.
- Көкілген басты шырақтай көтеріп тұрды ол шашынан, **121**
 Құрады бізге, шошыдық көзінің қанды жасынан,
 Құйғылы сонда үн шықты қиылған адам басынан.
- Іскеу болып көрінді ол, өзін-өзі жарық қып, **124**
 Ікі жүзді көрсеткен бір өзі екен, қанықтық;
 Не істесе де еркі ғой, шебер ием, жарықтық.
- Біздер тұрған көпірдің жақтауына тоқтады, **137**
 Біс көтерген қолын тік маған қарай оқтады;
 Маған деген айтылмыш әңгімесін соққалы.
- "Іркінсіген, ей, адам, ішінде өлі жандардың! **130**
 Азап пенен сорларға назарыңды аударғын,
 Бұдан ащы жапаны көрген жоқсың, аңғарғын.
- Менен хабар ала бар, сұрай қалса, Тұныққа, **133**
 Мен Бертрам де Борн екенімді ұмытпа;
 Бір кезде Иоанн корольді үйреткем теріс қылыққа.
- Ылаң әке-балаға мен арқылы орнаған; **136**
 Авессалом, Давидты ойран етіп, торлаған,
 Ахитофел өзәзіл, сірә, мендей болмаған.
- Туысты туысқа айдап сап, бүлік болып саналғам, **139**
 Жұлыным сосын қиылып, жексұрын болып жаралғам;
 Тозақ екеш тозаққа керексізбін арам қан.
- Сол үшін мен де басқадай құтыла алман зауалдан". **142**

ЖИЫРМА ТОҒЫЗЫНШЫ ЖЫР

- Жаншылған мынау тобырлар азап-сор, мұңға жол салып, **1**
Жанарымның құшырын қандырғаны соншалық,
Жасырмай шерлі-қайғыны, жылағым келді томсарып.
- "Жаншыған мынау түнектен мүтедек, қараң адамды, **4**
Іздейсің нені, жарқыным, ұқпақсың нендей хабарды?
Түнеріп жатқан түкпірге жанарың неге қадалды?"
- Өзіңді басқа апандар осынша зауықтырмаған, **7**
Қайтесің ғазиз жандарды, жазасын налып тыңдаған,
Есебіне жетпейсің, ерен бұл Тамұқ тұр қараң.
- Әнеки, сонау төменде, барады Ай да қалықтап, **10**
Уақыт тығыз, аз қалды, жүрмейміз енді "шарықтап",
Басқалар күтіп тұр сені, басқа жәйт өзін танытпақ".
- "Әлденеге ниет қып дағдарып тұрған кезімде, **13**
Жанымды жете түсініп, бойласаң ішкі сезімге,
Аялдауға, сірә да, бұйырар едің өзің де".
- Бастаушымның сөзіне осылай жауап бергемін, **16**
Ол — алдымда, мен арттан әуелгідей ергемін;
Көмейімде тұрғанды айтуға оған жөн дедім.
- "Әне бір жерге, апанға, көзімді тіктім, мұң ішім, **19**
Өтеуге тиіс жазасын өзімнің жақын туысым,
Тартуы тиіс ауырын тартқызған талай құны үшін".
- Қор қылма оған ойыңды, бөлмей-ақ қойғын сананы, **22**
Кездеспей қалғаныңнан да келер-кетер шамалы,
Ойламай-ақ қойғайсың, ушықтырма жараны.
- Айдаһардай ашулы екен, көргем оны көпірден, **25**
Саған сұқтап саусағын, бірдеме деп өтінген,
Естігемін, Джери деп, біреу оған жекірген.

- Ойлап тұрдың онда сен есіңе алып басқаны,
Бинкап қалып Готфорлық құдіретті қасқаны:
Көре алмадың сондықтан, ал ол сені тастады". 28
- "Оны біреу өлтірген, құрбан болған, көсемім,
Арттағылар кек алмай кетірді оның кеселін,
Амал қанша, жамылдық намыссыздық кеселін. 31
- Сондықтан да ол біздерге мәңгі бақи өкпелі,
Сондықтан да ол маған ашу шашып өткені,
Сондықтан да ол маған аяулы боп кеткені". 34
- Әңгімелеп осылай ендік жаңа күмбезге,
Келесі апан үстінде түнеріп тұр түн кезбе,
Көрер едік жан-жағын жарық түссе күн көзге. 37
- Сойқанды Сығыр Саңлаудың көрер ең соңғы тұрағын,
Сан жеткісіз сенделген қарағы мен шырағын,
Өрмелеп өрге шыққанда құлаққа ұрды бір ағын. 40
- Уайым, мұңдар ұшынған ұсқынсыз со бір күйдегі,
Еңіреулер, қарғыстар найзадай келіп түйреді.
Тығындадым құлақты, даңғаза мені биледі. 43
- Вальдикьяна, Маремма, Сардиния жерінде
Барлық аурухананы әкеп тықса көр-інге,
Ыңырсулардың көкесін көрер еді тегінде. 46
- Дәл солай, бізден төменде, күңіренуде апан жылатып,
Қаңсыған сасық жарадай, кеулеген ірің былапыт.
Үстінде мұңсік иісі қолқаны қауып, тұр атып. 49
- Сытылдық та сілемнен, бұрылып сол жақ беттегі,
Ұстазымыз екеуміз дуалға келдік шеткері.
Айқын тұрды алдымда апанның түрлі өткелі. 52
- Аулаққа кетті жанарым құдайдың құлын таныды,
Жазалап жатыр қатігез Ақиқаттың ақ ұлы,
Айыптап жатыр аяусыз көззап пенен қарыны. 55

- Жұқпалы қырғын дерт келіп, жамсата бәрін қырғанда, **58**
 Жөн тартқан Эгина үстінде түнеріп қайғы тұрғанда,
 Кенелмеген дәл бұлай кеңірдектен мұң-зарға.
- Түк қоймай тірі жәндіктен алапат індет таралған, **61**
 Ақыры байырғы адамдар құмырсқадан жаралған,
 Жыршылардың бірісі осылай деген ғаламнан.
- Сойқандап өткен сол бір шақ зауалға мына жетпеген: **64**
 Соқыр зындан түбінде аруақтар кеткен бетпенен,
 Зарығады пақырлар жалғыз-жалғыз, көппенен.
- Бірісі түсіп етбеттен, бірісін бірі жанға алып, **67**
 Қисайған бірі біреудің иығына қарманып,
 Біреулер жылжып барады төрт аяқтап шаң қауып.
- Дерттенген сормандайларды келеміз тыңдап, үніліп, **70**
 Аттаған сайын көреміз дәрменсіз жатыр бүгіліп:
 Келеміз үнсіз көз тастап қарманғандарға сүрініп.
- Екеуді көрдім арқасын біріне-бірі қалаған, **73**
 Орныққан оттың үстінде аумайды екі табадан,
 Тұла бойы тұтасып қабыршықтанған жарадан.
- Асыққан атшы сезініп қожаның күтіп тұрғанын, **76**
 Абдырар байқап, күннің де батуға ыңғай бұрғанын —
 Сол да осылай тездетпес тарақпен атын тырнауын.
- Өзін өзі осуда тырнағымен айғыздап, **79**
 Құтырынған қышуды бір сәтке солай қойғызбақ,
 Сонымен жаны жай тауып, жанына дамыл жайғызбақ.
- Сыдырғандай пышақпен қабыршағын балықтың, **82**
 Қотырына әруақтар саусақтарын салыпты,
 Тынымсыз тырма-тырнақтар теріні түтіп алыпты.
- Етті жұлып қан аққан тістеуіктей саусақтан, **85**
 Бүлдіріп бүкір жотасын дал-дұл етіп қаусатқан,
 Мойныңды бұр, ей, пәнде, өзін-өзі жамсатқан.

- Айтармысың сен бізге, біз тыңдарлық мән бар ма? **88**
Маңайыңда, пақыр-ау, латыннан жан бар ма?
Мына азапты тырнақпен тыя алмайсың жалғанда!"
- "Латтыңдар — біздерміз, алдындағы екеуің, **91**
Міне, көріп тұрсың ғой, азап-сорын, мекенін,
кімсің, бізге мәлімсіз өзіңнің кім екенің?"
- "Қысымдағы мен мына тіріменен біргемін, **94**
Құраңғы алқап, қара жер қаттан-қатқа кіргемін.
Гимнашасын тамұқтың көрсеткелі жүргенім!"
- Осы сәтте өлгілер тастай бере тірегін, **97**
Жабыла маған үңілді қалтыратып реңін,
Бүкіл апан таңырқап, бірі түртіп біреуін.
- Үстазым маған аударды аспандай тұнық жанарын: **100**
"Айтарыңды айтып қал, не десең, білсін қалауың!"
Барлық ынта-жігермен сөз сөйлеуді қаладым.
- "Өздерің туып, жаралған ең алғашқы өмірде, **103**
Бісімдерің ұмыт боп, жоғалмасын көңілде,
Баршаға ортақ қыруар күн кешігеді тегінде!
- Қайдансыңдар, кімсіңдер, қандай жаңдар бар мұнда? **106**
Жексұрын азаптарыңнан, айналдырған малғұнға,
Үялуға қақың жоқ екеуіңнің алдымда".
- "Ареццодан едім мен, ал Альберо-Сьеннен, **109**
Өртегенде жалынмен себепке бөлек сүйенген,
Басқа үшін менің Тамұқта тартқан жазам Иемнен.
- "Ауада да ұшып көргемін, — дегем оған бір кезде, **112**
Әзіліме сәбидей сене қойып ілезде.
- Үйрет, — деді, не дерсің бұл балалық мінезге.
- Айтып айтпай не керек, одан Дедал шықпады, **115**
Сол үшін де ол мені шіркеуге әкеп жыққаны,
Сол үшін де епископ отқа мені тыққаны.

- Алхимик едім, алайда жоқ заттан алтын жонушы, **118**
 Сондықтан Минос — мәңгілік қателеспес торушы
 Айдады мені осынау абақтыға оныншы".
- "Съендіктерден асқан бұзылған жұрт қайда бар? **121**
 Күресу үшін бұлармен француздар да ойланар?.." **121**
 Осылай дедім ақынға, осы еді сөзім ойға алар.
- Өре тұрды орнынан әруақтың қотыр бастасы: **124**
 "Шығынға сараң, үнемшіл Стриккадан басқасы,
 Тізіміңнен, тірі жан, шығарып оны тасташы. **124**
- Қалампыр сүйгіш Никколо қосылмайды тағы да, **127**
 Бірінші боп сол гүлді ол отырғызған бағына,
 Орасан табыс берген-ді, мал қосқанды малына. **127**
- Ашанолық Качча да, достас болып жанасқан, **130**
 Бағын, жерін тәрік етіп, тамашаға таласқан,
 Аббальято ақыры ақыл-естен адасқан. **130**
- Сенімен бірге съендік сорлыларға күлемін, **133**
 Азап тартқан рухтың анықтап қара реңін,
 Жадыңа сақта, айтайын, ал енді өзім кім едім: **133**
- Әбігер анау дүниеде алхимия ол берген, **136**
 Капоккьо едім мен — металға алтын өң берген;
 Есінде болар, егерде өзің болсаң мен көрген, **136**
- Кәззаптықтың шебері ем, кәсібімді меңгерген". **139**

ОТЫЗЫНШЫ ЖЫП

- Сол күндері Юнона ашуы буып келгенде, **1**
 Семела үшін кек төгіп фивяндарға төнгенде,
 Болған жәйтті сан рет көрсеткен-ді елдерге, — **1**
- Қолындағы ханшаның перзенттерін көргенде, **4**
 Ақыл-есім тұман боп Афаманта шермәнде,
 Айқайлаған патша, ашу есін жеңгенде: **4**

- "Тор құрайық, тұтайық, арыстанның қаншығын,
Жолын бөгеп, жөңдейік баласын да, балшығын!" — 7
Тырнақ жазып ұмтылды ол бүркітіндей аңшының.
- Қайыра сілтеп қанатын Леархты ап қалды, 10
Жайрап түсіп нәресте, соғылып тасқа уақталды;
Екіншісін анасы алып суға батқан-ды.
- Әжеттікпен, өрлікпен Фортуна келген күндерде, 13
Трояны төңкеріп, айналдырып түн-көрге,
Қожамен қоса меншігін жоқ етіп жойқын бүргенде.
- Жоқшылықта, тұтқында Гекуба шерлі жүргенде, 16
Аңғарып қалып, қызының өлгендігін білгенде.
Толқын ұрған жағада жатқанын көрген бір кеуде.
- Полидордың өлігі әлемет боп құрыпты, 19
Міне сонда Гекуба ақыл-есін ұмытты,
Қамап алған қайғыдан төбеттейін ұлыпты.
- Фивалық ашу-ызадан, трояндық қаһардан, 22
Әлдеқайда асып тұр алдымдағы қатал маң,
Адамды, аңды жайрата, аластаған қатардан.
- Ой, тоба! Құп-қу, жалаңаш мына бір екі адамды-ай! 25
Айналасын жапырып, қыршып тістеп, жалаңдай,
Қашаны бұзып, қиратып, қорадан қашқан қабандай.
- Капоккьо мойнына, қаба тістеп жармасты, 28
Кетті онымен зымырап, ыңырсыған албасты;
Тасқа төсей жығылды ол қарын менен жамбасты.
- "Мынау Джанин Скики — жексұрын бір анайы, 31
Осындағы жандарды титықтатқан жабайы", —
Осылай деді қалтырап аретина малайы.
- "Басқаның қаппағанына шүкірлік ет, шырағым! 34
Қасында мынау тұрғанда, жауап бер, жеңіл сұрағым,
Мынауың кім, қай жақтан, білесін бе тұрағын?"

- “Бұл – былапыт рух қой қу нәпсісін тыймаған,
Тәннің тәлкек құлы ғой талақ болған Миррадан,
Шатысып туған әкемен құмарын басқан, қинаған. **37**
- Әкесінен әл алып, арылмай қалған күнөдан,
Өзіне басқа өң беріп, алдаумен дүние құраған,
Әлекке салған өзгені әне бір жаңдай — бұл адам. **40**
- Әне бір елес бір кезде алмақ боп асыл қашырды,
Өлген Буозо орнына жатқызып өзін жасырды,
Өсиет айтты өтірік, қараңғы қауым бас ұрды”. **43**
- Бұрқанған екі елес те алыстап менен кеткен-ді,
Жанарым сонда жай тауып, тінтіді қиыр шеттерді,
Басқа бір сормандайларды қайыра шолып өткен-ді. **46**
- Біреу отыр жазмышқа қарсылық жоқ, бой ұрған,
Шабымен қоса аяғын тастаса алып бойынан,
Су құйған құдды бөшкедей іргеге әдейі қойылған. **49**
- Бойында барлық дымқылы шемен болып байланған,
Қарыны кеуіп тырсиып, басынан асып айналған;
Шүйкедей ғана шақша бас әншейін аулақ, жай қалған. **52**
- Аңырайтып көмейін, ауру жаңдай шөлдеген,
От болып жанып денесі, амалсыз бірақ өлмеген,
Созады ернін тынымсыз жоғары-төмен, көлденең. **55**
- “Саусыңдар ғой өздерің, Тамұққа есік ашқандар,
Қасіретті апанға, — деді ол, — қадам басқандар,
Қараңдар маған, көріңдер, бұрылып назар тастаңдар! **58**
- Есіл зергер Адамо жазаланған бұл маңда!
Бар құмарды қандырдым баста дәурен тұрғанда,
Бүгін, міне, зәрумін зәредей бір ылғалға. **61**
- Казентино жерінің жылғасы мен бұлағы,
Жасыл, жайсаң таулардан Арноға кеп құлады;
Лайсыз, таза арнада мөп-мөлдір боп тұнады. **64**

- Қашанда тұнық нәр сәуле жанарымда тұрады, **67**
Қаңсыды жүз, кепті өңеш, күйреп жігер сынады,
Дерт те ит екен дәрменсіз, жейді, қашан тынады?
- Абайсызда бас салған күнәға батқан жұртымда, **70**
Енді, міне, сол жерде қылаптанған құлқынға,
Үкім етті: жатырмын ыңқыл қосып ыңқылға.
- Моан патша суреті бар масқаралап тиынды, **73**
Роменде жалған бір жасап едім бұйымды,
Сол үшін де сол жерде отта өмірім қиылды.
- Гвидо, Алессандро, інісі — мұнда келер ме еді, **76**
Жексұрын, жауыз жандардың елесін, әттең, көрер ме ем,
Айызым қанып, алғысқа Бранданы берер де ем.
- Тобырлардың сөздері тұрарлық болса сенуге, **79**
Солгілердің біреуі бас ұрған дейді өлімге;
Тұра алмаймын, не шара, қолымнан келер менің не?
- Әттең, шіркін, мұнша тым ісіп-кеуіп жатпасам, **82**
Тым құрыса жүз жылда бір қарыс жер аттасам,
Ит болар ем мен оны қайтсем дағы таппасам.
- Шіріндінің ішінен қайтсем де оны іздер ем, **85**
Шақырымдар жатса да арамызда жүздеген,
Қашан оны тапқанша күдерімді үзбер ем.
- Қырсығы ғой солардың күйреткені тосқауыл, **88**
Жалған алтын тиынмен мен де оларды тосқамын,
Солар үшін алтынға үш есе тас қосқамын".
- "Жәйі не мынау екеудің, көк түтінге батқанның, **91**
Қалғандайын қолдары аязында ақпанның,
Сық түсіп сұлаған оң жағында жатқан кім?"
- Деді әлгі: "Тартқанда Тамұқтың мені апаны, **94**
Осылай еді осылар, беттерін өстіп тақады;
Байқаймын, сірә, осылар мәңгілік өстіп жатады.

- Мына жатқан Иосифті арбаған да, жалмаған, **97**
Трояндық грек пен суайт Синон жалдаған,
Аптап ауру баздандырып, көк түтіні лаулаған".
- Елестің сөзін көрші елес кенет естіп қалды да, **100**
Сый нақақ деп ұйғарды белгілі бекзат алдыңда,
Жұдырықпен бір түйді тығыршықтай қарнына.
- Даңғырадай даңғырлап, күңіренді құрсағы; **103**
Бар ашумен зергер де бетке қолын жұмсады,
Пәрменінің барынша былш еткізіп бір салды.
- "Денем ауыр тартқанмен мына дерттен талайғы, **106**
Тәнім бағынбағанмен, қолым әлі талайды
Көрістіріп көкесін бір түюге жарайды".
- "Басқанында жалынды, — деді әлгі көкбөрі, — **109**
Қолың бұлай құлшынып, еш әрекет етпеді,
Жалған ақша жасауға ылдым-жылдым, епті еді",
- "Жалған жауап беріп ең, жалдап тұрып жаныңды, **112**
Трояндарға айтқаннан мынау мүлде нанымды;
Мінеки, мұның ақиқат", — деді жуан қарынды.
- "Мен сөзіммен алдасам, сен кәсіпшен жалмадың! **115**
Өмірде теріс қылыққа бір-ақ рет барғамын.
Ал сен болсаң, алдампаз, сайтандарды да алдадың!"
- "Ей, ант бұзар, абайла, ағаш атты есіңе ал, **118**
Жалған айтқан жауызда жасағанның өші бар,
Бар жазаны бүгінде бір өзіңе кесіп ал!"
- Сасық ірің кернесін, жазалансаң жазалан! **121**
Кепсе, кепсін кенезең, аулақ қал бірақ қазадан.
Қампиған, кепкен қарныңмен мәңгі-бақи мазалан!"
- "Әуелден сенің көмейің былапыт сөзден жыртылған, **124**
Шөлдеймін, рас, кәрім бар денемде менің бұлқынған,
Дертің жеңіп, ал сенің мүжіліп миың құртылған.

- Миынды сенің дерт жайлап, денеңді аптап талауда: **127**
 Көредей ниет білдірген өңмендер едің адамға,
 Гым құрыса бір рет Нарцистің суын жалауға".
- Бұлардың мынау сөзіне құлақ түрдім құныға; **130**
 Бекертті бірақ көсемім: "Еліттің ненің сырына?
 Ренжуге мен даярмын тамаша көрген мұныңа!"
- Осылай деп ол маған тіл қатқан кезде зілменен, **133**
 Қысылып сонша, жүзіне қарауды ғана білген ем:
 Әлі де менің жадымда, жасқанам әлі күнге мен.
- Күйініп, кейіп, кей адам әлі ұйқыға кетерде, **136**
 Еңсе екен деп түсіме езіле тілек етер де,
 Болмағандай болғанды қиялдайтын бекерге.
- Соған ұсап өтініш аузыма кеп тығылды, **139**
 Түсінер де, кешірет деп күттім мен мұнымды,
 Кешкен екен, білмегем, ұлы ұстазым ғұмырлы.
- "Таудай үлкен айыпты тарыдай ұят жуады, **142**
 Манадан бергі жәйттарға кірленбес арың шуағы,
 Салынба сары уайымға, — деді ақындар пырағы, —
- Есінде болсын, екеуміз жүргенде алға қамданып, **145**
 Қарысқандарға кездесіп, қарармыз, мүмкін, таңданып,
 Егескендерге әлгідей бұрылып, назар аударып.
- Арсызды тыңдап алайда, ақымақ болып қалмалық, **148**

ОТЫЗ БІРІНШІ ЖЫР

- Әлгінде ғана соншама сілейте мені шаққан тіл, **1**
 Өңімді тіптен өзгертіп, өзегіме батқан тіл,
 Жарама менің өзі енді шипасын да тапқан тіл.
- Әкесі мен Ахилдың көк сүңгісі өстіген, **4**
 Азаптарға алғашқы себепші болған, естіп ем,
 Ақырына әдемі көмекші болған, естігем.

- Қияметгі ор сырт қалып, жазықпен тарттық көлбеген, **7**
 Манағы көрген опат ор — оралған бізге белдеме,
 Тіс жарып дыбыс қатпадық, кездеспеді пенде де.
- Күндіз де емес, түн де емес, сенбе мейлің, сен мейлің, **10**
 Қияндағы қиырдың шегін, шетін көрмеймін,
 Естіп тұрдым алайда ащы үнін кернейдің.
- Күркірінен аспанның әрі күшті, әрі өктем, **13**
 Көз тастадым әлгі үнге әлденені зар еткен,
 Жады қылып қойғандай жанарымды әлек мен.
- Сарбазынан айрылып Ұлы Карл сол жолда, **16**
 Кері кеткен жылдары керемет қырғын болғанда,
 Әлгіндей кернейлетпеген жан ұшырған Орлан да.
- Буадыр сағым сәуледен, мінеки, шықты қарсы алдан, **19**
 Қатар түзеп, көк тіреп, мұнаралар қарсы алған.
 “Неғылған бұл шәрі?” — деп, ұстазыма тамсанғам.
- “Ынтығып мынау ымыртқа тым алыстан қарадың, **22**
 Қарадың да, көзіңді қалт жібермей қададың.
 Мұндай кезде кей-кейде алдауы мүмкін жанарың.
- Өз көзіңмен көресің, қасына таман барғанда, **25**
 Аңғарғаның алыстан анық па әлде жалған ба,
 Көсіле, қане, адымда, қайраттан, босқа таңданба”.
- Қолымнан алып ізетпен, ескертті көсем сәл күліп: **28**
 “Есінді алып бейнелер жүрмеуі үшін дал қылып,
 Әлі де көрмей тұрғанда, әзірден бастап ал біліп:
- Мұнара емес мыналар, — алыптардың қатары; **31**
 Құдықтар мен қуыстар айналасы — жатағы,
 Төмен қарай кіндіктен тас дуалға батады”.
- Бұлт түнегі серпіліп, кездерде бір ащылған, **34**
 Көрінбей ме дүние көкшіл тұман жасырған.
 Аңғармай ма жанарың ақ сәулені шашылған?

- Атпаған сайын осылай алаңқаймен ашылған, 37
Тығыз ауа арасымен ылдифа қарай бас ұрған,
Күдігім менің жойылып, үрейім бірақ тасынған.
- Мұнаралар айналасын тұмшалаған босқа құр, 40
Монтереджона тұғырында тұрғанындай тас бауыр,
Мұнда да бір қоршаған қаһар шашқан тосқауыл.
- Аспаңда Дит әлі күнге есін алған күркіреп, 43
Алапаттай алыптар тұр, дүниені сілкімек,
Бой көрсете сұстанады, секілденіп тұр тірек.
- Бет кеудесін біреудің аңдап қалдым ондағы, 46
Жалғасқан майлы мықынға анау қарны болғаны.
Қос бүйірін қуалап салбыраған қолдары.
- Қиып тастап Марстан дәл мынадай алыпты, 49
Табиғат талай қырсықтан аман сақтап қалыпты.
Тұсау салып дүлейге жеті әкесін танытты.
- Өз қолынан жасаған киттер менен пілдерге, 52
Егер жомарт табиғат өкінбеген күндерде,
Мұндай дүлей алыпты тықпас еді бұл жерге.
- Белгілі ғой, біріксе ақыл, ашу, долданыс, 55
Дүниені түгелдей тығар еді орға күш,
Адамдарға ешнәрсе болмас еді қорғаныс.
- Түрқы оның сонша зор, соншама ұзын, ірі де, 58
Ұрығындай шыршаның орнатылған Римге;
С'оған ұқсас бар кескін, барлық тұрқы-түрі де.
- Аяқтары орда тұр, жиегінен ордың сол, 61
Жалғасып ап, үш фриз жағасына созса қол,
Маңдайына ешқашан жеткізе алмасы анық ол.
- Мықынынан жамбасы отыз сүйем аулақта, 64
Отыз қарыс, санасаң, белуардан сан жаққа;
Адам білмес тілде бір ақырды кеп жан-жаққа.

- Тағы ауыздан дүлей үн атылады қыжыртып, **67**
 Баяғыдан сорлыға берілмеген қызыл тіл,
 Мінәжат кып, дұға оқып отырсын деп сызылтып.
- “Дүлей рух! Одан да кернейлетсең болмай ма, **70**
 Буырқанған ашуың басылмай ма ондайда?
 Кернейлетсең, сайтаның қуылмай ма сол бойда!
- Тозақы рух, мойныңды сипап, қане, көр дейім, **73**
 Шынжырды тап алдымен, сипап қара деңгейін,
 Қарыныңның үстінде ілулі тұр кернейің:
- Бұл — Немврод патша ғой, өзін анық танытты; **76**
 Кесірінен осының кесапат тарап, жауыпты.
 Әр тілде сөйлеп халықтар, түсінісе алмай қалыпты.
- Жетер енді, лағу — оған деген әңгіме, **79**
 Түсінбейді ол, айтқан сөз қонбақ емес әңгіге,
 Ешкімге де сөзі оның түсініксіз мәңгіге”.
- Солға тарттық біз енді, сапарымыз жалғанды, **82**
 Аздап кері шегіндік, тастадық та ол маңды;
 Әлгіден де алапат көрдік басқа палуанды.
- Білу керек неңдей күш жұмсатқанын алыпты, **85**
 Қайырылып оң қолы арт жағында қалыпты,
 Салбыратып сол қолын алдына әкеп таңыпты.
- Мойынынан өкшеге шынжырменен шандылған, **88**
 Қос бүйірін сыға кеп, ақыл-есін таңдырған,
 Шырмап, матап бейбақты шырмауықта қалдырған.
- “Өктем неме билікті аламын деп күшпенен, **91**
 Диге қарсы соғысып, ақымақтық істеген,
 Зауалда тұр сорлы енді, құдіреті күштеген.
- Бұл — Эфиальт: есте ұста осы басшы болғанын, **94**
 Бұзбақ болған алыптар құдайлардың қорғанын;
 Енді, міне, мәңгіге көтермейді қолдарын”.

- "Теңдесі жоқ Бриарей не күйде екен бүгінде,
Көгер ме екем бетпе-бет, болар ма екен білуге?" –
Дәп сұрадым ұстаздан, оңтайланып жүруге. **97**
- "Бізге жақын осында, Антей дейтін мүсін-ер,
Шынжыр оны бумаған, айтқан сөзге түсінер,
Шыңырауға кеселді, соның өзі түсірер. **100**
- Әлгі сенің айтқаның көрінбейді алыстан;
Әлгіндегі алыптай шынжырда ол қарысқан;
Әлпетінен әсте бір қаһар төгіп, зәр ұшқан". **103**
- Ашу буған Эфиальт сілкінгендей, сірә да,
Жер қозғалса қозғалмас ежелгі алып мұнара,
Дүр етті бір сілкініп, дүлей тұрған бұл ара. **106**
- Өлер сәтті күттім мен, зәрем жоқ, жаным қынжылды,
Өлер едім үрейден, есі кеткен жын ғұрлы.
Көрмегенде мына бір шомбал-шомбал шынжырды. **109**
- Және жүрдік, және тұр тас қараңғы апанда,
Теңдесі жоқ жаһанда алып Антей атанған.
Төбесінен мойнына бес аттасаң апарған. **112**
- "Бытыратып, быт-шыт қып Ганнибалдың өр күшін,
Сципион даңқ алған мекен етіп жерді шын,
Қатерлі алқап нуында қан сасытқан сенбісің? **115**
- Сан жетпес арыстандарды жүңдей түтіп жүрмісің,
Бастағанда қырғынға бауырлардың әр күшін,
Жер ұлдары жеңер деп жұрт мақтаған ермісің? **118**
- Жер ұлдарын бастасаң, жеңер еді алыптар,
Түнерме сен, түнерген паң кейпінді танытпа,
Шыңырауында мұз қатқан Копитке бізді алып бар. **121**
- Тифон, Титий қашықта тұр, біздерден алыста;
Саған менің серігім қымбат сыйын табыстар;
Иіл, көне, жағыңды құрыстыра қарыспа. **124**

- Сені әлемге қуана паш етеді тағы да, 127
 Ұзақ ғасыр байланған бұл тірі адам, жанына,
 Есі ауысқан дүниенің бармаса егер маңына".
- Деді көсем, алпауыт абыр-сабыр қамданды, 130
 Ашық алақанына дұрыс көрді алғанды,
 Алкид бастан өткерген жойқын осы қорғанды.
- Аясынан алақан Виргилийім жай тапты; 133
 "Мұнда тұр", — деп, мендегі үрейді де қайтартты.
 Алақаны сауыттан сенімді екен, байқатты.
- Гаризенда мұнарасы, нақ төбеңнен төнілген, 136
 Шырқау көкке шаншылып, шыңы аспанмен көмілген,
 Бұлтқа қарай сәл басын иетіндей көрінген.
- Соған ұқсас төнді Антей, уысындамын қатердің, 139
 Сездім сонда, сірә, мен осылай-ақ өтермін.
 Қапелімде бұл жолды қаламай-ақ кетермін.
- Люцифер, Иуданы жұтқан түнек апанды, 142
 Дәлдеп тұрып түсірді, жәйлап бізді апарды,
 Көтерді алып еңсесін, көкте басы қаһарлы.
- Діңгегіндей кемеңнің шолып тұрды жаһанды. 145

ОТЫЗ ЕКІНШІ ЖЫР

- Қаһарлы оқпан қатал талап тартты, дереу қолға алды, 1
 Барлық құздар құлай келіп, құшақтайды сол маңды,
 Сонда жырым сырыл қағып, сықырлауық болған-ды.
- Көмектесті ол терең ойдың нәрін сығып алуға; 4
 Лебізім осы жерде орынсыздау қалуда,
 Сөйлеуім де қиын енді, қиындықтар қаруда.
- Алға әкелу бет-бейнесін жаһаннамның түбінің, 7
 Оңай шаруа емес, шырақ, тұрса да артып білімің.
 Бұл арада көр-жерменен көгермейді түбірің.

- Сөзбен сырлап жеткізбекке кереметті мол, батпан, **10**
 Амфиондай сырлы әуезбен Фиваны орнатқан.
 Бірер қуат, келер Муза кереметім қолды артқан.
- Сүрқия ұрпақ, талақ-тағдыр, түні-күні қараңдар, **13**
 Бөлен деудің өзі қиын, жер бетінде тағы аңдар,
 Бір қора қой болып неге қалмадыңдар, арамдар!
- Ендік біздер шыңырау бір түнегіне тамұқтың, **16**
 Жып-жылмағай алаңқайға, аяғына алыптың.
 Төбемдегі жүрген тауға аузымды ашып қалыппын.
- Үн естідім бір сәтте: "Көзіңе қарап аттағын! **19**
 Көрмейсің бе туыстардың соры қайнап жатқанын?
 Өзің тіптен өкшеңменен басымызды таптадың!"
- Жан-жағыма қараңдым мен, қараңдым да, сыр ұққам, **22**
 Астымда бір қол жатыр тас боп қатқан суықтан,
 Сұры әйнекке ұқсайды, су екенін ұмытқан.
- Қарып, қақап тұрған шақта алапат қыс ақ шашты, **25**
 Австрия Дунайы да оранып бұлай жатпас-ты:
 Қиырдағы Танаис та дәл осылай қатпас-ты:
- Тамберника алмағайып астан-кестен мола ғып, **28**
 Құласа егер Пьетрапане дәл осында жоғалып,
 Мына көлдің жиегі сықырламас-ау, ол — анық,
- Өңдетпекке көлшіктен тұмсығын сәл ыңғайлап, **31**
 Қарманатын көлбақа, тыңдасын деп түнгі аймақ,
 Жатқан шақта диқандар күндізгі ісін түнде ойлап.
- Беттен бөлек тәндері мұз астында көмулі, **34**
 Сақылдайды тістері соққандайын темірді,
 Күнәкарлар көгеріп, мұз құрсауда көрінді.
- Жасытады жүздерін жаһаннамда ділгіріп, **37**
 Көрсетеді бейнесін тамұқ жатқан бұлдіріп,
 Ауыздары — аязды, көздері мұңды білдіріп.

- Айналаны аңғарып, басымды идім және мен, **40**
 Екі жаңды байқадым қосарланған денемен,
 Тұтасып кеткен шаштары, аумайды бір түп көдеден.
- “Төс пен төсі жабысып, мұзбен қатқан кімдерсің?” — **43**
 Деп сұрадым, екеуі мойнын соза ділгерсін,
 Жалтыраған жанармен маған қарап үлгерсін.
- Жазғындардың жанары көз жасымен ісініп, **46**
 Дымқыл атып тұр екен бір нүктеге түсіріп,
 Қабақтарын қатты аяз қатырды тез үсіріп.
- Темір құрсау бөренені тас бекітсе қаншама, **49**
 Дәл бұлардай болмас еді, тастай қатып қалса да,
 Текелердей маңдайымен сүзісті олар жан сала.
- Жұтқан аяз құлағын, шұнақ біреу жәй ғана, **52**
 Көтерместен шекесін: “Бұл не? — деді ойлана, —
 Неге бізге тесілдің қарағандай айнаға?
- Білмек болсаң айтайын, мына екі малғұнды, **55**
 Әкелері Альберто артына мұра қалдырды,
 Бизенцо жері үшін бірін-бірі жау қылды.
- Бірге туған қос бауыр, мына Каинды аттаған, **58**
 Ол шеті мен бұл шетін тінтісе де таппаған,
 Екеуінде еш өлік шегенделіп қатпаған.
- Дәл бұлардай қатпаған қырағы көз Артур да, **61**
 Көк сүңгісін жанышқан өгей ұлға антұрған.
 Фокаччаның өзі де азғын, сатқын, ант ұл да.
- Татымайтын тар күнде басы маған тақалған, **64**
 Сассоль Маскерони деп Тосканада атанған,
 Ел білетін елес те жоқ олардай қата алған.
- Камичон де Пацци — мен, анықталсын барлығы, **67**
 Карлиноны күтемін — арамдықтың қалдығы,
 Бүркелуі үшін күтемін заңсыздықтың жарлығы”.

- Беттер көрдім жүздеген бейнесіндей төбеттің, **70**
 Беттер көрдім сол мұздан берекесіз ерек тым,
 Олі күні қорқыныш, үрей менде демекпін.
- Жөйлап қана аяңдап сол ортаға енгеміз, **73**
 Дүниедегі бар салмақ түсіп тұрған жерге біз,
 Қалтырадым елсізде ымырт жапқан көрде — мұз.
- Әлде тәңір, кездейсоқ әлде жазмыш, қалайын, **76**
 Білу қиын, бастардың аттағанда талайын,
 Қағып кеттім аяқпен әлдекімнің самайын.
- "Неге ұрасың? — деді елес ыңырсыған пішінде, — **79**
 Келген жоқсың ұруға мені көрдің ішінде,
 Кек алуға келіп пе ең Монтаперти үшін де?"
- "Сәл аялда, ұстазым, алайыншы біліп мен; **82**
 Лйықтырсын бұл өлік мені мына күдіктен,
 Тездетерміз сонан соң жолымызды іріккен".
- Ағызады әлгі аруақ бар былшылын, білгенін, **85**
 Аялдады бастаушым, әлгі елеске үндедім:
 "Өзгелерге ызалы азаптағы кім?" — дедім.
- "Өлілердің беттерін тіріден әрі тапаған, **88**
 Мына Антенорада өзің кімсің, жат адам?"
 Ол да маған үн қатты мұзды аязда қақаған.
- "Мен тірімін, сені егер ұрпақтарға түү алыс, **91**
 Атап өтсем жырымда, табар едің жұбаныш", —
 Дедім оған, алайда ол білдірмеді қуаныш.
- "Мен басқаны қалаймын, әрмен кетші, шатпағым, **94**
 Кеше тұрып көлденең мына мұздың батпағын,
 Алдарқатар нәрсені, о, бәтшағар, тапқанын!
- Қолым барып әп-сәтте шүйде шашқа жармасты: **97**
 "Не өзіңнің атайсың есіміңді алғашқы,
 Не шашсыз қап құрисың, қарғыс атқан албасты!"

- “Жалбыраған шашымды ақыр жұлады екенсің, **100**
Ақтармаймын сырымды білмей мені өтерсің,
Маған десең, біржола түтерсің де, кетерсің”.
- Шүйде шашты қолыммен тінткілеп, төнгем кеп, **103**
Бір топ шашын шыңғыртып жұлып алдым шеңгелдеп,
Итше ұлыды сор қатқан төмен қарап, өңмеңдеп.
- Айғайлады әлдекім: “Бокка, тоқтат, бақырма! **106**
Шықшыттарың онсыз да сақ-сақ ұрып жатуда.
Ұлыдың ғой, жетеді! Не көрінген пақырға?”
- “Өшір енді үніңді, сатқын, жауыз, қақсама, **109**
Қалайсың ба өмірде қылығыңды масқара,
Мен арқылы мәңгілік білдіресің басқаға”.
- “Табаныңды жылтырат, өтірігіңді айта бер, **112**
Әңгімеңді бірақ та қаз-қалпыңда айта гөр,
Дарбаза ауыз мынаның кім екенін байқа, көр.
- Француздар ақшасын жоқтап мұнда жылаған, **115**
“Күнөкарлар айдынында Дуэра да құлаған”, —
Деп айтқайсың жасырмай, жан болса егер сұраған.
- Олар егер сұраса, кім жатыр деп тағын да, **118**
“Беккерия бар мұнда, жауыққан бауыр жаныңда,
Қылша мойны қиылып, мәңгі бассыз налуда;
- Джанни Сольданьер бар салбыраған қабағы, **121**
Ганеллон бар, Тебальделло ашып берген қаланы,
Жаулар еніп, түн жамыла фазнцаны талады”.
- Аулақтадық олардан, көзім тағы қанықты, **124**
Бір шұңқырға бір-екеу мұзда қатып қалыпты,
Төңкерілген бөріктей бірін-бірі жауыпты.
- Есі кеткен аштардай қатқан нанды қажаған, **127**
Айқасыпты тістері ашу, ыза, жазадан;
Астындағы сорлының желкесіне қадаған.

- Ақтық демі бітерде өзі дағы Тидейдің, **130**
 Біс сүйекті қажаран мына долы пірдейін,
 Моналиптің маңдайын кемірді ме, білмеймін,
- "Жыртқыш ашу кернеген, ей, есуас, желіккен, **133**
 Кімді мүжіп жатырсың, көрмеп пе едің, көріп пе ең?
 Кімді жалмап жатырсың, себебі оның неліктен?
- Шыныменен өштігің орынды болса, дүлейім, **136**
 Оқпелеткен кім сені, кімсің өзің, білейін,
 Ақиқат болса, өмірде әңгімеге ілейін.
- Байланып тілім қалғанша қызмет етіп жүрейін". **139**

ОТЫЗ ҮШІНШІ ЖЫР

- Жемтігінен жексұрын аузын алып жалма-жан, **1**
 Езуінің қанын сұртті қалың шашқа қармаған,
 Қанын сұртті қалың шашқа әлгінде өзі жалмаған.
- Сосын айтты: "Сор азап кәріне тәнім бағынды, **4**
 Қайғылы мына жүректі қайта ояттың, қағынды:
 Айту тұрсын, ойлау да жегідей жейді жанымды.
- Сөз деген егер ұрықтай өрбісе, бәрін ақтарам, **7**
 Жауымды мына түйресе қаңқасын мүжіп таптаған,
 Әрі жылап, әрі айтам, рахаттана шаттанам.
- Кімсің, білмен, бұл елге жайлап жатқан арман мұң, **10**
 Барса келмес межесін қалай өттің, таңдандым.
 Тосқаналық екеніңді дауысыңнан аңғардым.
- Уголино граф ем, сонау алыс бір шақта, **13**
 Руджери — хазірет екеуміз бір сапта;
 Туыстардан жақынбыз, бекер емес, бұл шақта.
- Сенгем оған, ол маған жауыздығын танытты, **16**
 Түтқындайын түнекте ұстап мені сарылатты:
 Сарылатты да, өлтіртті — баяғыдан анық-ты.

- Сатқынымның көр-пиғылын маған арнап көздеген, **19**
Алайда ешбір замандасым бұған дейін сезбеген,
Тыңда, айтайын, сұмдық ажал қалай маған кез келген.
- Содан бері атаңды ол әйгілі Аштық Мұнара, **22**
Талайларды еркінен де айырылтар бұл ара,
Жазаландым сол арада, сонда баттым күнәға.
- Темір тордың тесігінен талай айларды өткердім, **25**
Келер күнге кең жамылғы ашқан шақта еткен күн,
Қатерлі ұйқы қалтыратып, қапелімде кептелдім.
- Түсіме енді, оныменен саятшылар төнеді, **28**
Бөрі менен бөлтіріктерін қуып ала жөнеді,
Лукканы жасырған сол бетке алып төбені.
- Елегізген иттерді еліктіріп қорегі, **31**
Бірінші боп алдында жұбын жазбай желегі —
Гваланди, Сисмонди, Ланфранки келеді.
- Балалар мен әкеден қорғану да жоғалды, **34**
Аңшылардың дегені дер кезінде жол алды.
Өткір тістер жармасып, қабырғаға қадалды...
- Көркін күтпей көк аспанның таңсәріде тұрғамын, **37**
Ұйқы езген, әлсіреген аянышты үн тыңдадым.
Нан сұрайды төрт нәрестем, төрт құлыным — ұлдарым.
- Бұл күрсініс жүрегіңе не хабарлар, сен мүлде, **40**
Көзіңе жас алмайсың ғой, айтқаныма сендің бе?
Бір нәрсеге бір кезде сен жылап, сірә, көрдің бе?
- Қаңсыды Аштық мұнара, ұлдарым ояңды, **43**
Абақтыгер талшық берер шақта сол сәт таянды,
Әлгіндегі ауыр түстен көңіліміз қаяулы.
- Кенеттен бір дыбыс естіп, есім кетті, не керек, **46**
Сұм Мұнара есігін кеп біреу жатыр шегелеп,
Ұлдарыма қарап қалдым, о не деген керемет!

- Күрсінерге жоқ дәрмен, қатып қалды төрт таған, **49**
 "Неге бұлай қарайсың, сүйікті әке", – деп маған,
 Ансельмуччо сұрады, күңіренді төрт балам.
- Мылқаудайын мелшидім де, жыламадым алайда, **52**
 Күн мен түнді өткердім де, шыдап бақтым қалайда,
 Оралғанша келер күн таңғы шұғыла арайға.
- Болар-болмас бозғыл сәуле құйылғанда зынданға, **55**
 Өзімнің кім екенімді жаңа анықтап бұл маңда,
 Өз бетіме өзім қарап, қайран қалып тұрғанда", —
- Дерт қыжырып, сонда мен саусағымды шайнадым, **58**
 Балаларым, сірә да, аштықтан деп ойлады,
 Бәрі тұрып орнынан, жалына сұрап қоймады.
- "Же, бізді, әке, жей ғой бізді, өзің берген денені, **61**
 Қараң қалған құр сүлденің шамалы енді керегі.
 Ақиқаттық, адал үкім өзі осылай дер еді".
- Жандарыма жауыздықты жасау қайда, тоқтадым, **64**
 Күн өтті үнсіз, екінші күн оның басты соқпағын,
 О, қара жер, о, қара жер, неге бізді оппадаың?!
- Уақыттың иығына төртінші күн асылды, **67**
 Гаддом менің сенделіп кеп аяғыма бас ұрды:
 "Құтқарсаңшы, әке, мені!" – деді де өлді, басылды.
- Қарап тұрған дәл сендей тура маған дөп келіп, **70**
 Қарап тұрдым, үш ұлым кезек-кезек кетті өліп;
 Бес, алтыншы күндерді араларыңда өткеріп.
- Көр соқырмын, сипап көрем, үрей кештім, зар бастым, **73**
 Қос күн ұдай өліктерді шақырамын, алжастым,
 Қайғыдан да қатал екен аштық дейтін албастың..."
- Үні өшті оның, дереу бір сәт көзі аларып, шатылды, **76**
 Қараң қалған қаңқа басқа жармасты да, қатулы,
 Қақ сүйекке қашыр-құшыр ит азуын батырды.

- Ғажап өлке Италия бетіндегі масқара — **79**
 Уа, Пиза, көршілерің алдарқатып жатса да,
 Тартарсың сен, болсын солай, мұны естен тастама:
- Капрара, Горгонаның тұрағынан жөнесін, **82**
 Жөнесін де, Арноның кеп кең сағасын бөгесін,
 Арсыз жұртың суға батып, кеткенінен келмесін!
- Мақұл, граф Уголино қара ниет болған-ды, **85**
 Қара даңқын қалдырды да, өзі берді қорғанды,
 Балаларға қанішерлер неге сонша долданды?!
- Қарашығы-ау Фивтердің, күнәсіз ед сол жандар, **88**
 Угуччоне, Бригата жап-жас жаңа толғандар,
 Күнәсіз еді балалар — жырымда сөз болғандар.
- Ілгері тарттық бармаққа жазықпенен көлбеген, **91**
 Қаһарлы мұз қапсырған, қимылдауға ырық бермеген,
 Күнәкар ұрпақ етпеттеп, азап шеккен жерменен.
- Ет жүрегің қан жылайды, көз жасқа ерік бермейді, **94**
 Ақ айдыңның алжапқышын ауыр дертің жеңбейді.
 Тұңғыықта тұтқын азап атырапты кернейді.
- Көлкіп, көзден шыққан жас ақпас бетпен тайғанай, **97**
 Қас, қабақтың астына қатырып оны қойғаны-ай,
 Шыққан бойда қатады мөлдір, тұнық айнадай.
- Сол сағатта менің де бет, қабағым, қол, маңдай, **100**
 Зәһәр суыққа ұрынып, қаһарынан тоңғандай,
 Бойымдағы бар сезімім мүлде қатып қалғандай;
- Әлдеқалай лүп етіп, самал есіп ұрғанда, **103**
 Ұстазымнан сұрадым: "Қайдан келді зынданға?
 Мәңгі-бақи бу біткен өшпеп пе еді бұл маңда?"
- Жауап болар сұраққа жерге алып барамын, **106**
 Түсінесің бәрін де, өз көзіңмен қарағын,
 Неге екенін білесің қозғалысын ауаның".

- Мүз құрсаңған түнде де үні естіледі біреудің, 109
 "Жауыз жандар, қылмыстарың бастан асқан білемін,
 Сол үшін де тамұқтың ең шыңырауына жіберді.
- Алыңдаршы көзімнен, ауыр азап мұздай-ды, 112
 Жас боп ақсын бір сәтке жанды жеген мұң-қайғы,
 Аршыңдаршы, аяз кеп азаптамай тынбайды".
- Жауап қаттым: "Жарайды, жанарыңды ашайын, 115
 Ісіміңді айт алдымен, өтірік айтсам, ағайын,
 Өзіңе ұсап көк мұздың қабатында қалайын!"
- "Альбериго сопымын, күнім менің тым қараң, 118
 Жеміс-бұтақ өсірдім арам іске бір ғана,
 Айырбастап отырмын антырымды құрмаға".
- "Сен өліп пе ең?" — деген сұрақ үйірілді тіліме, 121
 Жауап қатты ол: "Құқығым жоқ, айлап да жоқ білуге,
 Менің тәнім бұл жалғанда нендей өмір сүруде.
- Таломеяда ежелден қатал тәртіп тұр мұнда, 124
 Атропос жаныңды алғанынша бір жылда,
 Шыбыныңның бөлшегі өзі-ақ ұшар құрдымға.
- Жаға түссін жаныңа, аяздан қорғап қалғанда, 127
 Шыныдай мұзды көзімнен өз қолыңмен алғанда,
 Жауыздық іске, біліп қой, жаңадан мен барғанда.
- Жаныма кеп орныққан жалбыр шашты албасты, 130
 Қалып қойды біржола кетпестей боп жармасты,
 Сәулем қашан сөнгенше арылмас-ты, қалмас-ты.
- Дене қалып, шыбын жан құрдымға кетті сөнді де, 133
 Бүрістірген бүрме аяз артымда тұр, көр, міне,
 Мұны да жұрт санамай жүрген шығар өлдіге.
- Жерден келген пендесің, тиістісің білуге, 136
 Бранка д'Орья — біздің бауыр бүгінде;
 Бірге өткердік жылдарды бұл тамұқтың түбінде"

- "Қиындау болар, — дедім мен, — ақиқат табу мынадан, 139
Бранка д'Орья өлген жоқ әлі, тірі адам,
Ішеді, жейді, ұйқтайды, киінеді дін аман".
- "Микеле Цанке сорлыны қарамаймен қайнаған, 142
Жөнелтпей тұрып апанға, зұлым істі ойлаған,
Жаны өзінен кеткен де, орнын сайтан жайлаған;
- Сайтанға бойын билетіп, сайтанға ойын алдырған, 145
Ұялас тумасы екеуі ұятты әдіра қалдырған;
Қатігез жандар осылай қара дақты жандырған:
- Қолыңды, көне, созсаңшы, көзімді ашшы кел менің!" 148
Қозғалтадым қолымды, саусақ ұшын бермедім,
Азғынменен сыбайлас болғым менің келмеді.
- Соңғы ұятын қымқырып, жүрегімен ұрлаған, 151
Генуя жандары, барлығын да былғаған,
Жер бетінде неліктен тұқымың шіріп, құрымаған?
- Романдық пасықтың пасығын мен білемін, 154
Бірге онымен сендерден кездестірдім біреуін,
Жаны көптен тамұқта, жерге тастап реңін.
- Көркіменен көзді алдап, алдап-арбап жүр елін. 157

ОТЫЗ ТӨРТІНШІ ЖЫР

- "Әміршісі тамұқтың желбіретіп жалауын, 1
Жақын қалды біздерге, — деді ұстаз адамым,
Тобырлардың арасынан көрініп тұр, қарағын".
- Аспанға біздің түн келіп, түнеріп тұрып алатын, 4
Жарқыраған жанарды немесе тұман жабатын,
Жел диірмен алыста қанаттарын қағатын.
- Түнекте тұрған алыпты сол сияқты ұғындым, 7
Ұстазымның артына жан ұшыра тығылдым,
Жайратардай бораннан жан сауғалап бұғындым.

- Болдық біздер сол жерде, қорқамын тағат қыла алмай, **10**
Қатпар мұздың қойнында әруейлер шыға алмай,
Үскірік атты тұңғиық, әйнекке тұрған қыраудай.
- Кімісі сұлап, кімісі тікеден тік қатуда, **13**
Жоғары-төмен бастары мұзға оранып жатуда,
Іліп қалған доғадай ал қайсыбір пақырлар.
- Өрі қарай үн-түнсіз сапар жолын жалғадым, **16**
Сұлу болған бір кезде талайлардың арманын,
Корсем деген ниетпен көңілімді арнадым.
- Жайлап қана ұстазым алға мені жөнелтті! **19**
"Мінеки Дит, біз мұнда келгеніміз себепті,
Үрей-қорқынышыңды аластауың керек-ті".
- Денем суып, әлсіздік басқан мені; сол жайды, **22**
Сұрама менен, оқушым, сөз бұл жерде болмайды,
Керек емес көп еңбек жазу үшін ондайды.
- Не тірі, не өлі емеспін, екі ортада бірдеме, **25**
Өзің ойлап қара дағы, байыбын түй, үндеме:
Не тірі емес, өлі емес, — сонда ұқсамақ бұл не
- Дозақы жұрттың төресі тым ерекше, төтен-ді, **28**
Кеудесінің жартысын мұздан алып көтерді,
Аждаһадай бір алып, Луюцифер бөтен-ді.
- Сәл көтерген кеудесін алып па деп көресің, **31**
Көресің де түгелдей мұзға батқан денесін,
Аңғарасың өзің-ақ, өз көзіңе сенесің.
- Жаратқанды жазғырып, қайтқан оның меселі, **34**
Неткен үрей, бір кездер әсем жаның осы еді,
Ол ақиқат, бәлекеттің ең бірінші көсемі!
- Денесінен оның мен көргенімде үш бетті, **37**
Ғажайыптан үнім өшіп, есім шығып, түс кетті
Кеудедегі бір бетін қызыл түстен істепті;

- Екі иықтың үстіне екі бет кеп жабысқан, **40**
 Айбар шашып жан-жаққа, қорқытады алыстан,
 Желкедегі айдардың дәл астымен қабысқан.
- Он иықта — оң беті, жапырақтай ақ сары, **43**
 Сол бетінің бояуы көзге қораш, жат, тағы,
 Тұрғындардай сонау бір Ніл дария жақтағы.
- Екеуінің астында екі қанат гулеген, **46**
 Өмірде ешбір құс тағы бұл сұмдықты білмеген,
 Мұндай үлкен желпуіш кеме де алып жүрмеген.
- Қауырсынсыз, түбітсіз, жарғақ қанат түстенген, **49**
 Самалдатып самұрық топшысымен күш берген,
 Сол бір түнек алқапты түтіп жатыр үш желмен.
- Суы қатты Коциттің мәңгі мұзға ұсаған, **52**
 Алты көзді, аққан жас, азаптанған, тұсаған.
 Қан аралас сілекей шұбыртады үш аран.
- Үш жақтан кеп жұлмалай талағанда үшеуі, **55**
 Әр арнаға бір-бірден күнәкарлар түседі,
 Үш күнәкар бір кезде шыңғырады, күседі.
- Алдыңғысы тырнаққа ілікпеді тілейді, **58**
 Ақсиган тістен тырнақтар әлдеқайда үрейлі,
 Әлсін-әлі сыдырып, жон терісін іреді.
- "Бәрінен сұмдық азапта, — деп көсемім қояды, — **61**
 Жоғарғы сонау Иуда — бас күнәкар баяғы,
 Басы кеткен көмейге, сыртта қалған аяғы.
- Бастарын төмен жіберген мыналарды көрдің бе? **64**
 Қара араннан салбырап тұрған Брут, ол мүлде
 Терідейін құрысып, аша алмайды ернін де!
- Қарсыдағы Кассий ғой, талпақ, мұғым денелі, **67**
 Уақыт болды жүрейік, түн салбырап келеді,
 Билігіміз жоқ біздің, көрдің, болса керегі".

- Жарғақ қанат жазылып ашылғанда төсі оның, 70
 Ұстазымның арқасына алқымымды төседім,
 Өтті шақта солай маған әмір етті көсемім.
- Жалбыр жүнді тұлғаны жақын барып тұр ұстап, 73
 Төмен сырғи бастады сайтан жүнін уыстап,
 Жүн кеуде мен мұз қабықтың араларын қуыстап.
- Бүйір жамбасты аралап, өзер-өзер өткенде, 76
 Түйетайлы мықынға, ылдиға енді жеткенде,
 Өзер дем ап көсемім, дереу жата кеткен де.
- Ляқ жақты бағдарлап, басын санға соғады, 79
 Жалбыр жүнге жармасып, көтерілді жоғары,
 Өткен жолға қайтадан баратқандай болады.
- "Мықтап жармас!" — деді ұстаз, мен де қатып қалыпшын, 82
 Құлжыраған адамдай өзер демін алып тұр, —
 Құтқаратын жол осы құрдымынан тамұқтың".
- Титтей қуыс ішімен тапты жартас қатпарын 85
 Отырғызып шетіне, көмек берді, сақтады,
 Мен отырған жартасқа өзі батыл аттады.
- Күттім, шолып Сайтанды таста біраз мекендеп, 88
 Ойлағамын оны мен әуелгідей екен деп,
 Ляқтары ал оның көкте тұрды секеңдеп.
- Ести тұра жырымды еш мәнісін таппаған, 91
 Төрелігін сендер айт неңдей қиырды аттағам,
 Өздерің айт не үрей сонда маған қаптаған,
- "Түр орныңнан! — деп көсем есімді сәл кіргізді, — 94
 Талай алыс сапарлар алдан күтіп тұр бізді,
 Сапарына аттаңды күн қуалап жұлдызды".
- Біз тұрған жер төрі емес-ті төрт бұрышты сарайдың, 97
 Көдір-бұдыр едені бар жай бір қуыс талайғы,
 Олжуаз бір әлсіз сәуле өлеусіреп қарайды.

"Айтшы, ұстазым, — дедім мен де дереу қарғыш тұрдым да, —
Тұңғыықта тұрғанда, мынау осы құрдымға,
Адаспайын айт маған күдік дейтін құрғырға;

Мүз қайда әлгі екеуміз көп аралап, көп көрген?
Оқтай зулап, сорайған, тар қапаста кептелген,
Түннен таңғы сапарын қалай Күн тез өткерген?"

"Бар әлемнің салмағы астындағы жаншылған,
Мен жүніне жармасқан дүниеге шаншылған,
Сайтан тұрған жердеміз деп ойлайсың аршыл жан.

Төмен қарай түсерде, болдың онда шынында,
Баяғыдан бар салмақ баса келіп жығылған,
Нүктеге сол жеткенде, жалт беріп мен бұрылғам:

Қазір сенің үстінде аспан әлемі орнаған;
Оған қарсы құрлықтың әуесі тұр қорғаған,
Мәңгі-бақи саясын құрлығына жолдаған:

Өмір сөніп, күнәсіз тәңірге кеп тақалған;
Тас төсеніш әзірге өзің көрген аспаннан —
Кіші шеңбер, Джудекко арғы беті атанған.

Ол жақта түн, бұл жерде Күн шыққан да, таң алған,
Мына жүндес баспалдақ баяғыдан жаралған,
Бәз-баяғы қалпында қара жерге қадалған.

Көктен келіп шаншылған қарғыс ұрып бір кезде;
Гүлжазира жер беті ертеректе түрі өзге,
Жер сілкініп теңіздің қойнына енді ілезде.

Біздер тұрған осы бір жарты шарға өткен-ді,
Шапшып тау боп, кім білсін, жоғарыға кеткен-ді;
Кеуекте қалған кер сайтан түбіне жердің жеткен-ді".

Періден алыс бір жер бар құйттай ғана кеңдігі,
Көрдің қабырғалары әкелері алыс белгілі,
Гүрілінен танытқан құтылар жол сол ендігі.

- Тасты жарып, тасты езіп, ағып жатқан бұлақ бар, **130**
Жоғарыдан салдырап естіледі құлаққа:
Ылдиы бар оның да, құласын емес бірақ та.
- Атқандық көсем екеуміз, көрінбес жолды көзге алып, **133**
Енуге жарық өмірге ынталандық, тозбадық,
Бар жігермен жоғары келеміз жылжып, қозғалып.
- Ол алдымда, мен артта, сапарымды жалғауға, **136**
Жүріп келем нұрлы аспан көрінгенше саңлаудан,
Тоқтармын жарық дүние көздің жауын алғанда.
- Шықтық жарық дүниені қайтадан бір барлауға. **139**

ДАНТЕ ДАСТАНЫНДАҒЫ ЖАҒАННАМНЫҢ ҚҰРЫЛЫСЫ

Құдіретгі комедиядағы қимыл-әрекет бүкіл ғаламды қамтиды. Уақиға күнәкар адамзат мекендеген жер үстіндегі сұрқай орманнан басталады да, басқа дүниеге, жаһаннамға ауысады. Кезбе пенде алдымен тамұққа түсіп, одан соң бөлек, қарама-қарсы жарты шардағы жер үстіне шығып, ғарасат тауына көтеріледі де, жер үсті ұжмағында болып, ақыры құдайдың құдіретімен ғарышқа ұшып, ұжмаққа — құдіреттің мекеніне жетеді.

Дастанның негізгі өрісі болып біздің дәуіріміздің II ғасырының жартысында өмір сүрген, Еуропа ғылымында Коперник пен Галилей ашқан жаңалықтарға дейін үстемдік етіп келген грек ғалымы Клавдий Птоломейдің әлемдік жаратылыс туралы ілімі алынған. Данте оны орта ғасырдың теологиялық және философиялық рухына сәйкестендіріп қайта өңдеген.

Дантенің түсінігі бойынша, жер — бүкіл ғаламның кіндігі, қозғалмайтын шар іспеттес. Бүкіл аспан әлемі, күн де, жұлдыздар да белгілі шеңбермен жерді айналады. Бүкіл ғарыш басталуы да, аяқталуы да жоқ, құдай тұрған шетсіз де шексіз қиялмен көмкерілген.

Люцифердің бүліншілігі басталып, “ақ періште” сайтанға айналғаннан барып тамұқ пайда болған. Құдайдың ақжолынан безген ол аспан әлемінен қуылып, жеті қат жер астына мәңгілік тозаққа тасталған. Басымен төмен қарап, ғаламат күшпен оңтүстік жарты шардан құлаған күнәкар жер ортасына дейін еніп, сонда мәңгілік жазалануға жазылған. Басы мен екі иығы солтүстік жарты шарға ығысып, аяғы оңтүстікте, кеудесі жер кіндігіне дәл келген.

Қаһарлы төңкеріс жердің үстін де мүлде өзгертіп жіберген. Үрейі ұшқан құрлық оңтүстік жарты шардан солтүстікке безген жарты шарға ығыстырылып, елсіз-күнсіз қалған. Солтүстік жарты шардың дәл ортасында, бертін келе Иерусалим орналасқан. Адам мекендейтін құрлықтың ең қиыры — шығыстағы Ганга өзенінің сағасы, Үндістанда батыста Кадикс қаласы орналасқан Гибралтар

бұғазынан әрі. Жарты жолда, Иерусалим мен Кадикстің арасында, Италия жатыр.

Солтүстік жарты шар қабатының едәуір бөлегін тамұқ жайлаған. Ол алып бір шыңырау іспеттес, тұғыры жер қыртысымен жалғасып, ұшар басы жер кіндігімен үнгасқан. Шыңыраудың ішіндегі бірінен бірі төмен, бірімен бірі шеңберлене жалғасып жатқан тоғыз қаттағы тамұқта күнәкарлар жазаланады. Албастыға айналған Люцифер — тамұқтың ең алғашқы тұрғыны, өзінің аласталған періштелерімен бірге азапталған пәнделердің басқарушысы, бақылаушысы тектес. Өздерінің күнәларының ауырлығына байланысты, күнәкарлар мәңгілік зындаңда әртүрлі азап-сорды тарта бермек. Бұл — айыпкерлердің иерархиясы.

"Құдіретті комедияның" алғашқы бөлімінің бірінде ілезде нөпір болған, "опат болған ұрпақтардың" легі, "жаншылған мекендердің" тарихы баяндалады. Тамұқтың әрбір қаты, өзінің құрылысы, бедері жағынан да бір-бірінен өзгеше. Онда құлама құз, мидай жазық, жарқабақ, ну орман, жыныс жартас, апандар мен ұралар, мибатпақ пен үрейлі өзендер бірімен-бірі алмасып отырады; тамұқтың баспалдақтары бірде тік, құлама, бірде оңтайлау болып жер шыңырауына түсіреді де, жаһаннамның нағыз тұңғиығы тастай қатқан Қоцит көліне апарады. Тамұқтың әр қатының ауа райы да әртүрлі. Әрбір жаңа қатпен танысарда алдымен оның сыртқы кейіп бейнесі суреттеледі. Ақын айқын да дәл суреттеуді бәрінен де жоғары ұстағанын аңғарамыз.

Жоғарыда айтылғандай, оңтүстік жарты шарды су басқан алайда оның ортасын ала, Иерусалимге қарама-қарсы жағында жападан-жалғыз арал іспеттес дөңтеленген тау жатыр. Тауда күн сәулесінен нұр шашып, әртүрлі өсімдіктер шешек атқан. Қарғыс ұрған Люцифер құлағанда, оның алапат салмағынан сығылған жерден пайда болған тау болуы мүмкін деп пайымдайды Виргилий Дантеге. Тамұқпен белгілі мөлшерде жымдасып, бірақ рухы жағынан мүлде өзгеше, түбі кең де, басы тар ғарасаттың тоғыз қаты орналасқан. Мұнда бір қаттан бір қатқа өтіп, адам жаны тазаруы тиіс. Бұл — күнәнің жуылу иерархиясы. Ал енді тау жотасындағы ғаламат әсем, әдемі

ағаш өскен алаңқай жер үсті ұжмағына арналған. Бұл — рахат дүниеге баспалдақ, жер үсті тірлігінің жеткен жері.

Ұжмақ бүкіл әлемнің ең көп көлемін алып жатыр. Ол да он шеңберлі аспан әлемі. Онда өзінің ақ ниетімен, құдайдың ақжолынан таймаған әртүрлі пенделер мәңгілік рахатқа батуда. Ұжмақтың қаттары мына түрде алмасып отырады: бірінші әуе — Ай (баспалдақ); екінші әуе — Меркурий (жаны жақсылыққа жаралғандар); үшінші әуе — Шолпан (адал да таза ғашықтар); төртінші — Күн (данышпандар); бесінші — Марс (ақиқат үшін алысқандар); алтыншы — Юпитер (әділеттілер); жетінші — Сатурн (ғұламалар); сегізінші — қимылсыз жұлдыздар (әулиелер); тоғызыншы — мөлдір аспан немесе жаратушы ие (ол алдыңғылардың барлығын құшағына алған, періштелердің ең жоғарғыларының тұрған жері); оныншы — қиял іспеттес, шетсіз, шексіз ғарыш (эмпирей) құдіреттің мекені. Негізінде жаны жай тауып, жалпы одаққа жалғасып, ең жоғарғы рахатқа бөленгендердің барлығы да осы шетсіз-шексіз ғарышта табысып, “жаратқанның ақ гүлінің” шоғырын құрап, құдайдың ақ жолының ақиқатын бағады. Данте оларды аспанның, аспан әлемінің ән қабатына орналастыруының себебі, әрқайсысының наным, үміт, махаббаттағы ерекшеліктерін дәлме-дәл, көзбе-көз салыстырып көрсетуі үшін ғана еді. Бұл — жаны рахат тапқандардың иерархиясы.

Дантені және оның табынушылары мен таныстырушыларын рухтандырған ғаламның жаратылысы туралы түсінік осындай.

И.М.ГРЕВС

АНЫҚТАМАЛАР

БІРІНШІ ЖЫР

Тамұқтың бірінші жыры — “Құдіретті комедияның” прологы. Онда бүкіл шығарманың өрісі тартылып, ойғалғанын анықтайтын салыстырмалы жалпы символика кеңінен айқындалады.

1. “Жер төсінде жарты өмірді өткердім” жеген жолдың мағынасы — адам ғұмырын жаспен өлшеуі, 35 жасты Данте жарты өмірге есептеген: бұл 1300-жылы еді. Дәл осы жылы осы жасында Данте “Құдіретті комедиясына” кіріскен. Дантенің “Жаһаннамға сапарын” дантологтар 25-март 1300-жылғы жұмаға жориды.

2-12. “Жолсыз тағы орман” дегені — адам жанының түкке алғысыз құлдырауы, іріген-шіріген, қомағай шіркеудің күйреуі, Италия халқының бытырауы, ел ішіндегі алауызды қанды шайқас Тамаша мемлекет орнатуға апаратын бірден-бір бастаманы Данте тыныштық, бірлік деп есептейді. “Комедияда” діни және этикалық-саяси салыстырма (символика) қатар өрбиді. Италия әрі Флоренция (Дантенің отаны) тағы орманға айналған құм шағыл іспеттес.

Сұсты, сұрғылт, зор орманда шақырайған шағылда жолдан адасқан Дантенің өз образы, бір жағынан, оның жеке басының күнәға бас игенін танытса; екінші жағынан, өз заманының бүкіл қауымының “ақ жолдан” адасқан бақытсыздығын меңзейді. “Ғарасат майданы” үшін де ақын орманды символ етіп алады; алайда ол жолсыз, жосықсыз орман емес, керісінше жанға жайлы, күтілген бақ, азаптан ажыратып, бақытқа шақыратын жанға мирас баспана, сондай бақта ғана оны мекендеушілердің арасында шын ынтымақ, шын махаббат пайда болады.

13-30. Адасып апат болудың символы — сұрқай даладағы жабайы орманға қарама-қарсы, шығып келе жатқан күн сәулесімен шағылысқан төбенің етегіне Дантенің көтерілуі суреттеледі. Бұл — қорғанышқа

бастайтын жол. Данте (яғни адасқан жолаушы — күнәкар адамзат) дереу соған қарай ұмтылады.

31-60. Үш жыртқыш аң. Бұлар қорғаныш төбесіне апаратын Дантенің жолын бөгеп, артта қалған күнә толы алқапқа шегіндіреді. Бұл — үш түрлі зұлымдықтың теңеуі: сілеусін — құмарпаз, зинахорлықтың, арыстан — менмендік, қаншық бөрі — ашкөз, қанағатсыздық. Августин күнаға итермелейтін құмарпаздықтың түрлерін былай бөлгенді: 1) тән зинахорлығы; 2) көзі тоймаушылық әрі қанағатсыз пайдакүнемдік; 3) атаққұмар, билікке әуестік, Данте мұны мүлде өзгерткен. Данте, мысалы, сезім (сүю) құмарлығын сопылықтан безіну деп есептейді; менмендік, атаққұмарлықты да оншама қатал айыптамайды, себебі, бұл екеуінің де қоғамдық қызметтегі бағасын төмендеткісі келмейді. Тіпті әуесқойлықты да құмарпаздық қылмыс деп қарамайды, өйткені ол білуге ынтықтық деген сөз ғой. Алайда Данте нағыз қауіпті күнәға қанағатсыздық, ашкөздік, пайдакүнемдікті жатқызады.

Қаншық бөрінің бейнесі — құмарпаздықтың ішіндегі ең кеселдісі. Бұл — "арынды" тағы, "тыныштықтан жұрдай тағы", ал "тыныштық Данте үшін — ең ұлы рахат. Қаншық бөрінің кебін кию дегеніміз, яғни адамның "хайуандық" қалыпқа түсіп, хайуандық топастықта қалу деген сөз. Қаншық бөрі — ғаламдағы зұлымдықты арқалаушы. Оның образы Дантенің саяси символикасына енеді. Қанағатсыздық адам мәдениетінің быт-шытын шығарады. Өз дәуіріндегі үстемдік алған қанағатсыздықтың билігіне Данте тамаша қоғамдық құрылыстың рухани жетілгендігін, оның ұлы рахаттарының жиынтығын қарсы қояды: "О, шаттық, о, көл-көсір бақыт! Махаббат пен тыныштыққа толы, о, өмір! Ешқандай қомағайсыз, о, мызғымас байлық! ("Ұрмақ" 27-жыр, 7-9).

61-90. Виргилийдің келуі — парасаттың символы. Дантенің айтуы бойынша, күнәнің көзі — құмарпаздықта. Одан қорғану — білім мен тануда, түсінуде. Дантенің негізгі пайымдауы осындай. Ғылым — игілікке апаратын жолдың алғашқы баспадағы.

Шындықты тану мағлұматын ертедегі және қазіргі классикалық христиан және мұсылман философтарының

ілімі бермек. Алайда ғылымның көмегімен ақиқаттың шартты сынығы мен қауымның өзара ортақ бақытына ғана жетуге болады. Нағыз шындық, мәңгілік игілік жоғарыдан жаратылады. “Құдіретті комедиядағы” Беатриче — наным, білімнің ең жоғарғы сатысы мен адамзатты қорғаудың бейнесі. Уақытша және мәңгілік екі жақты даналық Дантенің екі жетекшісі арқылы айқындалады, олар — Виргилий мен Беатриче, Дантенің ұғымында наным мен білім, дін мен ғылым, құдайтану ғылымы мен философия, аспан мен жер астарласып, қауышып кеткен.

Виргилий — парасаттың және оның мүшесі, ғылымның өкілі. Онымен қоса Виргилий, Дантенің идеалы бойынша, әділетті мемлекеттік құрылысты, бірлік, бейбітшілік, әділ сот пен парасаттылық саясатты бейнелейді. Виргилий өзінің “Энеида” дастанында Римнің жыршысы болған, сондықтан да Данте Августың ғасырын бақытты шаққа балаған. Орта ғасырларда Виргилий ұлы ақын әрі данышпандық тұғырдан түспеген. Алланың әмірімен ол өзінің шығармасында Христос салтанатын алдын ала болжап айтқан-мыс деп жазады христиан жазушылары. Данте Виргилийді құрметтеген, өзін оның шәкірті санаған. Сондықтан да ол Виргилийді “барлық ақындардың ары мен шамшырағы” дейді.

70. “Юлий кезінде” Виргилий (біздің дәуірімізге дейін, 70-19) Юлий Цезарьдің тірі кезінде туған да, Августың басқарған кезінде өмір сүрген.

100-111. “Төбет” туралы болжам. Бұл жөнінде комментаторлардың арасында айтыс көп. Қаншық қасқырды жоятұғын төбет кім? Бірнешеуі мұны адам баласын күнәдан құтқару үшін жерге қайта түскен Христостың өзі деп болжалдаған. Ал енді біреулері алланың аспаннан келген елшісі жібірейіл Михаил деп пайымдаған. Олардың ойынша, қолына семсер ұстаған, аспаннан түскен елші қаншық бөріні өзі шыққан іні тамұққа қайта тықлақ, Ал терісін жамылған бейне Данте шығармасында діни образға айналып, орын алуы екіталай. Бірақ егті де батыл, мейірбанды мақұлық — ит көкейдегі

мемлекеттік тәртіптің негізін қалаушы, жер үстіндегі әлеуметтік және саяси бөледен айықтырушының бейнесін білдіруі ықтимал. Бір кездегі Римдегі Август сияқты дүниені бақытқа бөлеп, адамдарды татуластырып, біріктіретін император тұлғасы Дантенің саяси теориясында осылай суреттелген-ді. Мұндай идеалистік иллюзияның болашағына Данте сенгендіктен де, "Құдіретті комедияда" оңдай жанның салыстырмалы образын табу қажет-ақ болған-ды.

103-105. Бұл жерде дүниежүзілік көсемге мінездеме беріп түсіндіру қиын. Ол жермен, металмен күнелтпейді, демек қанағатсыздық оған жат. Бұл түсінікті. Ол жаулап алып баюға құмартпайды; оның негізгі ниеті — ақылгөй-парасаттылық, махаббат, игілік-рахат.

107-108. Камилла. Нис, Эвриал, Тури — Виргилийдің "Энеида" поэмасының кейіпкерлері.

112-129 Виргилий Дантеге алда не күтіп тұрғанын түсіндіреді. Өзі қалағандай, төбеге жалғыз көтерілуге жалғыз оның шамасы келмейді. Оны қоршаған күнәлар (ашулы аңдар) жолын кес-кестеп аттатпайды. Алайда жоғарыдан алланың әмірі болады да, жаһаннамда кеше жүріп, барлық жамандық атаулының ақиқатын түйсініп, одан арылудың жолын, ақиқаттың іске асуып, мәңгілік игілік пен бақытты ұғынады. Виргилий — оны азат шәрісін (тамұқтан), ғарасат майданын аралатып, алып шығуға белгіленген жол бастаушы. Әрі қарай ол Дантені әлдеқайда қадірменді жетекші Беатричеге табыс етпек. Ол оны аспан әлемінің ең биік қабатына — Құдіреттің мекеніне — апармақ, Данте сол жерде бар шындыққа көзі жетіп, ұғынып, оны адам баласына айтып бермек.

124. "Тау шыңдары тәңірісі" — құдіреттің өзі.

130-131. Данте оның айтқандарын қабыл алып, "әулие Петрдің қақпасына" яғни ұжмақтың табалдырығына дейін жеткізуді өтінеді.

ЕКІНШІ ЖЫР

1-9. Уақиға әлі жер үстінде өтеді. Бұл — 25-марттың жұма кеші. Өзінің сапарын баяндауға кіріскен Данте алда тұрған ұлы істі аяқтап шығу үшін музадан көмек сұрап, рухын шыңдайды.

13-27-әңгіме Эней туралы. "Энеида" дастанында, Виргилийдің айтуы бойынша. Эней өз тұқымының тағдыры туралы әкесі Анхиздің алдын ала болжамын тыңдамақ болып, тірідей жаһаннамға барған. Эней алдын ала папалардың болашақ қаласы Римнің негізін қалаушылардың атасы болып белгіленген.

28. "Таңдамалы жол" — яғни христиан дінін жетілдіру үшін сайланған адам. Эулие Павел солай атанған. Ол жөнінде әуелі Павел тамұққа түсіп, содан аспанның үшінші қабатына дейін көтерілген деген сөз болған.

43-126. Виргилий Дантенің салғырттығын кінәлап, оған Беатриче жөнінде әңгімелеп, сергектігін оятқысы келеді. Дантенің жақсылық пен жамандықтың тағдырын ажыратып білуі үшін, тамұқ пен ғарасат майданынан оны алып шығуға, Виргилийге тәңірден рұқсат алып, Беатриче ұжмақтан тамұқтың бірінші қатына, Виргилийге келген. Адамдық Дантеге жол көрсетуді ұсынған.

Беатриче — Данте творчествосындағы негізгі тұлға. "Беатриченің өңін өзгерткіш образы" Дантенің ішкі дүниесінің түйсігімен кезеңдес. "Комедиядағы" оның образының неңдейлік екеніне талай таныстырушылар бастарын қатырған. Дантенің түйсігінше, Беатриче сезімге сыймайтын ақылдылықтың бейнесі деп түсіну нанымдырақ. Биік рухты Беатриче адамдық ақыл-парасаттың бейнесі Виргилиймен тығыз байланысты. Ол оған ең жоғарғы түйсіктің бастамасы ретінде бағынады.

"Тамұқтың" екінші жырында Беатриче — махаббат. Мұңдас Дантемен ол ғарасат тауының шыңында, жер үсті ұжмағында кездескенде, Беатриче Дантеге өткерген күнәсі үшін үлкен игілік іспеттес еді; демек махаббат тағы да алға жетелеген. Махаббат Данте үшін ғарыштық негізгі

заң. “Махаббат” — жалғанның жарығы мен күнді қозғаушы күш”. “Құдіретті комедия” осы сөзбен аяқталады.

94. “Ізгілікті әйел” — Мария ару. Христостың есіміндей оның да есімі “Тамұқтың” жырларында тура еске салынбайды. Керекті жерінде ақын меңзеп қана кетеді.

97. *Лючия* — христиан дініндегі қасиетті әйел. “Ізгілік иесі” іспеттес бейне. Италия поэзиясы мен сәулет өнерінде “ізгілік” әйелдер тұлғасымен бейнеленген. Данте — бұл жерде оның адал құрметтеушісі.

102. Рахиль — патриарх Иаковтың екінші әйелі, “түйсінудің” символы.

124. Аспан әлеміндегі “қадірменді үш әйел” (Беатриче, Лючия және Рахиль) жердегі құмарпаздық құлы үш тағыға қарама-қарсы.

ҮШІНШІ ЖЫР

Жолаушылар (Виргилий мен Данте) тамұқтың табалдырығын аттайды да, тамұқтан бөліп тұрған Ахерон өзеніне келеді.

4-8. Маңдайшадағы жазу бірлескен үш түрлі құдіреттің күшімен тамұқ жаратылғанын аңғартады: әкесі — билік, ұлдары — данышпандық пен рух — махаббат. (Люцифер бүлігінен құлап түскен періштелерден кейін).

10. Адамның күнәға белшесінен батуы, Дантенің ұғымында, адам жанының жазылмастай күйреуі, сезіну, түйсіну, ақылмен ойлану дегеннен мүлде арылу.

19-69. Тамұқтың табалдырығы — жер үстіне жақын зор кеңістік — “түкке алғысыз бишаралар” жазаланатын орын. Ешнәрсені де бүлдіре қоймаған адамдармен бірге, соларға ұқсас, құдайға қарсы да тұрмаған, оған жан сала

адал қызмет те етпеген періштелер. “Бишаралардың” жазасы олардың жер үстіндегі өмірлеріне қарама-қарсы. Жер үстінде олар қимыл-қарекетсіз күн кешсе, ал тамұқта көрісінше, алдарқатқан белгінің соңында тынымсыз жүгірумен болады. Игілікті іске бола жер бетінде олардың қаны төгілмеген, ал тамұқта жиіркенішті құрт-құмырсқаға жем болуда.

59-60. Өзінің жігерсіздігімен, ұждансыз, “дүниеден бөзген” біреуді кездестіреді Данте. Айтушылар оны патша Целестина деп жорамалдайды. 80 жастағы дуана-монах еркінен тыс 1294-жылы папалыққа сайланып, бес айдан соң кардинал Бенедетто Каэтанидың қысымымен атақ-дәрежесін қолдан берген де, соңынан өзінің мирасқоры (Бонифаций VIII) азаптап өлтірген.

71-78. Ахерон — жаһаннамдағы шекаралық өзен. Оның әр жағында тамұқ басталады, тозаққа тап болғандар сол арқылы өтуі керек. Ахерон (қайғы-мұң өзені), Коцит (жылау-сықтау өзені) Флегетон (от өзені), Стикс (үрей-қорқыныш өзені) және Лета (күнәні тазартушы мінәжат өзені), бұлар — тамұқтың мифологиялық бес өзені.

82-87. *Харон* — күнәкарлардың жанын Ахероннан алып өтуші үрейлі, қарт кіреші.

ТӨРТІНШІ ЖЫР

Бірінші қат — сәбилер және шоқынбаған сопылар. Ақындар, батырлар, данышпандар.

Бұл қат лимб де аталады. Атау латынша шеті, шегі деген ұғым береді. Ахероннан Дантенің қалай өткендігі белгісіз. Арғы жағаға өткенін бір-ақ сезген.

1-3. Ақын тамұқтың тұңғиығынан шыққан айғай-сүреңнен оянады. Автор “дыбыстан” деп айтпайды. Жапатармағай тамұқ тұрғындары, бірін-бірі көргісіз.

Ауыр дүбір жолаушылардың құлағына алыстан естіледі. Лимбіндегі ауа “аурусыз азаптың” болар-болмас лебінен

дiр ете қалады. Мұнда көп нәрестелер, әйелдер мен еркектер. Бұлар христиан дiнiне дейiн өлгендер. Оған Виргилий де жатады. Олар кiнәсiз, алайда шоқындырылмаған, сондықтан да тәңiрiнiң шәрiсiне бара алмайды. Олардың тағдыры — аспан әлемiнiң рахатын үмiтсiз бос аңсау. Кiнәсiздердiң тағдырын алланың әдiл сотымен қалай келiстiруге болады деп Данте дал болады.

46-63. Христос өлгеннен кейiн, Лимбiге түсiп, ата-тегiнен берi қарай келе жатқан күнәларынан тазарған ескi уағыздың сопыларын ұжмаққа алып шықты деген католик шiркеуiнде көзқарас болған.

67-120. Данте ертедегi тарихтың жазушылары, ойшылдары, даңқты адамдары үшiн лимбiде ерекше тыныш орын бөлген. Жасырын жарықпен нұрланған олар бөлек сарайда, жанға жайлы көгалды мекен еткен. Ертедегi төрт ақын жолаушыларды кездестiредi: Гомер (ақындардың атасы, данышпан), Горацій (сатирик), Овидий (лирик), Лукан (трагедияға бейiм эпик ақын). Олар Виргилийдiң қайта оралуын құттықтап, Дантенi өз қатарларына алады, алтауы жоғары дәрежедегi поэзия туралы әңгiмелеседi.

115-129. Алдымен Рим тарихына байланысты батырлардың есiмi аталады, Электра — Трояның негiзiн салушы Дарданның шешесi. Гектор мен Эней — Трояның ардагер батырлары. Рет санын бұзып, олармен бiрге Рим империясының негiзiн қалаған Юлий Цезарьдың бейнесi тұр. Одан әрi Амазонкалардың патшасы, Трояның одақтасы Пентесилея; ескi латынның жауынгер әйелi Камилла, Лациумның патшасы — Латин және оның қызы Лавина, бұған Италияға барғанда Эней үйленген; Рим республикасының негiзiн салушылардың бiрi Люций Юний Брут. Одан соң Римнiң атағы шыққан қадiрлi әйелдерiн көреміз. Цезарьдың қызы Юлий; елшi Коллатиннiң ақылды жұбайы Лукреция; ағайынды Гракхтардың анасы, бiлгiр ұстамды Корнелия; Катон-стоиктың әйелi Марция, Римнiң осынау тұлғаларынан аулақта менмен байсалды қалпын сақтап, крест жорығында өзiнiң iзгiлiк-парасаттылығымен

аңқы шыққан Египет пен Сирияның сұлтаны Саладин түр.

130-144. Антиканың философтары мен ғалымдары өздерінше ерекше топ құраған. “Кім білсе, соның ұстазы” Аристотель алдымен көрінеді, оның соңында өзінің ұстаздары Сократ пен Платон, Данте де үйренген орта ғасыр схоластарының арасында. Аристотель — негізгі ғылыми қадірменді жан. Одан әрі тіпті ертедегі ойшылдар еске алынады: дүние кездейсоқ атомдардың бірігуінен пайда болған деген теорияны ашқан, материалист, атомдық дүниетанымның негізін салған Демокрит Абдерский (V ғас. біздің дәуірімізге дейін); Ескеңдір Зұлқарнайынның замандасы, циниктер мектебінің қатал өкілі Диоген, “жеті данышпанның” бірі Фалес: математик-астроном, философ Анаксагор, стоикалық ілімнің негізін салған Зенон; Агригенттік Эмпедокл; Грецияның ең тамаша философтарының бірі Гераклит Эфесский, философиялық бағыттағы рим жазушыларынан тек Марк Тулий Цицерон мен Сенека — стоик есімі аталады. Олармен қатар ертедегі Грецияның екі мифологиялық ақыны Орфей мен Лин. Данте өзі қабылдаған әлемдік жаратылыс құрылысы зерттеген ойшыл математиктер Евклид пен Птоломей; медицина ғылымдарының өкілдері — Диоскрид, Гиппократ, Гален. Ақырында араб ғалымдары Авиценнаға, Аристотельді уағыздаушы Аверроэске орын берілген. Бұлардың еңбектері Батыста зор құрметтелген, арап ғылымы Дантеге ықпал жасаған.

БЕСІНШІ ЖЫП

Екінші қат: зинахорлар

4-24. *Минос* — антикалық аңыздарда да тамұқтың әділетті сотының рөлін атқарған Криттің мифологиялық патшасы. Мұнда ол тісі ақсиган, құйрықты ібіліске айналып, немқұрайды әділеттілікті атқарады.

25-49. Тән күнәсіне ұшырағандар құйындай құтырған жылдамдықпен тамұққа әкетіледі. Бұл — олардың тойымсыз құмарпаздығының символы.

52-59. Бірінші топтың көсемі ассирияның ертедегі әйел патшасы Семирамида.

61-62. Келесі топты Карфагеннің әйел патшасы Дидона бастаған. Ол өзінің күйеуі Сихейның аруағын былғамауға ант еткен, алайда жиһан кезіп жүріп тап болған Энейге көңілі кетіп, онымен жанасып қойған. Тағдырына табынған Эней, сапарының соңғы мақсатына жету үшін, Дидонаны тастап кеткенде, әйел өзін өзі өлтірген. Дидонаның махаббат машақаты Виргилийдің поэмасы "Энеидада" сөз болады.

63-69. Дантениң көз алдынан басқа да елестер (Аруақтар) өтеді әуелі Юлий Цезарьмен, одан соң Антонимен ойнас болған египеттің патша әйелі Клеопатра; Троя соғысының себепшісі болған Елена; Еленаны алдарқатқан, Троя патшасының ұлы Парис; махаббат мәселесі мерт қылған Ахилл; айыпталғандардың арасында Изольдаға деген қылмысты махаббаттан шейіт болған Тристан да бар.

73-142. "Жұбайлар елесі" және олар туралы қайғылы әңгіме. Әңгіме болған оқиғаға құрылған. Франческа — Равеннаның билеушісі Гвидо да Поленттің қызы. Әкесі оны екі үйдің арасындағы баяғыдан келе жатқан жауласуды жою мақсатымен, Риминидің шонжар билеушісі Джанчотто Малатестаға айттыруға уәде еткен. Алайда ұсқынсыз, қатал мінезді Джанчоттоға қызды көндіру қиынға түсетінін білгендер, айтушыларға қарағанда, қулық қолданады, неке қияр шақ тақағанда, негізгі күйеудің орнына оның әдемі, білімді інісі Паоланы жіберіп, неке қияр ырымын істетеді. Франческаның жүрегінде Паолаға деген махаббат тұтанады. Жауыздықты түсінбеген Франческа келісіп, некесі қиылып, Паоламен бірге Риминиге аттанады. Өтірік ашылады. Қорланған, ызалы Франческа өш алуды ойлайды. Күйеуінің көзіне шөп салып, Паоламен жүреді. Олардың кездескенін біліп қойған қызметші айтып үлгереді. Томаға-тұйық бөлмеге енген Джанчотто ғашықтардың үстінен түседі. Ғашығын өз денесімен қорғаған Франческа күйеуінің қанжарының бірінші шейіті болған. Паола да солай өлтіріледі. Бұл оқиға 1285-1289-жылдары болған еді. Өзінің ауыр қылмысы үшін

өз туысын өзі өлтіргендердің арасында, жаһаннамның оң түбінде Джанчотта жазалануда.

127-138. Паоламен екеуінің махаббаты, күйеуі жоқта, Джиневра ханым мен Ланчелот туралы романды оқығанда ашылғанын айтады Франческа. Ханымның Ланчелоттың құшағына енуіне себепші болған рыцарь Галеот болса, Паола мен Франческаны табыстырған — кітаптың өзі.

АЛТЫНШЫ ЖЫП

Үшінші қат: қомағайлар

13-33. Бұл қаттың күзетшісі — үшбасты қабаған төбет Цербер. Бұл тұлға антикадағы ол дүниеден алынған. Мұнда тойымсыз мақұлық мешкейлік құмарлықтың символы ретінде.

37-57. Флоренциялық біреу өзін Чаккомын деп, Дантеге сен мені білуге тиістісің дегенді айтады. Сірә да, мұны мешкейлердің жиынтық, лақап аты деп ұғынған жөн болар.

58-76. 1300-жылдан бастап Дантенің туған қаласында нендей оқиғалар болатынын Чакко алдын ала болжап айтып тұр: осы жылдың 1-мамырынан бастап өзара қанды қырғын болатынын; "Қара" партияның "ақ" гвельфтерді айдап шығатынын (Данте — "ақ"); үшінші жылы (1302 ж.) Дантеге де салқынын тигізген ақтардың күйреуі, оларға деген ауыр жазаны болжайды. Осы арада бірінші рет "Құдіретті комедиядағы" Чакконың емеуірінімен Данте күншіл, менмен, қомағайлық тұтанып, біріне-бірі өшіккен Флоренцияны, оның азаматтарын айыптайды. Өшпенділіктің шанағынан шыққанын айтады. Бұл болжамды Дантеге түсіну қиын емес еді, ол осы сөздерді жазғанда, Чакконың айтқаны болып өткен оқиға еді.

Тамұқтағы пақырлар алдын ала болжап айтуға шебер-ақ, мешкей Чакконың аузына сөз салғаны сондықтан болар Дантенің; мүмкін, Чакко бүлінген Флоренцияның өкілі ретінде де алынып отырған шығар.

69. Дәл сол бүліншілік жылдары Флоренцияның тәуелсіздігіне қарсы зымыяндық жүргізген папа Бонифаций VIII-ні (1294-1303) меңзейді.

73. Флоренцияда “екі сопы бар, бірақ оларды тыңдамайды”. Ақын ондайлар жоқ дегенді айтқалы отыр деп түсіну керек.

79-87. Флоренцияда әрекет жасаған бірнеше саяси көсемдердің тағдыры туралы сұрайды Данте Чаккодан. Оларды тамұқтың төменгі қатынан кездестіресің дейді Чакко.

106-111. Қияметтің қатал соты болып өткеннен кейін қайтадан тән кебінін киіп, күнәкарлар бұрынғыдан да зор жазаланатынын Виргилий Аристотельдің іліміне сүйеніп айтып тұр.

ЖЕТІНШІ ЖЫР

Төртінші қат: сараңдар мен ысырапқорлар

Бесінші қат: Қаһарлылар

1-6. Плутос, отқа табыну дініндегі байлық құдайы, сайтанға айналып кеткен де, осы қаттың күзетшісі болған осындағы күнәкарлардың символы. Келімсектерді түсініксіз ақыруымен қорқытпақ болады.

11-12. Виргилий аждаһа-албастының быт-шытын шығарған жәбрейіл — жауынгер Михаилды — Плутосқа ескертеді, сайтанның қорқпайтынын сездіреді.

22. Харибда — Мессина бұғазындағы антика ақындары жырлап өткен су жылымы.

22-66. Сараңдар мен ысырапқорлар ақыр жүкті біріне-бірі қарама-қарсы көтеруде. Қақтығысып қалған екі топ бір-бірін аяусыз балағаттайды. Жалғандағы нысапсыздық, тамұқтың ауыр азаптары олардың өңін өзгертіп жібергендіктен, оларды танып болмайды. Олардың

драсында әртүрлі дәрежедегі адамдардың: көптеген клириктердің, кардиналдардың, тіпті папалардың бар екенін түсіндіреді Виргилий. Ол біреуінің де есімін атамай, тек олардың өте көп екенін анықтап айтады.

67-96. Фортуна туралы анықтама. Виргилий мұның ең жоғарғы рухани күш екенін әңгімелейді. Оған құдай жер үстінің ізгілігін беріп, оны өзінің әділ заңы бойынша адамдарға бөліп беруді тапсырған. Фортунаның ізгілікті адамдарға беруге де, бергенін қайтып алуға да қақысы бар. Адамдар оның берген бақытының баянсыздығына, кімге не ұсынатынын таңдаудағы билеп-төстеуіне мазаланып, "көр құдай" деп қарғыстайтын-ды, алайда өзінің шешіміне өзі ырза Фортуна өзіне ғана аян ақиқатқа сүйеніп, ісін тындыра береді. Бұл — тағдыр туралы ілімнің қилдығы.

100-108. *Стикс* — мибатпақ былғаныш көлге құйылатын тамұқтың екінші өзені. "Қорқыныш" деген ұғымның мағынасында.

109-130. Ашу бұзғандар Стикстің мұңсіген суын белшесінен кешуде. Олардың жүрегінде кектенген құмарлық қайнауда. Құтырына төбелесіп, өзара бірін-бірі көргісіз.

СЕГІЗІНШІ ЖЫП

Бесінші қаттың ақыры

Дит шәрісінің дарбазасы алдында. Көлдің бергі жағындағы мұнарада жанған оттар, тамұқ қаласы Диттің күзетшісіне бейтаныс жандардың жақындап келе жатқаны жөнінде берілген белгі. Күзетші жауап белгісін беріп, келімсектерге қайыққа отырғызып Флегийді жібереді.

7. Бұл жерде Дантенің Виргилийге жолдаған құрметті, жаңа теңеуі даңқты ақынның символикалық бейнесін тағы да анықтай түседі.

19. *Флегий* — ертедегі мифологиядан алынған діни тұлға. Бұл жерде ол тамұқтың түбіне жөнелтілген күнәкарларды тасушы сайтанға айналған.

31-64. Флоренциялық Филиппо Арджентимен кездесу, онымен болған қақтығыс. Қаланың орталық көшелерінің бірі есімімен аталған бұл адам — атақты Адимари әулетінен шыққан бай рыцарь. Ызақор, құтырынған ашушаңдығымен аты шыққан.

68. Ішіне "төменгі тамұқ" орналасқан сақина іспеттес қабырға шәрі Дит деп аталады. Люциферді де солай деп атайды. Антикалық мифологияда Дит — Плутон — жаһаннамның падишасы.

ТОҒЫЗЫНШЫ ЖЫР

Дит дарбазасының алдында Алтыншы қатқа аяқ басу, құдайсыздар

1-3. Күрделі өлең жолының мазмұны былай: "Ол қайта оралғанда, менің қорқыныштан бозарып кеткенімді көріп, *Виргилий* өзінің де бозарған түрін өзгерте қойды".

7-9. Өздерінің сапарын *Беатриче* қолдап отырғанын, жындардың қарсылығын жоюға жоғарыдан, құдайтағаладан елші келетінін ескертеді *Виргилий Дантеге*.

19-30. Лимбадан "тамұқтың төменгі қатына біреудің түскен кезі болды ма?" — деген Дантені толқытқан сұраққа, *фессалияның* сиқыр әйелі *Эрихтоның* көзбайлауымен *Иуда* жатқан тамұқтың ең шыңырауындағы жазаланған күнәкардың жанын сиқыр әйелдің сәуегейлігі үшін әкелуге бір рет енгенім бар дейді *Виргилий*.

34-51. *Фурин* — арынан азап шеккендердің символы ретінде алынған тамұқтың мифологиялық апалы-сіңлілі

үш құдайы. Кейіптерінен қаталдық пен жауыздықтың қорқынышты нышаны еседі. Олардың есімдері: Мегера — "жауығушылық", Алектос — "жұбанышсыз", Тисифона — "кек алушы". Мұнда олар тірі пенденің тамұқтың төменгі қатына жіберілгеніне бұлан-талан болады. Виргилий Дантені олардың қастандығынан сақтап жүр.

44. Анасы Церерадан ұрлап әкетілген жаһаннамның құдайы. Плутонның жұбайы Прозерпина туралы әңгіме болып тұр. Оның державасы "көз жасының елі" (Аид). Мифология.

52. *Медуза* — әр тал шашы бір жылан, адам көргенде тас боп қатып қалатын үш горгонның бірі.

54. *Тезей* — гректің мифтік батыры. Ол Прозерпинаны құтқару үшін тамұққа барып, ұсталып қалады, оны Геракл құтқарады, Фурилер оған жазым келмесін қалайды, оның істегенін ешкім де істей алмас еді деген ойда.

61-63. Бұл жолдарда Данте өз өлеңдерінің аллегориялық мағынасын түсінудің қажет екендігіне оқушылардың назарын аударады.

Комментаторлар оны өздерінше былай деп түсіндіреді: құдайға құлшылық етуден безгендер азапталған орынды көріп, оларды бақылап, Данте тәубасына келсін деген мақсатпен, құдірет оны тамұқ шәрісіне апарған. Оның мінәжат етуіне жындар бөгет жасап, жібермейді. Ақыл-парасаттың (Виргилий) оның санасын оң жолға салып жіберуге жалғыз шамасы келмейді: адам ақиқатқа құмартады, алайда сайтандар шындықтан алыстатады, ақыр соңында алланың өмірі оған көмектеседі.

98-99. Мұнда жаһаннамға енген Геракл туралы діни аңыз, оның тамұққа түсуіне жолын бөгеген Церберді жарақаттауы сөз болады.

112-117. Римнің көптеген мазарлары сақталған Рона қаласының төменгі жағындағы ескі Арла бейітінің

орналасуымен тамұқты салыстырады ақын. Бұл Дантенің Парижге барар сапарындағы алған әсері еді.

Автор өзі барып көрген Истрия қаласы, Поланың да бейнесі болуы ықтимал.

ОНЫНШЫ ЖЫР

Алтыншы қат, құдайға құлшылықтан безгендер

10-12. Иосафат жазығы Иерусалимге таяу, шіркеудің нанымна қарағанда, сол жерде қияметтің қатал соты болмақ.

13-15. Алтыншы қаттың осы бөлімінде Эпикурдың ілімін жақтаушылар азапталады.

22-51-73-92. Фарината — әрі бай, әрі атақты Флоренциялық Уберти әулетінің көшбасы, гибеллин көсемдерінің бірі. Билік құру үшін өз қаласында олар гвельфтермен күрескен. 1260-жылы Арбия өзенінің бойында, Съена қаласына таяу, император Фридрих II Гогенштауфеннің ұлы король Манфредтің әскерінің көмегімен қуғынға ұшыраған гибеллиндер Монтеапerti маңында гвельфтерді тізе бүктірген, Флоренция гвельфтерінің тас-талқаны шығып, жаулар Флоренцияны да жер бетінен жоғалтуды ойласқан, бірақ бұған Фарината қарсы тұрған; Отанға деген сезім ондағы саяси ашу-кекті жойған да, оның мақсаты салтанат құрған; Италия мәдениетінің ең қымбат ескерткіші болған қала қорғалып қала берген. Фарината — "Күдіретті комедияның" ең айқын тұлғаларының бірі. Ол эпикурлықтарға көңіл аударған, алайда олардың ілімінің қатал талаптарын қабылдамаған.

5-66. Кавальканте Кавальканти — атақты әулеттен тараған бұл да флоренциялық, Оның ұлы Гвидо Кавальканти Дантенің ең жақын досы болған. Талантты ақын қайсыбір жағдайда Дантеге ұстаз да бола білген, соңыра Данте бастаған "нәзік жаңа стиль" бағытындағы лириктер тобында қаламдас туысы болып кеткен.

Дантені көріп таңырқаған Гвидоның әкесі, жер үстінде жұбын жазбай, Дантемен бірге жүретін баласын өлдіге ылап есі кетеді, ақынның жауабын теріс түсінеді, оның тірі екендігін Данте айтып үлгермейді (Гвидо Дантенің жаһаннамға барған сапарынан соң бірнеше айдан кейін 1300-жылы өлген).

79-81. “Ерігі мен әмірін орындатқан Тамұққа” — Прозерпина (Ай), Плутонның жұбайы. Өзінің ақтар партиясы гвельфтермен бірге Флоренциядан қуылған. Данте елу ай өтпей-ақ жоғалған қақысын қайтарудың оңайлыққа түспейтініне көзі жетеді.

94-108. Тамұққа азап шеккен пенделер жер үстінде әзір не болып жатқандығынан хабарсыз, білмейді, алайда таяу болашақта не болатынын алдын ала болжай білетін боп көрінеді Дантеге.

118-120. Мыңдаған эпикурлықтардың арасында, Фаринатаның айтуы бойынша, император Фридрих II де азапқа ұшырауда. Гибеллиддердің соңына ерген әрі жанның мәңгілігіне сенбеген Кардиал Оттавяно дельи Убальдини де сонда.

130-132. Ғажайып сапарының мән-мағынасын Данте алдына жайып салған Беатричені меңзейді.

ОН БІРІНШІ ЖЫР

Алтыншы қаттың жалғасы. Тамұқтағы күнәкарларды бөлу

7-9. Папа Анастасий II (496—498) азапталып жатқан көр. Құдайға сенбеген деген ол туралы лақап сақталған. Бұл Данте үшін шіркеудің бүліну шындығын анықтайды, оның діни иелерінің де тамұққа түсетіндігіне көзін жеткізеді.

16-66. Дит шәрісінің қабырғасының ішінде, “төменгі тамұқта” нендей күнәкарлар жазаланатынын, оларды

түрге бөліп алдын ала түсіндіреді Виргилий Дантеге. Әрбір қастандықтың түпкі мақсаты — әділетсіздік: әлдекімге деген ақиқаттың, қақының мүлде бұзылуы. Ол я күшпен, я алдау жолымен іске асырылады. Алдау әлдеқайда қатал жазаланады, ал күш болса, ол хайуанда да бар, алдау тек адамға ғана тән қылық, алдау нағыз қастандықтан пайда болған. Жетінші қат зорлықшыларға толы. Зорлықшы қиянатшылардың үш түрі болғандықтан, жетінші қат үш шеңберлі айналымнан тұрады: құдайға, өзіне және жақындарына қиянат жасаушылар. Бірінші айналымда жақынына зорлық істегендер, кісі өлтірген, жаралағандар және баукеспелер, қарақшылар; екінші айналымда өзіне өзі, өз қадіріне қиянат жасаған, өзін өзі өлтірушілер мен ысырапшыл сәркілдер; үшінші айналымда құдайға тіл тигізген, өнерге, жаратылысқа қарсылар жазаланады. Өтірікші, алдампаз қулар келесі екі қатта азаптануы тиіс. Сегізіншіде — табиғат өзі сыйлаған өзара махаббатың заңдылығын бұзып, “сенімсіздіктен” алдаған жандар жазаланады. “Сығыр саңлаудағы” он апанда жеңгетайлар, азғырғыштар мен жарамсақтар, шіркеуді сатқандар, сәуегейлер мен сиқырлар, парақорлар мен екіжүзділер, ұрылар, зәлімдер, жанжал тудырушылар мен жалған бұйым жасаушылар жазасын тартады.

Ең соңғы тоғызыншы қатта “сене тұра” алдағандар азапталады. Олар — туыстарына опасыздық еткендер (Каин), отанына опасыздық жасағандар (Антенора), достарына зұлымдық істегендер (Толомея), қайырымды, рақымшыл жандарға қиянат істегендер (Джудекка), аспан мен жердің қасиетін аяқпен тепкендер (Люцифер). Дантенің тізімінде “Ырза еместер” мен “Менмендер”, “күншілдердің” жоқтығы бізді таңдандырып тастайды. Алайда ол сырттан қарағанда ғана солай боп көрінеді. Алғашқылар тамұққа кіреберістегі “бишаралармен” бірге азапталуда. Менмендік пен күншілдік барлық күнәні қоздырушы құрт ретінде тамұқтың төменгі үш қатында зауалданады.

50. *Каорса* — француз қаласы Каор. Мұнда өсімқор деген мағынада. Дантенің кезінде бұл қалада ақша қызылқұлақтары қаулап өскен.

67-90. Тамұқтың жоғарғы жағынан орын тепкендер — қылмысты сүйгендер, мешкейлер, сараңдар мен ысырапқорлар, долылар, сайтанның шәрісіне кірмей-ақ неге жазаланып жатыр деп, Данте Виргилийден қатты түсіндіруді өтінеді. Виргилий Аристотельдің “Этикасына” сүйеніп ондағы күнәнің негізгі үш түрін айтып береді: ұстамсыздық, қиянат пен хайуандық. Біріншісі, — деп түсіндіреді ол, — екінші мен үшіншіге қарағанда, құдайға оншама қиянат істемейді.

94-111. Өсімқорлар мен парақорлардың тағдырының соншама қаталдығына Данте дал болады. Виргилий өзінің жауабында Аристотельдің “Физикасына” арқа сүйейді. Құдіретті ақыл-парасат пен өнер табиғатты жаратады. Адам мен өнер алланың немересі іспеттес құдірет жаратқан жаратылыспен бірігіп, бірегей әрекет жасап, оның заңдылығын бұзбауы шарт. Ал өсімқор болса, ол алла орнатқан тәртіпті, табиғаттың заңын, бір-біріне туысқандық сыбайластықты тұрпайы түрде бұзады. Өсімқор өз еңбегімен емес, басқалардың еңбегі арқылы байып, пайда табады. Сондықтан да оған жазаның ең ауыры жүктеледі. Адам баласын жегідей жеген, барлық күнәнің бастамасы болған қанағатсыз қомағайлықты Данте қаншық бөрінің кейпімен берген-ді; Виргилийдің жауабы Дантенің көзқарасымен дәп келіп отыр.

112-115. Виргилий Дантені асықтыруда. Көкжиектегі шырақ алға жүрер уақыттың таянғанын көрсетеді. Воз — Жеті қарақшы (жұлдыз), Кавр — солтүстік батыс желі.

ОН ЕКІНШІ ЖЫП

Жетінші қат. Бірінші айналым
Жақындарына жаттық істеген билеп-төстеушілер,
кісі өлтірушілер мен қарақшылар

1-10. Жолаушылар опырылып құлап түскен алып жартастардың арасымен келеді. Ақын бұл көріністі Верона мен Трентоның аралығындағы Адиджа өзенінің үстінде болған тау кесапаты кезіндегі апаттан алған.

12. "Масқара болған криттіктер" — патша Киностаң әйелі Пасифая жаратылысқа жат қылық істеп, бұқаммен шатысып, мифтік құбыжық Минотаврды тапқан. Ол Криттің Киоссе қаласында алып сарайдың түкпірінде Лабиринтте тұрған: Оның жеміне Афиныдан жас жігітпен мен қыздар салық ретінде жөнелтіліп тұрған. Данте оны жетінші қаттың күзетшісі етіп қояды.

16-21. Лабиринтке еніп, өзіне ғашық болған Минос пен Пасифаяның қызы Ариаднаның көмегімен Минотаврды өлтіріп, шытырманнан әзер шыққан афины патшасы Эгейдің ұлы Тезей туралы миф.

31-45. Виргилий алғаш рет "төменгі тамұққа" түскенде құлап түскен жартастың ізін аңғармаған. Бұл опат ескі уағыздың сопыларының жанын тозақтан босатпақ болып Христос тамұққа келгенде болған, бүкіл тамұқты дүр сілкіндірген. Бұл тұста Виргилий қаракетті қақ айырған "жанжалдың" күшімен жаратылған дүние, бірте-бірте біріне-бірін қайта жалғайтын "махаббаттың" күшімен хаосқа айналады деген Эмпедоклдың ілімін есіне алады.

46-48. *Флегетон* — қан тамұқтың қан сапырған үшінші өзені.

56-99. *Кентаврлар* — жартылай адам, жартылай жылқы, жабайы жауынгер мифтер.

68. Гераклдің әйелі Деянираны Несс ұрламақ болғанды, бірақ уланған садақ оғымен Геракл оны өлтіріп тынған. Өліп бара жатқан Несс өш алу үшін, сыйлаған адамының махаббатын қоздырады деген желеумен, өзінің қанданған плащын Деянираға береді. Деянира оны Гераклға кигізеді, ал ол сұмдық азаптанып қаза табады.

107. Ескендір Зұлқарнайын мен Үлкен Дионисий, Сиракуздың билеп-төстеушілері.

110. *Эццелино да Романо* — гиббеліндердің ірі көсемі, император Фридрих екіншінің күйеу баласы, қолбасы, солтүстік Италияда көптеген жер иеленген князь.

111. *Обиццо Дд'Эсте* — Феррара, Модена, Реджоның герцогі (1240-1293). Бұл әулеттің әкімдері аса қатал қорлықшылығымен атағы шыққан. Алайда олар оқу мен өнердің қамқоршылары да бола білген.

119-120. *Ги де Монфор* — француздың графы. Гасканадағы Анжуйлік Карл біріншінің мұрагері кезінде, әкесінің кегін алу үшін, ағылшын королі Генрих үшіншінің жанына Генрихті шіркеуде өлтірген. Генрихтің алтын жанына салынған жүрегі Лондонда Темзадағы көпірге қорғасынмен сақталған.

134. *Атила* — атақты жаулап алушы, ғұндардың патшасы.

135. *Пирр* — эпирдің патшасы, қатал жауынгер әрі әкім. Секст Помпей — ұлы Кней Помпейдің баласы, аңыздағы теңіз қарақшысы.

137. *Риньери ден Пацци* — шіркеудің прелаттарын тонап, папа шіркеуден аластаған атақты әулеттің тұқымы. Риньери да Корнето — Римге жақын теңіз жағалауында өркет еткен Дантеге замандас қарақшы.

ОН ҮШІНШІ ЖЫР

Жетінші қат

**Екінші айналым: өзіне өзі қиянат жасаушы,
өзін өзі өлтірушілер мен өз қадірін өзі түсірген
ысырапшыл сәркілдер**

7-9. Жерорта теңізі жағалауында, Чечина өзені мен Корието қаласының аралығында Маремма деген шөлді аймақ бар.

10-15. Гарпилер, басы мен кеудесі әйел, қалған денесі құс қанатты мақұлық, мифологиялық құйын құдайы, адам өзінің басынан кешірген қиянат істерін ауыр оймен еске алудың символы. Бұрын олар Ионий теңізінің жағалауын

мекендеген. Олар эней мен трояндықтарға алдарынан душар болатын бөлені күні бұрын болжалдап айтып берген.

46-51. "Энеиданың" үшінші жырында мынадай бір жағдай айтылады: Трояның падишасы Полидордың қабіріне өскен бір түп ағаштың бір бұтағын Эней сындырып алса, әлгі ағаштан қан ағып, сөйлеп кетіпті.

55-78. Фридрих екіншінің канцлері, жаны ағашқы айналып кеткен Пьер делла Винья өзінің ащы тағдыры туралы Дантеге әңгімелейді, өзінің қабілетімен, патшаға шексіз берілгендігімен оның сеніміне ие болған канцлерге патша барлық саяси құпияны ашқан. Күншіл сарай қызметкерлері өтірік жала жауып, оны патшаға жамандаған, ол сатқын деп танылып, түрмеге жабылған да, соқыр бол қалған. Әбден шыдамы таусылып, торыққан бейбақ өзін өзі өлтірген.

64-66. "Жезөкше" деген сөздің мағынасы — император мен папаның сарайындағы құныққан күншілдік.

72. Ақтай жала жабылып, айыпталған сорлы өзін өзі өлтіргендіктен де күнәкар.

109-129. Қара төбеттер қуалаған екі жалаңаштың бірі — Съендік Лано, Топпо түбіндегі шайқаста қаза тапқан; екіншісі — Падуялық Джакомо да Сант Андреа, екеуі де өз байлығын өздері ысырап қылған бай адамдар.

130-151. Сындырылған бұта — аты белгісіз флоренциялық өзін өзі өлтіруші.

143-150. Флоренцияның "байырғы мияты" — Марс, соғыс құдайы; жаңа жанашыры — Иоанн Креститель. Арононың жағасында 1333-жылға дейін Марстың сынығы жатқан, ол қаланы жаудан қорғап тұрады деген діни ұғым болған.

149. Флоренцияны Аттиланьң талқандауы туралы аңыз.

ОН ТӨРТІНШІ ЖЫР

Жетінші қат

**Үшінші айналым: құдайға тіл тигізген,
құдайдан безгендер.**

1. Өзінің қабырғасынан жазықсыз аластап жіберген тамаша Флоренцияға махаббаты қайта ауып, өзінің туған қиласын Данте елжіреп есіне алады.

13-15. Тамұқтың бұл айналымын Данте Кіші Катон Фарсалдың түбінде қираған Кней Помпейдің әсерінің тамтығын алып барған Ливия шөлімен салыстырады.

22-27. Жатқандар — құдайға тіл тигізгендер, сандалып жүргендері — солomitтер, отырғандар — өсімқор, жебірлер.

31-39. Ескендір Зұлқарнайынның әскері Индияға жорыққа аттанған, аспаннан отты жаңбыр жауған бөлеге душар болды деген аңыз бар.

43-72. Фиваға қарсы жорыққа қатысқан "жеті батырдың" бірі — Капаней. Ол құдайдың қолдауынсыз-ақ қаланы аламын деп ант еткен. Қоршаудағы қаланың қорғанына көтерілгенде, қаһарына мінген Зевс оған жай оғын түсіреді. Менмендігі басынан асқан ол жаһаннамда да құдайды тілдегенін қоймайды.

52-58. *Ковач* — Жанар тау (Гефест) Этна тауының қабатында Зевске найзағай жасап берген Флегра жазығында алыптар құдайға қарсы ұйымдасқанда, Зевс Ковачтан көмек сұраған.

73-84. Орманнан шыққан қанқызыл бұлақ — тамұқтың жетінші қатының бірінші айналымындағы Флегетон өзені.

79-80. *Буликаме* — Витербо маңындағы шипалы ыстық бұлақ көзі.

94-120. Виргилий Дантеге Ида тауының сайына орнатылған алып статуя, “криттік қарт” туралы әңгімелейді. Оның басы — алтыннан, кеудесі мен қолы күмістен, бөксесі мыстан, аяғы темірден соғылған, оң табаны балшықтан жасалған, алайда бүкіл ескерткішті көтеріп тұрған — сол. Бұл — дүниежүзілік тарихтың ағымы, оның символы. Ол Критте алтын ғасыр кезінде жасалған. Сатурн негізін салған ол ізгіліктің салтанат құрған шағы еді. Одан соң ғұрыптың бүлінер шағы жетті. Белшесінен күнәға батқан адамзат ғасырдан ғасырды алмасырған (күміс, мыс, темір). Бұл мәдениеттің құлдырауы туралы антикалық аңыздан алынған. Ал қарттың образы — інжілдегі Навуходоносордың түсуі жөніндегі аңыздың жемісі. Қарттың денесінде ырсиған сызаттар бар; сызаттан жас ағып тұр — адам баласының бұзылғандығына күйінеді. Көз жасынан тамұқтың тасқыны пайда болады. Ол сулардың үшеуін Данте көрді, төртіншісін тамұқтың тұңғиығында көреді. Қарт жотасын шығысқа берген, демек ол жақтан қайта жаңаруды күтпесе де болады; бетін болашақтың айнасы боларлық Римге қаратқан. Рим бас болған империяның гүлденуіне Данте сенеді.

100-103. *Рея* — өз баласын өзі жалмаған Сатурнның жұбайы, ертедегі гректің әйел құдайы. Баласы Зевсті әкесінен жасырып, Ида тауында ұстаған, сәбидің жылауын естіртпеу үшін, оның абыздары қатты шу көтерген.

133-138. *Флегетон* — осында, мына жанып жатқан өзенді бұрқылдап қайнаған қанқызыл суына қарап-ақ тануың керек еді деп түсіндіреді Виргилий. Ал Лета өзенін ғарасат майданында көресің дейді.

ОН БЕСІНШІ ЖЫР

Жетінші қат Үшінші айналымның жалғасы Жаратылысты жазғырушылар

1-12. Тас боп қатқан бұлақтың жағалауын ақын Фландриядағы плотинамен, бөгетпен, солтүстік Италиямен салыстырады.

9. Кьярентана тауының биігіндегі қар көктем түспей-ақ ериді.

22-29. Брунетто Латини (1294-жылы өлген) Флоренцияның ірі ғалымы, мемлекет қайраткері. Гвельф болғандықтан, коммунада көрнекті қызмет атқарған Гибеллиндер дәуірлеген 1260-жылдары Францияда қуғында жүрген. Гвельфтер билікті қайта алғанда, республиканың канцлері болып тағайындалған. Сол кездегі білімнің барлық түрін қамтитын "Қазына туралы кітапты" француз өлеңімен жазған, ол үлкен ғылыми энциклопедия еді. Бұл еңбегін жатық италия тілінде қайта оңдеп, "Кіші қазына" деп атаған. Бұл — автордың Табиғат, Ізгілік, Махаббат дүниелеріне шеккен сапары туралы түспалдап айтылған әңгіме. Брунетто Флоренцияда Дантемен көрші тұрған, оның тәрбиешісі еді.

51. Өмірінің ортасына (35 жас) келгенде тыныштық көрмедім деген мағынада.

55-78. Брунетто Дантеге даңқты боласың дейді, алайда алдында талай азапты сапардан өтетіндігін де ескертеді. Астроном ретінде Брунетто гороскоп (жұлдыздарға қарап тағдырын тану) сызып береді. Данте Егіз жұлдыздың перзенті, демек, астрологтардың шешімі бойынша, Дантеде жазушылық талант бар.

62-78. *Фьезоле* — Флоренциядан жоғары тұрған этрустің ірі қаласы. Фьезольықтардан Данте "нашар" флоренциялықтарды, ол "римдіктерден" "жақсы" флоренциялықтарды таратады. Өзін римдіктерге қосады.

68. Данте туған қаласына күнәнің үш түрін тағады: қанағатсыздық, күншілдік пен менмендік. Флоренцияға "жалғандықтың ұясы" деген мінездеме беріледі.

70-72. Екі партия да сені өзіне тартады, бірақ одан түк те шықпайды, олар сенің тырнағыңа тұрмайды деген мағынада.

88-90. Беатриче бейнесі ақын қиялынан бір минут тек кетпейді. Мұнда да Данте Брунеттоның болжап айтқанын жадында тұтып, ал Беатричеден өзінің өмірі туралы толық шындықты білуге үміттенетінін айтып тұр.

109. Присциан — атақты грамматик.

110. Болониялық профессор — заңгер Франческо д'Аккурсо, атақты заңгер Аккурсийдің ұлы.

111-114. Папа Флоренциядан Виченцаға аударған епископ Моцци.

119. Қазына — Брунеттоның негізгі шығармасы.

121-124. Веронада адамдар жаяу жарысып, озып шыққаны жасыл мауыгты алатын, Брунетто да сол тәріздес тез тайып тұрды деген мағынада.

ОН АЛТЫНШЫ ЖЫР

Жетінші қат

Үшінші айналымның жалғасы

9. "Күнәнің қаласы" — Флоренция.

37. Үн қатқан жан өзінің жолдастарының бірін "Гвальдраданың немересі" деп атайды. Бұл есім бізге XIII-ғасырдың алғашқы жылдары Флоренцияда болған бір уақиғаны еске салады.

Гвальдраданы Виллани былай деп суреттейді. Ол азулы да атақты, әрі құрметті Флоренцияның рыцары Беллинчоне

Берти деи Равиньяни дегеннің қызы еді. Равиньянидің үйі кейіннен қасиетті Петрдің ескі қақпасын мекендеген графтарға мұра боп қалған. Сол кезде Флоренцияға келген император Оттон төртіншінің құрметіне ұйымдастырылған қасиетті Репаратаның шіркеуіндегі думанда, Гвальдраданы Гвидо дейтін граф кездестіріп, қыздың әсемдігіне, сөйлеу мәдениетіне құмартып, ғашық болған. Әкесі императордың бір сүйгенін қабылдауға қызына рұқсат еткен. Бүкіл жұртқа өстіртіп Гвальдрада, өзінің болашақ күйеуінен басқа ешбір пендеге сүйдірмейтінін айтқан. Бұл қылығы үшін император қызды мақтап, Гвидоға оған үйленуге кеңес берген. Онсыз да есі кетіп ғашық болған Гвидо, қыз өзінен әдеқайда төменгі әулеттен шыққанымен, қыздың жасауын ойламай-ақ, граф Гвальдрадаға үйленеді. Олардың некелесуінен болашақ графтар, увидолар өрбіген. Оны әулеттің атасы ретінде "Карт Гвидо" деп атап кеткен.

38-39. Гвальдраданың бұл немересін Қырғын — Гвидо деп атаған, себебі ол ержүрек рыцарьлардың, гвельфтердің көсемдерінің бірі болған.

41. *Теггьяйо Альдобранди* — Флоренцияға ықпалы жүрген ержүрек рыцарь.

44. Якопо Рустикуччи, үшеудің атынан үн қатқан — әрі бай, әрі Флоренцияға сыйлы рыцарь.

63. Тамұқтың ең шыңырау түбіне түсу, демек ғаламның кіндігіне ену деген мағынада.

70. Гульельмо Борсиере — атақты флоренциялық.

92. Түпсіз тұңғиыққа сарқырап құлап жатқан қанды сулы Флегетонның шуы деген мағынада.

102. Болмашы ғана монах бауырлар мекендеген мынау көлемді монастырь мыңдаған үйсіздерге пана болар еді деген мағынаны береді.

106-136. Жыр күрделі символикамен аяқталады. Виргилий мен Данте құлама-құздың жиегінде тұр, ұстазы

Дантениң беліне байлап алған арқанды шештіріп, құзға тастайды. Жырдың осы бір жері әртүрлі пайымдалған.

Данте минариттердің үшінші орденіне, яғни тыныштықты қалаған "ақсүйек" тобына кірген; осыған қарағанда, оның беліндегі арқан оны алдарқанудан сақтайтын францискалық белбеу болуы мүмкін деп түсінген жөн. Данте онымен құмарлығын басу үшін арқан ретінде пайдаланып, сілеусін ұстағысы келген-ді. Күнәкарлар жатқан қаттан өтті, енді арқанның керегі жоқ. Тамұқтың қалған қаттарына бару үшін арқанды тұңғыыққа тастау керек; бұл күзетші — құбыжыққа Виргилий мен Дантениң келесі қаттарға түсу үшін берілген белгісі іспеттес. Үрейлі құбыжық (Герион) құздан шығады.

ОН ЖЕТІНШІ ЖЫР

Жетінші қат

Үшінші айналымның ақыры: өсімқорлар Сегізінші қатқа ену

1-28. *Герион* — сегізінші қаттың күзетшісі, алдаудың символы. Бет жүзі сопы адамға, бөксесі — жылан, құйрығының ұшында бүйірінің бізі бар. Денесіндегі алабажақ өрнектер де алдаудың бейнесін береді.

18. *Арахна* — мифтегі Лидияның даңқты тоқымашысы. Афина Палладамен өнер таластырып, ақырында Афина оны өрмекшіге айналдырып жіберген.

21-22. Құндыз суға алдымен бөксесін малып, артқы жағынан балықты алдандыратын сұйық шығарады да, балық жақындағанда, шұғыл бұрылып, ұстап алады. "Өзінің соғысы" деген сөздің мағынасы осылай.

34-75. Данте жетінші қаттың ең соңғы тобына, өсімқорларға жақындайды. Олар — игілікті еңбекті жаратқан құдайға жанай қиянат жасағандар. Жалдап, алдаушыларға да жақын, соның үшін де сегізінші қаттың шегінде азаптануда. Ақын олардың әмиянындағы гербтеріне қарап ажыратады, бұл олардың арсыз істерінің символы іспеттес.

59-60. Флоренциялық Джанфильяцци әулетінің гербі.

61-63. Флоренцияның майқапшықтары Убриакилардың гербтері.

64-65. Үрімбұтақ, жеті атасынан бері қарай өсімқор қызыл-құлақтықпен айналысып келе жатқан падуандық Скровиньилердің гербі.

68. Атақты падуандық Витальяно дель Денте болуы ықтимал.

72-73. Флоренциялық жемқорлар 1293-жылы “адалдықтың туын көтерген”, жоғарғы қызмет атқарған атақты өсімқор Джованни Буйямонтені тамұқта күтіп отыр. Оның гербі үшбасты жыртқыш құс.

106-108. Фазтон — әкесінің отты доңғалағымен ойнаймын деп опат болған Күн құдайы Гелиостың ұлы.

109-111. Икар — әкесі Делалдың тұтқынынан құтылу үшін, қанат байлап, тым биікке көтеріліп кеткенде, қауырсындарын бекіткен балауыз күн көзіне еріп кетіп, теңізге құлаған антикалық герой.

ОН СЕГІЗІНШІ ЖЫР

Сегізінші қат

Бірінші апан: жеңгетайлар мен алдарқатушылар

Екінші апан: жарамсақтар

1-18. Сегізінші қат. “Сығыр саңлау” деп жалпы аталады. Бұл қат бірінен бірі бөлек он түрлі апаннан тұрады. Әрбір апан бірінен бірі төменірек. “Сығыр саңлаудың” ортасында тамұқтың құзына апаратын үлкен құдық үңірейген. Сегізінші қатты көмкеріп тұрған құз жартастар орталық құдыққа найзадай төнген.

22-24. Бірінші апанда басқалар үшін әйелдерді азғырып, жеңгетайлыққа жүргендер, өз құмарын басу үшін әрекет істеген жалдаптар жазасын тартады.

28-33. 1300-жылы шіркеудің юбилейі кезінде Римнің құдайға құлшылық еткен жандары қасиетті Періште көпірі

арқылы екі топ біріне бірі қарсы қарап келе жатқан. Бұл теңеуге қарағанда, Данте 1300-жылы Римде болған деп жорамалдауға болады.

40-66. Болондық Венедико Каччанимико атақты гвельдтер әулетінен тараған ірі жылпос, туған қарындасы сұлу Гизолабелланы маркиз Фаррарскийге сатқан.

82-96. Ясон — алтын жабағыны іздеп жорыққа шыққан агронавтардың мифтік кейіпкері. Лемнос аралында патша қызы Гипсипиланың басын айландырып, дегенін істеген. Әйелдер барлық еркектерді қырғанда, Гипсипила да өз әкесін өлтірдім деп басқаларды алдаған, алайда ол өз әкесін жасырып, тірі ұстаған. Ақырында Ясон колхиданың падиша әйелі Мадеяны да қолға түсіріп, соңынан тастап кеткен.

100-114. Екінші апанға мұңкіген өз қиларына өздері белшесінен батып, жазаланып жатқан жағымпаздарға өтеді жолаушылар.

115-126. Луккалық Алессио Интерминнелли — Дантенің замандасы.

127-136. Фанда — Майын тамызған зымиян сөзімен аңқау еркектерді алдап, әбжауһан алған.

ОН ТОҒЫЗЫНШЫ ЖЫР

Сегізінші қат

Үшінші апан: шіркеуге қиянат қылғандар

Жартастың қуыс құбырына олардың бастары тығылған да, аяқтары аспанда ербеңдеп, табандары отқа қарылуда. Олар тірі кезінде қажетті рухты қастерлемеген, өлгеннен соң тамұқта табандарын жын жалыны жалауда. Дүниеқор тойымсыздықтарының белгісі ретінде бастары асыл заттар жатқан жерге шаншылған.

1. Симон, аңыз бойынша, ол әулие Петрге қасиетті рухты ақшаға сатуға ұсыныс жасаған. Данте шіркеу мен симонистердің қатынасын адасушылық деп атаған.

Шіркеуді алтын әбден ыластап бітірген. Дін басылары негізінен отқа табынушылар. Олардың жалғыз ғана құдайы — майлықапшық,

13-21. Күнәкарлардың аяқтары ербеңдеген тесікті Данте Флоренцияның діни міндеттерін өтейтін орындағы айнала священниктер тұрған қазаншұңқырға теңейді. Бірде Данте сол шұңқырға түсіп кеткен баланы шығарам деп, еденнің тасын балтамен сындырғаны бар-ды, қасиетті қорладың деп айыпталып еді, соны есіне алады.

Жиырма бірінші жырында ол айыпты өзінен алып тастайды. Тамұқтың сегізінші қатында Данте туған қаласындағы ескерткішті есіне алады.

52-54. Ұрада жазаланып жатқан папа Николай III (1277-1280). Ол Дантені Бонифаций сегізінші екен деп қалады, бұл оның орнын басуы тиісті еді де, Николай бұдан гөрі тереңге енуі керек-тін.

56. "Әйелдердің ең тамашасы", "шіркеу мағынасында".

70. III Николай — Орсина әулетінен таралған.

82-87. Папа Климент бесінші — Француз королі Филипп төртіншінің итаршысы: папалардың "авиньон тұтқындығы" содан басталған, оны Данте Сирия патшасы Антиохтан діни атақты сатып алған еврейдің бас священнигі Иасонмен салыстырады.

99. Қазынаның қаражатын жұмсап, III Николай күрескен Неапол мен Сицилияның королі Анжуйлық Карл бірінші:

106-111. Иоанның "Апокалипсисс" шығармасының XVII-тарауында суреттелген "ғажайып бұзақы әйел" мағынасында. Алайда ол шығармада отқа табынушы Рим сөз болса, Данте оны папалық Римге символ етіп алған.

115-117. Император Италия папасы Сильвестр біріншіге кеңес сұрай келген деген лақаппен папаның кеңсесінен таралған жалған құжат "Константиннің тартуы" деп аталып кеткен.

Сегізінші қат

Төртінші апан: сиқырлар мен сәуегейлер

1-24. Олар болашақты болжап білеміз дегендіктен де, мойны бұралып, беттері теріс, артқа қарап қалған.

2. Мұнда “Құдіретті комедияның” бірінші бөлімі “Тамұқ” канцона деп аталып отыр.

19-30. Данте азап шеккендерді жанымен аяп кетеді. Алайда құдайтағала күнәкар деп тауып, жазасын тартқандар үшін қуану керек деп уағыздайды дін. Мәңгілік тозаққа түскендерді өздері қараған Данте оларға деген өзінің аянышын жасыра алмаған.

31-39. Амфиарай — Фиваға қарсы жорыққа қатысқан “жетеудің бірі”. Егер соғысқа барса, өлетіндігін сәуегейліктің көмегімен сезген Амфиарай жорыққа қатысудан бас тартуға тырысып баққан, алайда әйелі айтып қойып, баруға мәжбүр болған. Зевстің найзағайы қақ айырған жер оны жалмап қойған.

40-45. *Тиресий* — Трояның түбінде гректерді бастап барған фивалық сәуегей. Мұнда Данте Тиресийдің бір кезде қолындағы аса таяғымен шырмауықталып қалған қос жыланды ұрып қалып, әйелге айналып кетіп, жеті жыл өткеннен кейін әлгі жыландар кездесіп, қайта ұрғанда ғана қайтадан еркек қалпына келгені туралы аңызды есіне алады.

46-51. *Арунс* — Цезарьдың Помпейді жеңетіндігін болжап білген “этрустік сәуегей”.

52-60. *Манто* — сәуегей, Тиресийдің қызы; Креонттың қысымына шыдамай фивадан безіп, Италияға орналасып, сонда Мантуяның негізін қалаған. *Виргилийге* қатысы бардың барлығын қадірлегендіктен де, Данте *Виргилийдің* туған қаласының тарихын оның өз аузынан айтқызады.

62. *Бенако* — Гард көлінің ежелгі аты.

63. Аллемания деудің орнына "Манья" деп аталған, мағынасы Германия.

65. *Гарда* — көл жағасындағы қала. Гарда көлінен батысырақта араларын Пеннин Альпасының алып жоталары бөліп тұрған Валь — Камоника жазығымен аққан өзен.

95-96. *Пинамонте* — Казалоди графтарын сатқындықпен құлатқан мантуялық тиран.

106-114. Эврипил мен Калхант — Авлидадан Трояға жорықтың сәтті күнін белгілеп болжап білген гректің сәуегейлері.

115-117. *Микеле Скотто* — император, Фридрих екіншінің дәрігері әрі астрологі.

118-120. *Гвидо Бонатти* — етікшілікті кәсіп еткен сәуегей, XIII-ғасырдағы Азденга астрологі.

124-130. "*Каин*" — бұл жерде Ай мағынасында. Орта ғасырдағы Діни наным бойынша, Ай бетіндегі дақ — Каинның көлеңкесі. Айды өртеп жіберу үшін шөпшек теріп әуреге түсуге жазаланған.

ЖИЫРМА БІРІНШІ ЖЫР

Сегізінші қат

Бесінші апан: парақорлар

Тіршілігінде де түнек бағып өмір сүрген

зымиян — парақорлар осы апанда қайнап жатқан

қара майға батуда

37. "Сайыпқырандар", яғни жыртқыш тырнақтылар. Бұл — ілгешекті сырық темірмен қаруланған бесінші апанның жындарының жалпы аты.

38. Қасиетті Дзита — Лукканың қамқоршы әйелі. Бұл жерде оның есімі қала атының орнына қолданылып отыр. Старшын — өкіметтік кеңестің мүшесі, аты белгісіз.

41. Бонтуро Дати — Луккадағы демократ — пополаңдир партиясының басшысы. Өзінің парақорлығымен бәрінен де асып түскен, тіпті сайтандардың өзі де оны мысқылмен атайды.

48. VIII-ғасырда Константинопольден әкелінген Лукка шіркеуіндегі ағаштағы құдай бейнесі "Қасиетті бейне" деп аталған.

49. *Серкьо* — Лукканың қасынан аққан өзен.

96. *Капрона* — 1289-жылы флоренциялықтар алған Пиза өлкесіндегі қорған.

109-111. Жақындағы тау жотасымен оңай өтуте болады деп сайтандар жолаушыларды алдап тұр. Ал анығында, келесі алтыншы апанның үстіндегі көпірлердің бәрі қирап қалған.

112-114. Дантенің сапарынан 1266 жыл бұрын Христос өлгендегі бүкіл тамұқты сілкіндірген жерсілкініс туралы тағы да еске салу.

ЖИЫРМА ЕКІНШІ ЖЫР

Сегізінші қат

Бесінші апанның жалғасы

1-12. Данте өзінің соғыстан алған әсерлерін есіне алады. Жоғарғы Ариода 1289-жылы Казентина жазығында, Кампальдино маңында флоренциялықтар аретіндіктерді жеңгенді туралы әңгімеленеді. Онда рыцарлар қатарында Данте де қатысқан.

48-54. Ескі комментаторлар бұл парақорларды наваррлық Чамполо деп атайды.

81-90. Чамполо екі сардиниялықты атайды: бірі — Галлуралық монах Гомита, екіншісі — 1275-жылы өзінің күйеу баласы Бранка д'Орья өлтірген Логодорлық Микеле Цанке.

ЖИЫРМА ҮШІНШІ ЖЫР

Сегізінші қат Бесінші апанның соңы Алтыншы апан: екіжүзділер

4-9. "Қарт" пен "Қиысқанат" жындардың қақтығысы пышқанды суға батырып, соның салдарынан артынан өзі құрыған бақаны, Эзоптың мысалын еске түсіреді.

25. "Қорғасын әйнек" — айна, Виргилий өзін Дантенің жаны көрініп тұрған айнаға теңейді.

58-67. Индерін түсіре (жалған сыпайыгершілік) бүркеншігі бар оқалаған шапан киіп, қорғасындап ауыр жүк арқалаған екіжүзділердің тобы көрінеді. Шапандарының сыртын алтындатып қойғандықтан да, халық оларды "боямалар" деп атаған болу керек. Мүмкін, беті ғана жылтыраған деген мағынаны береді. Інжілде екіжүзділер "боямалы табыттылар" деп көрсетіледі.

63. "Колонья" — монахтары екіжүзділігімен атағы шыққан Рейндегі Кельн қаласы.

65. Фридрих екінші өзінің мәртебесін қорлап, айыпқа тартылғандарды қорғасын сауытқа орап, жанып тұрған отқа тастағанда, жазықтылар балқыған қорғасынмен бірге балқып кетті деген қауесет бар.

76-108. "Қуаныш ортақ" орденінен шыққан екі монах гауденттармен кездесу. Бірі — гибеллин, екіншісі — гвельф, скеуі де 1266-жылы жалпы ережеге қарсы Флоренцияның подесталығына сайланған. Осынысымен партияның арасындағы алауыздықты жойып, екі партияны татуластыруға ниеттенген. Бірақ олар азаматтарды алдап, өздерінің зымияндық ниеттерін іске асыру үшін әртүрлі әрекеттер жасаған. Кейін оларды халық біреудің бақытына "қуанушылар" емес, құлқыны тойғанға "рахаттанушылар" деп атап кеткен.

108. Гардинго — Уберти деген гибеллиндік әулеттен тарағандардың үйлеріне көрші Флоренциядағы квартал

Гвельфтерге жалданған ағайынды гауденттер ол үйлерді өртеп жіберген.

110-125. Жерде керіліп тасталған еврейдің бас священнигі арамза Канафа Христосты жазғырғаны үшін, тамұқты керіліп тасталған. Оның жайылып жатқан денесінің үстінен ауыр сауыгты айыптылар өтуде.

121. Канафтың қайынатасы — ол да еврейдің бас священнигі — Анна.

133-146. Алтыншы апанға көпірмен баруға болады деп жындардың алдағанын Виргилий Каталаноның сөзінен түсінеді.

ЖИЫРМА ТӨРТІНШІ ЖЫР

Сегізінші қат Жетінші апан: ұрылар

31. "Плащта", яғни екіжүзділердің қорғасын сауыгты.

86-87. Мысалдардағы жыландар.

93. Гелиотроп — асыл тас. Шаққан жыланның уын қайтаратын әрі кімде-кім оны алып жүрсе, көзге көрінбейтін болады.

106-111. Аңызға айналған құс Фениксті Данте Овидийден алған, бес жүз жыл жасағаннан кейін Феникс өзінің ұясына нард және мирра деген өсімдіктерді төсейді де, өледі. Оның сүйегінен жаңа Феникс пайда болады.

122-139. *Ванни Фуччи* — Пистойяның атақты азаматының асыранды баласы. Ол өзінің екі сыбайласымен бірге өзінің туған қаласындағы қасиетті Иаков шіркеуінің мүлкін тонаған. Олардың жалған көрсетуімен жазықсыз пенде ұсталған, бірақ нағыз қылмыстың беті кейін ашылған.

140-151. Ванни Фуччи өзінің сөзін Данте мүше болған ақ гвельфтердің Флоренциядан жойылатыны туралы ашулы сәуегейлікпен аяқтайды.

ЖИЫРМА БЕСІНШІ ЖЫР

Сегізінші қат

Жетінші апанның ақыры

1-9. Дантеге айтқан өзінің сөзін Ванни Фуччи құдайды дәрік тілдеумен аяқтайды. Біреуді қорлағаны үшін Италия қилаларының заңы бойынша ең жоғарғы айып салынатын болған. Тамұқта да Фуччи ерекше жазаланған.

10-15. Фуччидің қорлауы мен қастандығы Дантенің де Пистойға деген ескі жарасының аузын тырнап, жаулығын ұрттырады. Флоренцияның күндесі болған Пистойаны Данте бұрыннан жек көретін.

15. "Фивада шыңнан құлап өлген" — Капаней.

16-33. Как — жартылай адам, жартылай аң. Авентин тауының үңгірін мекендеген. Ол өзінің қулығымен Геркулестің малын айдап әкеткен, сонысы үшін оны Геркулес өлтірген.

Дантенің шығармасында ол кентаврға айналып, "туыстарынан бөлек жүреді", себебі ол қары ретінде зорлықшыларды күзететін жетінші қатқа емес, жыланның ордасына орналасқан.

34-151. Фасырдың ортақ күнәсіндей болған, өзіне жақсы таныс флоренциялық бес қазына ұрлаушы көрінеді Дантеге.

Жартасқа алғаш жақындағандар: Аньелло Брунеллески, Буозо дельи Абати және Пуччо ден Галиган. Бұлар күтіп отырған Чанофра ден Донати алты аяқты жылан болып келіп, Аньелломен шырмалып, екеуі үрейлі құбыжыққа айналады. Соңында "өте жауыз жыланшық" бейнесінде Франческо Кавальканти келеді. Буозо жыланға, Франческо адамға айналып кетеді.

94-96. Лукан — ертедегі Римнің ақыны. Өзінің поэмасы "Фарсалияда" ол Ливия шөлінде жыланның шаққанынан мерт болған Сабеллмен Насидийдің жауынгерлері туралы әңгімелейді.

Жылан шаққан жауынгерлердің бірі күлге айналып қайсыбірінің ісініп кеткені соншалық, тіпті үстіндегі сауықты да айырылып кеткен.

151. Франческо Кавальканти Гавилле қорғаны тұрғын дарының қолынан қаза тапқан, соңыра туыстары оны қаталдықпен оның кегін қайтарған, "ол туралы Гавилле әлі де аза тұтуда".

ЖИЫРМА АЛТЫНШЫ ЖЫП

Сегізінші қат

Сегізінші апан: зымиян ақылшылар

1-12. Флоренция туралы жаман атақ жер, суда ғаним емес, жаһаннамға да енген.

9. Прато — Флоренцияға бағынған, бірақ әлі де онымен жауласуын тоқтатпай, оның күйреуін күтіп отырған көрші қала.

25-48. Үстінде оттың тілі сумаңдаған жазық, Жүріп келе жатқан күнәкарды бүркеп алған от. Бұлар тірі кезінде өздерінің зымияндық әрекеттерімен халықтың арасына от жаққан-ды, енді мәңгілік отқа өздері қарылуда.

34-39. Өзін қорлаған балаларын аю жеген Елисей пайғамбар, Илья пайғамбар туралы інжілдегі әңгіме. Данте екі айырылған отты көріп, Фиваның патшасы Эдиптің ұлдары Этеокл мен Полинниктің өзара қырқысы туралы аңызды еске алады. Ағайынды екеуі қырғын соғыста бірін-бірі өлтіреді, олардың денесін отқа тастап өртегенде, туысын туысы өлтірген жаулықтың символы ретінде от екі айырылып жанған.

55-75. Екі айырылып жанған от гректің батырлары Одиссея мен Диомедтің көлеңкесін көрсетпей тұр деп түсіндіреді. Олар өзара сыбайластар ретінде жазалануда. Солардың ақылымен жасалған ағаш та Трояның түбіне жеткен: солардың зымияндығымен әйелі Дейдамияны

тастап, отанына қайтып оралмау мақсатымен Троян жорығына қосылған. Қаланы қорғап тұратын Афина Палладаның қасиетті статуясы Палладиді де ұрлаған солар.

60. Энейден тараған “римдіктердің даңқты шаңырағы” Троядан шығып, Италияға қоныс аударып, рим ұрпақтарының атасы болған.

76-142. Уллис (Одиссея) өзінің соңғы сапары туралы сөзін сөзін айта бастайды. Әңгіменің желісі мен түйіні Гомердікінен мүлде бөлек. Гомердің айтуынша, ұзақ сапардан кейін Уллис туған отаны Итакаға адал жары Пенелопаға қайта оралады. Ал мұнда сиқыр әйел Цирцеяның тұтқынында бір жыл болғаннан кейін, Уллис өзінің серіктерін жаңа сапарға өлтіріп, Жерорта теңізінің жағалауы мен аралдарында болады да, Геркулес бағанасының әрі жағы Гибралтардан бір-ақ шығады. Содан соң олар оңтүстік шығысқа бұрылып (Дантениң айтуы бойынша онда құрлық жоқ), елсіз-күнсіз жарты шарға келеді. Олар аспанның оңтүстік полюсінен жұлдыз көреді, яғни экваторды кесіп өткен. Сапар бес айдың жүзіне созылған. Ақыр аяғында алысан тау көрінген (комментаторлардың айтуы бойынша, Дантениң ғарасат тауы). Сұрапыл дауыл тұрып, алла рұқсат етпеген іс істеген нақырларды теңіз жұтып қойған. Бұл да Уллистің (Одиссеяның) серіктеріне берген жаман ақылы еді. “Күдіретті комедиядағы” Уллистің тарихы Данте қиялының жемісі деп жорамалдауға болады.

ЖИЫРМА ЖЕТІНШІ ЖЫР

Сегізінші қат

Сегізінші апанның ақыры

1-15. Денесін от бүркеген, зар еңірей жақындаған күнәкар Дантениң есіне ішіне адамдарды тығып өртеу үшін агригенттің жауыз патшасының әмірімен афиндық ұста Перилл жасаған мыс өгіздің мәңдірегенін түсіреді. Ол өгіздің ішінде бірінші болып Периллдің өзі өртелінген. “Сауап болған”, — дегенді қосады Данте.

16-129. Жақындап келген — Романьяның атақты синьоры, гибеллиндердің көсемі Гвидо да Монтефельтро.

40-42. Ол кезде Равенна мен Червьяны Франческа да Риминидің әкесі Гвидо да Полента билеген. Оның гербі — сары матаға тігілген қызыл бүркіт.

43-45. Мұнда еске алынып отырған гибеллиндердің Романьядағы орталығы Форли қаласы. 1281-жылы бұл қалаға қарсы папа Мартин төртінші француздардың қосымша отрядін қосып, гвельфтердің әскерін аттандырған. Қаланы қоршау, қашан Монтефельтро қоршағандарды қиратқанша, екі жылға созылған, 1300-жылдан аз уақыт бұрын гербінде жасыл арыстаны бар Орделаффи қаланы алған.

46-48. Барбос Веруккьо мен оның күшігі — 1295-жылдан бастап Риминидің синьоры, Джанчотто мен Паоланың әкесі. Күшігі — үлкен ұлы Малатестино. Монтанья — өзінің әкесінің тілін алып, Малатестино өлтірген риминия гибеллиндерінің көсемі.

19-51. "Ламонадағы бекем тірек" — Фаэнца, ал "Сантериодағысы" — Имола, екеуін де Магинард Пагани билеген.

52. Чезена. Савьо өзеніндегі папа Бонифаций сегізінші "айттым бітті, кестім үзілді" деген папалық билікті пайдаланып, күнәсін өзі жұмақ болып, Монтефельтроны зымияндық әрекеттерге итермелеп, оны қосымша күнәға еліктірген.

85-88. Папа Бонифаций Латеран маңындағы үйлерді иемденген Римнің Колонна дейтін атақты әулетімен қырқысқан.

89. Акра қаласы, 1291-жылы сараңдар алған, христиандардың Сириядағы соңғы мекен-жайы.

94-95. Алапеспен ауырған император Константин Римнің солтүстігінде, Соракте тауында жасырынып

жүрген папа Сильвестр біріншіні шақыртып алыпты-мыс, папа оны дертінен айықтырыпты-мыс деген аңыз бар.

102. Пенестрино — Колонна әулетіне қарайтын қорған; "үдесі көп те, орындауы аз" деген онтефельтронның аққылына еліккен папа ол қорғанды қулықпен алдап алып, жермен жексен етіп жойып жіберген.

136. Келесі тоғызыншы апанның күнәкарларын қарама-қайшылықпен анықтайды, олар: "бөлшектеп алып езгіні күшейткендер", яғни адамдарды бірінен-бірін айырып, араларына от тастап, осынысымен де өздерінің күнәларын да, алдағы жазаларын да ауырлатып алғандар.

ЖИЫРМА СЕГІЗІНШІ ЖЫР

Сегізінші қат

Тоғызыншы апан: алауыздық тудырушылар

Бұл қатта діни бөлінушілікті, саяси тартыс, өзара жанжалды қоздырушылар азаптанады. Бірлік пен тыныштықты жоғары бағалаған Дантенің көз алдында бұлар күнәнің ең ауыры боп саналатын. Мұнда күнәсына жазасы сай келеді. Сайтан күнәкарлардың быт-шығын, пәре-пәресін шығарады. Қайта айналып шыққанша олардың жазасы жазылады да, "азапты жолдың бұрылысында" жаза қайталанатын.

8-9. Пулилер елі, Апулия — төмендегі соғыстар болып өткен Оңтүстік Италия мағынасында.

10. Трояндықтар — Оңтүстік Италияны бағындырған Энейдің серіктері.

10-11. Ұзаққа созылған соғыс — біздің дәуірімізге дейін — 218-202-жылдары болған Рим мен Карфагеннің Пуникалық соғысы; Канна маңында римдіктерді Ганнибал өлтіре жеңіп, Римнің өлтірілген атты әскерінің жүзіктерін тонаған.

14. Робер Гискар — он бірінші ғасырдағы Нормандия жаулап алушысы.

16. Чеперано маңында, яғни Карл Анжуйский құлатқан Фридрих екіншінің баласы король Манфредтің тізе бүккен Беневенто маңы.

18. Тальякоццода Карл Анжуйский Конрадиннің әскерін талқандаған, оның бұл жеңісіне француздың айлакер рыцары Алар ле Валлеридің ақылы көмекші болған.

22-62. Мұсылман дінінің негізін қалаушы Мұхамедпен кездесу. Дантенің айтуынша, ол халықтардың арасында сұрапыл қайшылық туғызған, дүниежүзілік діни жанжалдың айыпкері.

32. Фазіреті Фали — Мұхамедтің үмбетінің арасында алауыздық туын көтерген.

55. Фра Дольчино — Италияның солтүстік батысында кең тараған мистикалық және революциялық - демократиялық "әулие бауырлардың" басшысы. Ақсүйек феодалдар мен шіркеу иелеріне қарсы болған шаруалар көтерілісінің қайтпас-қайсар көсемі, теңдік негізінде ерікті шаруалар қоғамын құрмақ болған. Ресми шіркеу оған крест жорығын жариялаған, оған Новара қаласының тұрғындары да қатысқан. Дольчино өзінің жақтастарымен бірге таудағы ұзақ қоршауға төзген де, ақыры аштық буын берілген. Ол 1307-жылы Новарда отқа өртелген. Данте оны діни алауыздықты тудырушының өкілі ретінде айыптайды. Мұхаммед оған достық сақтандыруын жолдайды.

64-90. Пьер да Медичина — жақындасып кеткенінің барлығымен жауласқан болониялық.

76-90. Пьер да Медичина айтқан уақиға былай еді: "Қыли жауыз" Малатестино, Риминидің қылышынан қан тамған әкімі, өзінің шағын қаласы Каттоликке Фано қаласының атақты екі тұрғыны Гвидо дель Кассеро мен Анджолелло да Кариньяноны шақырады да, олар жүзіп

келе жатқанда өзінің қойған адамдарына екеуін теңізге тастатады, бораны қауіпті Фокара мүйісін айналып өткен олар құдайға құлшылық та ете алмай қалады.

91-102. Курион — римнің шешені (Луканның айтуы бойынша) Римнен қуылып, Риминидегі Цезарьға барып, оның Рубиконға өтіп, азамат соғысын бастауына кеңес береді. Күнәні Риминиде істеп, тамұққа түскендіктен, "Ол қиланы мәңгілік көргісіз". Сондықтан да Данте одан: "Жанары жайсыз мынау кім?" — деп сұрауға мәжбүр болады.

103-111. Моска деи Ламберти — 1215-1216-жылдары атақты рыцарь Буондельмонтенің Амидея әулетінен таралған қалыңдығына уәдесін орындамауынан шыққан Флоренциядағы әулеттер арасындағы қанды кекті бастаушылардың бірі.

112-142. Бертрам де Борн — ағылшын королі Генрих екіншінің ұлдарының бірін әкесіне қарсы көтеріліске итермелеген оңтүстік Францияның рыцары, атақты трубадур.

136-138. Інжілдегі Ахитофел, Израил патшасы Дәуіттің кеңесшісі, Дәуіттің баласы Авессаломды әкесіне қарсы қойып, оны өлтірткен.

ЖИЫРМА ТОҒЫЗЫНШЫ ЖЫР

Сегізінші қат

Тоғызыншы апанның ақыры

Оныншы апан: жалған металл жасаушылар

13-36. Джери дель Белло — "алауыздық сепкен", Дантенің туысы.

29. Сеньор Готфорсий болған Бертран да Бори.

58-66. Эгина аралының тұрғынын тұтас қырып, жаңа ұрпақ құмырсқадан қайта жаралған үрейлі теңіз туралы аңызды Овидий "Метаморфозысында" суреттеген.

109-120. Ариендік Гриффолино тамұқта алхимик ретінде жазаланып жатқандығын, съеннің епископы оны мұнысы үшін отқа өртемеген, өзінің сүйікті оқушысы Альберо Дедалға ұсап аспанға ұшпақ болып, ұшуды үйрмі деген өтініш етеді, Гриффолино оған үйреткенсіді, оны осынысы үшін епископ отқа жаққандығын әңгімелен отыр.

121-139. Жеңілтек Альбероның мінезі Дантеге съендіктердің ақымақтығын дәлелдейді. Сондықтан да 1293-жылы Съенде отқа өртенген алхимик Капоккьо съеннің ақымақ ысырапқорлары мен малшылары туралы мысқылмен қайталайды.

ОТЫЗЫНШЫ ЖЫР

Сегізінші жыр

Оныншы апанның ақыры

Қолдан адам, ақша, сөз жасаушылар

1-12. Юпитерді Семеладан қызғанып Юнона алдымен Семеланы өлтіріп өш алады. Одан соң Юнона Семеланың күйеуінің қарындасы Иноның ері, Фиваның патшасы Афанантаға өзінің әйелі мен балаларын өлтірткізеді де, Семеланың бүкіл туыстарын жойып жібереді.

22-45. Аретиндік Гриффолино басқаларды қыршып, жүгіріп жүрген екі жалаңаштың бірі Джанни Скикки, екіншісі — Мирра екенін түсіндіреді: екеуі де “ойдан адам жасағандар”, яғни басқаның атын жамылушылар.

31-45. Джанни Скикки, Кавальканти әулетінен шыққан флоренциялық, өзінің досы Симоне Донатидің өтініші бойынша, Симоненің туысы Буозо Донати өлгенде, өліктің орнына жатып, нотариусқа өсиет жаздырған. Осы кезде ол ақшадан бөлек марқұмның ең таңдаулы қашырын өзінің атына қалдырған.

37-42. Мирра — кипр патшасының қызы, өз әкесіне өзі жаратылысқа жат қылықпен ашына болып, өзі басқа біреу болғансып, қылмысты құмарлығын басқан.

46-90. Маэстро, Адамо, Арноның жоғарғы жағындағы Казентина жазығының Ромена қорғанынан Гвиди графтарының еліктіруімен келген: бір жағында Флоренцияның гербі — гүлі бар, бір бетінде Иоан Крестительдің бейнесі бар жалған алтын теңгелер жасап шығарған.

78. Бранда — Ромена маңындағы бұлақ көзі (бастау).

91-99. “Жалған сөз жасаушылар”, демек өтірікшілер, олар мәңгілік саңдырақтайды.

97. Інжілдегі Пентефрия. Иосиф қарамай қойған соң, ол туралы өсек таратқан.

98. Грек Синон, арандатқыш ағаш атты қалаға кіргізуге трояндарды көндірген.

129. “Нарцисстің суы” мифтік әңгіменің кейіпкері, тамаша Нарцисс айнадай судан өзінің жүзін көрген.

ОТЫЗ БІРІНШІ ЖЫР

Алыптар құдығы Тоғызыншы қатқа ену

1-6. Аңыз бойынша, Ахилл әкесі Плейден өзі жарақаттанған жарасын өзі ғана сүйкеп кетіп жазатын найза алған. Бұл жерде Виргилийдің сөзі сол найзаға теңестіріледі: сөгіп, кінәлап, сөйлеп жұбатады деген мағына береді.

12-18. Ақын Ронсевалья жазығында жауы жаншып баратқанда, кернейлетіп дыбыс берген Ұлы Карлдың жиені Орланданың кернейін еске алады.

19-33. Алыптар Уранның (аспан) және Геяның (жер) ұлдары Юпитерді (Зевсті) жеңіп алуға әрекет жасаған, алайда Зевстің қаһарына ұшырап, жай түсіп, тамұққа тасталған.

41. *Монтереджоне* — он екі мұнаралы Сьеннің маңындағы қорған.

46-79. Немврод (мықты күшті) — аспанға тірелетін бағана орнатуды ойлаған ұлы сейілші Вавилонның тұңғыш патшасы (інжіл бойынша) оның бұл ойын орындатпау үшін, құдайтағала құрылысшылардың тілін әртүрлі қылып жіберген де, олар бірін-бірі түсінуден қалған.

59. Қоладан жасалған өте үлкен бүршіктің бейнесі, қазір Ватиканның бағында.

63. Фрисландияның тұрғындары өздерінің ұзын бойшандығымен белгілі болған.

82-111. *Эфиальт* — алыптардың құдайға қарсы күресінің жетекшісі.

98. *Бриарей* — жүз қолы бар алып.

112-145. *Антей* — өзінің қуатын жер-анадан алған, арыстанмен ғана тамақтанған алып. Алкид — Геркулес Антейдің жерге аяғын тигізбей жеңген. Антей құдайға қарсы соғысқан алыптардың қатарында болмаған; ол бұл уақытта Африканың Баграда жазығында аң аулап жүрген, оңда кейін рим қолбасшысы Үлкен Сципион Ганнибалды жеңген.

124. *Тифон мен Титий* — алыптар.

135. *Гаризенда* — Болоньядағы көлбеу мұнара.

ОТЫЗ ЕКІНШІ ЖЫР

Тоғызыншы қат Сатқындар, Канна, Ангенора

11. *Амфион* — аңызға айналған музыкант. Фива қаласына қорған салу мақсатымен, ол музыкалық аспабын алып ойнағанда, тастар өздігінен қаланыпты деген сөз бар.

16-19. Тоғызыншы қат төрт орталықтан тұрады: Бірінші орталық — Каина: жақындарының, туыстарының түбіне

жеткендер жазаланатын орын. Бұл бөлім өзінің бауыры Лвельді өлтірген алғашқы Адам ата мен Хауа ананың ұлы Каинның есімімен аталған.

Жазалылар жаһаннамның ең түбіндегі Коцит көлінің қатқан суында кеңірдектеп тұрады. Оларды шегендеген мұз — олардың қанішер қаталдығының белгісін анықтағандай, Мұзды көл Люцифер қамалған орталыққа қарай көлбеген.

27. *Танаис* — Дон өзенінің ертедегі аты.

28-29. *Тамберник* — Славониядағы тау; *Пьетрапана* — Тосқанадағы тау.

33. Шілденің ыстық күнінде деген мағынада.

34. "Ұятын жасырған" — бет-жүз деген сөз.

40-60. Ағайынды графтар Мангона, тосқаналықтар, бірі тибеллин, екіншісі — гвельф, әкенің мұрасына таласып, бірін-бірі өлтірген.

62. Артур — өзінің тағын тартып алғысы келген өз ұлын өлтірген Британияның аңызға айналған кейіпкері: найза шанышқаны соншама, өліктің денесіндегі тесіктен күн сәулесі көрінген.

63. Фокаччадеи Канчельери дейтін атақты әулеттен таралған, өзінің немере інісін айуандықпен өлтірген.

65. Сассоль Маскерони, өз ағасының мұрасына ие болу үшін, оның жалғыз ұлын сатқындықпен өлтірген атақты флоренциялық,

67. Камичоне — Паццилар әулетінен, өте күшті флоренциялық феодалдар, өз тұқымын өзі сатқындықпен өлтірген.

68-69. Карлино де Пацци — жауларына сатылып, өз партиясына жауыздық істеген флоренциялық. Данте бойынша, ол ең ауыр күнәкар ретінде Антенорада жазалануы тиіс.

70-139. Екінші орталық — Антенора: гректерге трояндықтарды сатқан троян көсемінің атымен аталады. Бұл жерде отандарына опасыздық еткендер мен олардың жақтастары жазаланады.

73-111. Дантеге өзінің атын айтқысы келмеген — Бокка делли Абати, флоренциялық, 1260-жылы Монте Аперти жанындағы айқаста флоренция әскерінің ту ұстаушысының қолын қиып, жау съендіктердің жеңуіне көмектескен.

112-123. Буозо да Дуэра, француз әскерлерінің қолынан келген қарсылығын көрсетпей, Италияға ендіріп жіберген Карл Анжуйскийдің жадамалысы, Кремонадағы гибеллиндердің көсемінің бірі.

119. *Беккария* — Валломброзадағы монастырдың аббаты, Флоренцияға опасыздық істеп, басы алынған.

121. *Джанни Сольданьер* — гибеллиндерді сатып, гвельфтерге өтіп кеткен әулетті флоренциялық.

122. Ганнелон — Роланд пен Ронсеваленің өлімінің айыпкері. Тебальделло — фәзттік сатқын.

130-131. Тидей — Фиваны қоршаған жеті патшаның бірі. Фивалық Меналиппо ауыр жаралаған ол өліп бара жатып өзінің жауын өлтіріп үлгерген, достары өлтірген адамының басып әкелгенде, Тидей өлі басты шайнай бастаған, аузынан ешкім айыра алмаған.

ОТЫЗ ҮШІНШІ ЖЫП

Тоғызыншы қаттың жалғасы Аntenораның ақыры

13-78. Уголина дела Герардеска, Лукка мен Флоренцияға бірнеше қорғанын берген Пиза коммунасының билеушісі, архиепископ Руджери оны опасыз деп айыптап,

пизальқтарды оған қарсы қойып, екі ұлы, екі немересімен (Данте бойынша төрт ұлымен) мұнараға қамап, аштан өлтірген.

33. Гвалаңди, Сисмонди және Ланфранки — өкімет билігіне таласқан Уголиноның жаулары, атақты пизальқтар.

82. *Капрара мен Горгона* — Пиза қаласы тұрған Арно өзенінің сағасына жуық Тиррен теңізінің кішкене аралдары.

88. “Фиваның қарашығы” — Пизаны Фивадан шыққандар тұрғызған деген аңыз бар. Ол да Фиваға ұсап, ішкі өзара қырқыстан екідай болған.

88-89. Угуччоне мен Бригата — Уголиномен бірге опат болған немересі мен ұлы.

91-157. Үшінші орталық — Толомея — өзінің дастарқандас достарына опасыздық жасағандар. Бұлай аталу себебі, Маккавей кітаптарының айтуы бойынша, Абобтың баласы Птолемея өз туыстарын тойға шақырып, барлығын қырып тастаған. Соның атымен аталуы мүмкін.

118. Альбериго — Фазнцадағы гвельфтердің көсемі, монах; ол да достық дастарқанға шақырып, өзінің туыстарын жауыздықпен өлтірткен. “Жеміс әкеліндер” деген оның сөзі жалданған кісі өлтірушілер үшін шартты белгі болған.

126. Атропос, яғни өзгермейтін — адам өмірінің жібін үзетін үш серіктің бірі.

134-147. Бранка д'Орья — Генуяның рыцары, өзінің атасы Микеле Цанкені дастарқанға шақырып, айуандықпен өлтірген.

ОТЫЗ ТӨРТІНШІ ЖЫР

Тоғызыншы қаттың ақыры

Джудекка, Люцифер — Оңтүстік жарты шарға шығу

1. “Тамұқ патшасының туы жақындап келеді” — Сор мен сойқандық мекендеген жаһаннам түнегінің ортасына Дантені апарардағы Виргилийдің ескерткені. Ақын бұл арада шіркеу гимнінде айтылатын латын өлеңін айтады.

10-15. Мұз басқан көлдің соңғысы Джудекка деп аталады, Христосқа опасыздық істеген Иуданың аты қойылған. Мұнда жазаланғандар мұз қабаттарымен бірге қатып тұр. Қайсыбірі жатқан. Ескі анықтама бойынша, бұлар дәрежесі де, қадірі де тепе-тең өздеріне ізгілік жасағандарға опасыздық еткендер. Ал бастарымен мұзға қатқандар — ұстаздарына, мемлекет билеуші жоғары дәрежедегі үлкендерге опасыздық еткендер. Бастары жоғары қарап тұрғандар — өздерінен төменгілерге қиянат істегендер. Ал енді доғаша иіліп қалғандар — жоғарғыларға да, төменгілерге де опасыздық жасағандар.

34. “Жаратқанға көз алартып” — яғни құдайдан да жоғары болуды армандаған, оған опасыздық істеген.

37-45. Люцифердің үш басы құдайдың үш басына бұрмаланған қарама-қарсылық (орта ғасырлардағылардың ұғымы бойынша) өктемдік құдіреттілікке дәрменсіздік пен әлсіздік қарсы қойылған: ақылдылыққа — надандық, махаббатқа — жауыздық қарсы қойылған. Сайтанның да бет-жүзінің үш бояуы берілген қызыл түс — өшпенділіктің, ақсары түс — әлсіздіктің, қара түс — надандықтың белгісі. Үшеуінің де жоғары жағында Люцифердің төбесіндегі айдары — менмендіктің белгісіндей.

55-67. Дит, сайтан, әр басының азуымен күнәкарлардың быт-шытын шығарады. Аспан мен жердің құдіретіне опасыздық еткен ауыр қылмыстылар осылай жазаланады. Ортадағы бастың азуындағы сайтан тырнағымен терісін сыдырған Иуда Искариотский. Люцифердің күйреуіне

бара-бар күнәға батқандықтан, Иуданың басы сайтанның лузында. Иуданың жазасы симонистердікіне ұқсайды, себебі ол отыз тиындық күміске оқытушысын сатқан (19-жыр). Екі жақтағы екі бастың азуында Юлий Цезарьды өлтірген Марк Юний Брут пен Кассий. Брут азабын қыңқ өтпей көтеруде. Иуда опасызбен қатар ең ауыр күнәкар ретінде Брут пен Кассидің де жазалануы оқушыны бәрінен бұрын таңдандырады, бұлар Римдегі республикалық құрылыстың күрескерлері әрі қорғаушылары еді. Бұл жаза Дантенің саяси теорияларымен анықталады. Дантенің көзқарасы бойынша, Цезарь Рим империясының негізін тұрғызушы, демек дүниежүзілік монархия мемлекеттік құрылыстың ең тамаша түрі, адам баласының игілігі үшін өте қажет деп түсінген Данте. Италия республикаларының құлдырауын бақылап, оған қарсы реакциядан туған Дантенің қиялы (утопиясы) бостандық пен әділеттілікті қамтамасыз етіп, дүниені бірлікте ұстайтын тек монархия, оның "игілікті" билеушісі деп түсінген Данте.

70-126. Сайтанның денесімен өрмелеу және түсу. Жиһанкездер әлемнің орталық нүктесіне келеді. Солтүстік жарты шарда олар жердің ең төменгі қыртысына енді. Олар тамұқтың табалдырығын аттағалы бері 24 сағат өтті, мұндай жылдамдық авторға ықтимал болып көрінген керемет жағдайда ғана болуы мүмкін, Люцифердің денесімен төмен жылжып, олар жер мен көктің дәл ортасына жетеді (Сайтанның белінің тұсы). Енді олар бастарын төмен қаратып, Диттің санынан табанына, оңтүстік жарты шарға қарай өрмелейді. Көп ұзамай олар сайға түсіп кетеді. Виргилий сайтанның жүніне жармасқанды қойып, Дантенің шың жартастың үстіне отыруына көмектеседі. Данте көз алдында аяғы көкте ербеңдеген, "дүниені тесіп өткен құртты" көреді. Виргилий Дантеге қайда тұрғандықтарын, Люцифердің құлауы, одан пайда болған апаттың тарихын түсіндіреді.

127-132. Вельзевул сайтанның аяғы аспаңда ербеңдеп тұрған маңдағы жолаушылар түскен сайдың бойындағы бұлақ Лета — күнәні тазарту бұлағы. Ол ғарасат тауынан басталып, оның етегіне дейін келеді де, сол жерден бастап

жердің қыртысын жарып, ғарасаттың бар күнә туралы естелігін тамұққа ағызып кетеді; адам баласының айуандық істерін тамұққа жеткізген тозақтың қанды өзендері сияқты күнәдан жуындыру бұлағы Лета да тамұқтан күнәкарлардың ғұмырын жинап алып шығады.

133-139. “Құдіретті комедияның” бірінші бөлімінің тек жеті жыры ғана Виргилий мен Дантенің әлемнің орталығы, тамұқтың түбінен шығып, ғарасат тауының баурайына келгендігін баяндайды. Жердің ортасы оңтүстік жарты шардың ортасымен бұлақ бойындағы бұралаң тар жол арқылы жалғасады, ақындар осы түнек соқпақпен өрмелеп келеді. Жоғары көтеріліп, қайтадан жұлдыздарды көру үшін тағы да бір тәулік уақыт керек, қалас пен қайғыдан кейін жарық пен жақсылыққа ену деген сөз.

туралы
сының
қанды
ета да
ығады.

нің тек
алығы,
айына
жарты
р жол
мелеп
көру
ыдан

Первый секретарь ЦК Коммунистической партии Казахстана Ахмет Байтұрсынұлы
Қолтаңба
1942 жылдың желтоқсан айында Алматы
Мухометовтің прожесімен
1942 жылдың 11-сәуірінде
Политбюроның 147-жылдығы

"...НІМБАЛПАНАҚА АҚЫНДЫҚА ҚАЖА"

Хаттар

“АЖАЛ АЛДЫНДА ТҮРҒАНДАЙМЫН...”

Адамзат өміріне небір құлақ естіп, көз көрмеген алмағайып сілкіністерді әкелген ХХ ғасырдың соңғы ширегінде республика партиясы мен Үкіметін басқарған Дінмұхаммед Ахметұлы Қонаев — Қазақстанның жан-жақты нығайып, өркениетті елдер қатарына қосылуына үлкен үлес қосқан ірі мемлекет және қоғам қайраткері. Оның тұсында Абай мен Шоқан ескерткіштері тұрғызылып, өзге де мәдени ошақтар уық шаншыды. Алматыда “Қазақстан” қонақүйі, “Арасан” сауықтыру кешені, Республика алаңы мен Сарай салынып, басқа да ғимараттар бой көтерді. Димаш Ахметұлы сонымен қатар ұлттық мәдениеттің өркендеуіне де елеулі еңбек сіңірді. Ой мен өнер алыбы Мұхтар Әуезов, Нұрғиса Тілендиев, Лияс Есенберлин, Әнуар Әлімжанов, Шәмші Қалдаяқов, Олжас Сүлейменов және өзгелерге деген замандастық, ағалық қамқорлығы мен жанашырлығы аз болған жоқ. Тау перзенті, ақын ақын Мұқағали Мақатаевтың да СОКП Саяси Бюросының мүшесі, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Д. Қонаев атына хат жолдауы да жайдан-жай емес. Одан М.Мақатаевтың азаматтық та, ақындық та бітім-болмысы аңғарылады. Оны Мұқағали мұңы десе де болғандай. Ол бұл кезде шеберлік шыңына шығып, нағыз рухани биікке көтеріліп еді.

Сөйтіп талай тіршілік сергелдеңінен соң хат жазылды. Бірақ ол уақытында арналған кісіге жіберілмей қалды. Неге? Бұл — жан жұмбағы. Біз қолдағы қолжазбаны түгел жариялай отырып, ақынның сол кезде қандай көңіл күйде болғанын білуді парыз санап, оған қазіргі оқырман өз төрелігін жасай жатар деп ойлаймыз...

“Егемен Қазақстан”.

Члену Политбюро ЦК КПСС,
Первому секретарю ЦК Казахстана
товарищу Динмухамеду Ахметовичу
Конаеву
от поэта Макаатаева
Мукағалия, проживающего
в г. Алма-Ате, по улице
Панфилова, 147 кв. 95

ПИСЬМО

Глубокоуважаемый Димаш Ахметович, посылая Вам несколько необычное письмо, заранее прошу прощения, что я урываю у Вас дорогие минуты, которые Вам так необходимы. Я этого понимаю. Но я не могу иначе поступать. Потому что чаша моего переполнена, притом письмо отлеживалось на моей душе годами. Честно говоря, боялся, струсил выложить вам все, что меня беспокоит. Есть причины почему я струсил, почему я не сообщил Вам раньше. Об этом-то скрепя сердце, ничего не утаивая, расскажу Вам дорогой Димаш-аға.

Я родился в 1931 году 9 февраля в Алма-Атинской области, Нарынкольского района, в колхозе им. Энгельса Чалкудинского сельского Совета, в семье колхозника Макаатаева Сулеймена и Макаатаевой Нағима.

Отец мой Макаатаев Сулеймен был один из организаторов колхоза, после чего он...

Аса ғұзырлы Димаш Ахметұлы, қапелімде Сізге хат жолдап, өзіңізге тым қажетті асыл уақытыңызды сәл де болса да алғаныма алдын ала ғапу өтінемін. Бұны бек түсінемін. Бірақ мен басқаша батылдыққа бара алмаған болар едім. Төзімнің де шегі бар емес пе, оның үстіне бұл шатпақ ұзақ жылдар бойы жанымды жегідей жеп келді.

Ашығын айтқанда, Сізге мені мазасыздандырған жайлардың бәрін жайып салуға, біртүрлі қорқасоқтап жүрексініп жүрдім. Бұларды бұрын айтпағанымның да өзгеше себеп-салдары бар болатын. Сол туралы, қымбатты Димаш аға, еш бүкпесіз жүрегіммен қан жылап тұрып айтсам деп едім.

Мен 1931 жылы 9 қаңтарда Алматы облысы, Нарынқол ауданы Энгельс атындағы ұжымшар, Шалкөде ауылдық кеңесіндегі шаруалар Сулеймен Мақатаев пен Нағима Мақатаеваның отбасында дүниеге келіпін. Әкем С.Мақатаев ұжымшарды тұңғыш ұйымдастырушылардың бірі еді, соңынан сол шаруашылықты басқарды. Кедейлер зау-затынан шығып, коммунистер қатарына кірді. Ұлы Отан соғысында Калинин маңайында 1942 жылы ерлікпен қаза тауып, артына кәрі шешесі, әйелі мен үш ұлын қалдырып кетті. Онда мен төртінші

сыныпта оқитынмын. Біз майдан шебінде болмасақ та, сол жаралы жылдардың тақсіретін жұртпен бірге тартқанмыз аян. Ұжымшар даласы мені мен тұрғыластарымның нағыз мектебі болды. Біңыршағы айналған аттар мен өгіздер жеккен соқа айдап, тұқым сеуіп, масақ теріп, шөп шаптық біз. Содан кейін ғана партаға отырып, біз қалай болса солай оқып, қалай болса солай оқытты. Бұл өткендер мен өткелектер шопаннан бастап академик, студенттен бастап партияның қарапайым қызметкеріне дейін жылы қабылдаған шығармаларымда көрініс, шешім тапты. Кешіріңіз, айтайын дегенім бұл емес еді. Мен өзімнің өзекті өртеген өкінішті салдыр-салақ өмірім туралы, туған әдебиетке қалай келгенім туралы, он екі жыл бойы қазақ кеңес жырына не қосқаным туралы, тіршілігімде (әйтеуір шығармашылық та емес) сүйінген және күйінген сәттерім туралы айтқым келеді. Әлқисса.

Интернатта онжылдықты бітіргеннен кейін отбасының күрделі ауыр тұрмысына байланысты жоғарғы оқу орнында білім алуды жалғай алмадым. Анам қартаң тартып, сырқаттана берді. Кіші бауырларым әлі мектеп қабырғасында еді, әже жарықтықтың әбден күйі кетіп, шаңырақтың тіреуі жалғыз өзім болып қалдым. Ауылдық кеңестің хатшысы, Қызыл отаудың меңгерушісі, ұжымшар комторгы қызметтерін атқарып, бірнеше жыл жеті жылдық мектепте ұстаздық еттім. Он сегіз жасымда үйлендім, биыл оған жиырма бес жыл толады. Жұбайыммен төрт бала тәрбиелеп отырмын, тұңғышым университетте оқып, алдағы жылда бітіреді. 1961 жылы мені аудан орталығына шақырып алып, "Советтік шекара" атты аудандық үнжарияның жауапты хатшысы етіп бекітті. Үлкен сенім артып, СОКП қатарына алды. Бұған қанағаттанып, аянбай адал еңбек еттім. Бірте-бірте шығармашылықпен жасырын айналысып, қолжазбамды ешқандай редакцияға жолдамай, іштей булығып, іңкәр ізденіске түстім. Өзімше орысша үйреніп, әлем және басқа да классика көркем ой қазыналарымен таныстым. 1962 жылы көптен бері ойда жүрген В.И. Ленин туралы поэмалар топтамасын аяқтап, оның үзінділерін "Социалистік Қазақстанға" жіберіп едім, артынша жарық көрді. Одан кейін республика басылымдарында өлеңдерім жиі-жиі жарияланып, теледидар мен радиодан беріле бастады. Жамбыл, Маяковский, Сейфуллин сияқты ізашарлардан кейін мен көсемге фәнилік пенде ретінде қарап, оның азаматтық бейнесін барынша ашып көрсеткім келді.

Олар 1964 жылы "Ильич" деген атпен жарық көрді. Сол поэмамен мен қазақ әдебиетінің есігін аштым. Сонымен бірге өмірде де, өнерде де менің маңдайымды тауға да, тасқа да соққан кезең басталды.

1962 жылы (Н.С.Хрущевтің кезі) біздің ауданды жойып, туған ұжымшарды екі шақырым жердегі жаңа қонысқа аударды. Бұл колхозшылардың қалтасын қағып, көп қиындық келтірді; өз үйінді қиратып, жаңадан ірге көтеру оңай ма? Әкемнің маңдай тері сіңген мектеп те бұзылды. Гимарат оның көзіндей көрінуші еді (Бұл шынында да солай болатын, керек десеңіз, асыл мұра ретінде одан бір сурет те қалған жоқ). Аудан іріленген соң, біраз қызмет те қысқартылды. Мен тәуекел етіп, жұмыста, баспана да болмай тұрып, үлкен үмітпен астанаға көшіп бардым (төрт бала, анам мен зайыбым және кіші інім бар еді). Бір бөлмені отыз сомға жалға алып, "Социалистік Қазақстанға" әдеби қызметкер болып орналастым. Әйелім қазақ тілі мен әдебиетінің маманы бола тұрса да, мектептерде орын болмай шықты. Тіршілікте тұрмыстың түйткілдері көп, үлкен қызым алтыншы сыныпта оқып жүріп апатқа ұшырап, дүние салды. Бір жыл газетте қызмет істеп, демалыс алып ауылға кеттім. Бірінші мамыр мерекесіне тап келіп, онда үш күн кідіріп қалдым. Кешіккенім үшін жұмыстан шығарып жіберді. Енді мен үшін оң қиын күндер туды. "Социалистік Қазақстандай" беделді басылымнан кеткеннен кейін қызметке орналасу оңай емес еді. Алайда үміт үзбей, өзіме, жарыма шығармашылығымға сендім. Осындай әрі-сәрі жағдайда жүріп, Карл Маркс өмірінің Лондондағы ауыр кезеңіне арнап "Мавр" деген поэма жаздым. Ол 1970 жылы жарыққа шықты. Онымен қатар "Армысындар, адамдар!" атты жинақ дайындап едім, ол 1966 жылы баспа жүзін көрді. Екі жыл өткен соң ортақ асханасы бар пәтер алып жағдайым біршама түзеле бастады да түгелдей біржолата шығармашылыққа ден қойдым. "Қарлығашым, келдің бе?", "Мавр", "Дариға-жүрек" өлеңдер кітабым оқырмандар қолына тиді., Дантэ Алигьеридің "Адам әжуасындағы" "Тамұқ" бөлімін тұтас Шекспир "Сонеттері" мен Американың демократ-ақыны Уолт Уитменнің "Шөп шырайын" тәржімеледім. Әрқашан уақыт шақыруына елгезек үн қосып, біздің еңбеккерлердің жасампаздық тұрмыс-тіршілігін жырлап, туған халқым, Отаным, партия туралы, маған қымбат та қастерлі тақырыптарға барлау жасадым. Егер, жырларымды есептемегенде, "Большевиктер", "Ата жұрттан репортаж", "Алатау — Алтай — Арқа — Атырау" толғаулары солай туған болатын.

Бәріне де рахмет! Әйтеуір еңбегім еш болып, ескерусіз қалған жоқ, КСРО Жазушылар одағына мүшелікке өттім. 1973 жылы оқығым келіп, тілек білдіргенімде Қазақстан Жазушылар одағы мені Мәскеудегі Жоғары әдеби курсқа жіберді, дегенмен кейбір өз басымдағы жеке кемшіліктеріме байланысты оқуды жалғастыра алмадым.

Қымбатты Димаш аға! Жоғарыда айтқандарымның бәрі мүлде із-түзсіз кеткен емес. Нақтылай айтсам, менің ауданым

мен ұжымшар жойылып, "Социалистік Қазақстаннан" шығарылып, қызым қайтыс болып, оған қоса бірнеше ет жақын туған-туысқандарымның қазасынан кейін күйініп, бәрінен баз кештім. Бұның бәрі 1962-1964 жылдардың арасында (Н.С.Хрущевтің кезеңінде) болған еді. Сол тұста мен өмірімде түзелмейтін қате жібердім. Әрине, оны мойындау оңай емес. Қасақана ма, жоқ па білмеймін, өзіңіз төреші болыңыз, дер кезінде уақтылы жарна төлемей, СОКІІ қатарынан өзімнен-өзім шығып қалдым. Билетті Совет аудандық партия комитеті тартып алды. Сырғабекова хатшы болатын. Ол тап болған жағдайда шығуға жол таба алмай тығырыққа тірелдім. Қалай дегенде де өз кінәмнен тазару үшін шығармашылықта шарқ ұрып ойландым, толғандым, іздендім. Әлгі атаған жұмыстарымның барлығы сол сілкіністерден соңғы жеміс. Бар жан-тәніммен ел-жұртыммен бірге екенімді танытқым келді. Біздің қоғамда адам өзін таң шығындай таза сақтау, қандай ғанибет.

Өкінішке қарай, қаншама тер төгіп еңбектенсем де, бұдан он жыл бұрын жіберген қателік еш тыным бермейді маған. Кейде туған әдебиетте қарақан басының қамын күйттейтін көлденең көк атты көріндім. Соңдықтан қателігім ешқандай жөнделместей сезініп, ұнжырғам түсіп, көлеңкеде қалуға тырыстым, әлдекімдер мені де көлеңкеде ұстауға әрекет етті. Не істеген ләзім? Бәріне де дариға ақын жүрек кінәлі. Әйтсе де барымды салып, еңбектендім. Бәрібір жеңіл емес еді. Қол қаламнан қалт еткенде жағалаған жағымпаз достармен, дәлдүрші ақындармен іше бастадым. Олардың ырқына қалай түскенімді байқамай қалғандаймын. Әлсін-әлсін менің серілік өмірім басталды. Өзім ұяттан өртеніп тұрсам да құрдастарымның сәл қуаныштарына сілтейтін болдым. Ішкенімді жасырмаймын, бірақ үйіме де, басқалардың күйіне де зиян келтірген жоқпын, ал рухани жағын қайдам?! Бәлкім, менің қамымды жегендер болған шығар, өз-өзімді иттің етінен жек көре тұрып, әденеге қорынатын болдым. Осындай сәттерде өз ойларыммен оңашада қалып, поэзия піріне сыйынатын едім. Айлап жазу столының жанында тапжылмай отырдым. Тек, жыр ғана менің жанымға дауа болып, дертімді емдеді. Ол маған адал, таза қызмет етті. Мен де оған қарыздар болып қалғаным жоқ. Ешуақытта ішкіш болған емеспін, болмаймын да, ал салынып ішкен кісі ешқашан отбасын асырап, бала тәрбиелеп, ақылға қонымды әдеқандай әрекет етпейді.

Әдетте адамның күнестен гөрі, көлеңке жақтары көзге көп түседі. Нәжістің аты нәжіс. Ол адамға, әсіресе, мен сияқтыларға бір жұқса, жуық арада одан тазару оңайлыққа соқпайды. Өз іс-әрекеттерімде адамдарға ұдайы таупиқсыз қарап, әсіресе ішіп алғанда, имансыздыққа бой ұрып, көп

қателікке бой ұрыпшын. Ешкімді күстәналамай, дәрекілік танытпай, бетің бар, жүзің бар демей, қара қылды қақ жарғандай туралығын айтыпшын. Ақырында осы жылғы қаңтарда Қазақстан Жазушылар одағының секретариаты мені КСРО Жазушылар одағы мүшелігінен шығарып тыңды, өзіме де сол керек шығар. Ол үшін ешкімді де кінәламаймын. Кезінде мен Жазушылар одағының аппаратында да, "Жұлдыз" журналында да қызмет еттім. Бірақ бәрі бір өзімді арқашан басы артық сезіндім. Ол әріптестерімнің маған деген салқын қарым-қатынасынан сезіліп тұратын, менің атыма жамалған жаманат ұдайы қаныма сіңгендей.

Кұрметті Димаш аға! Қазір мен бәрінен де түңілдім. Жолдас-достардан да, әмпей ымыраластардан да, жаман әдеттерден де. Үйде омылып жаза беремін, жаза беремін. Бұлардың не әкелерін кім біледі? "Сырым саған, Отаным" атты жаңа кітаптың қолжазбасын дайындадым. Егер "Жазушы" баспасы немесе Қазақстан Жазушылар одағы 1975 жылғы жоспарға енгізбей, сызып тастаса тағдырым қалай болады? Екі жыл болды еш жерде жұмыс істемеймін, отбасым үлкен, кейуана анам, төрт балам бар, әйелім жарты жалақымен мектепте ұстаздық етіп жүр.

Таяу арада менің "Аққулар ұйықтағанда" атты жаңа жинағым жарық көрді. Чилидің ұлы ақыны Пабло Нерудаға арнаған поэмам жарияланды. Сөйтсе де мен ертеңнен күдерімді үзбей, жазуды жалғастырып жатырмын. Жақында ғана "Халқыма хат" деген өлеңімді төмамдадым.

Ардақты Димаш аға! Мен қырық екі жасқа толып, жан тыныштығын басқа тараптан іздегенімді түсіндім. Өзіме-өзім келіп, кінәмді жуып-шайып, өз ақымақтығымнан жоғалтқанымды қалпына келтіруге көмектесіңіз. Ажал алдында тұрғандаймын, құтқара көріңіз! Сіз қалай шешсеңіз, солай болады.

Ізгі ілтипатпен М.Мақатаев

17.V.1974ж.

(Қазақшалаған кім екені белгісіз).

БЕКСҰЛТАН!

Қалдерің қалай? Демалыс болды, бірнеше ай командировкада жүрдім де, бұрынғы хатың мен соңғысын қосып алдым десем де болғандай, айып етпе, кешірім?

Сол арпалыс тіршілік. Повесіңді Ақан да оқып шыққан кейбір пікірлерін қоспағанда, қарсы емес. Ал енді екі адамның пікірімен санасады ғой, кім де болса.

Өткен жыл, өзіңе белгілі, ылғи бір науқанмен өтті де, журнал босамады. Биылғы жоспарда тұрсың, алаңдамай әрі қарай еңбектене бер. Бұл жолда адам сағын сындырмау керек, аттанбай жатып атың болдырса, сапарға аттанудың сәті қалай болар екен?

Әдебиет шаруаның жұмысы, бауырым, оған жең түріп, жалаң аяқ кірісу керек. Еңбектен, еңбектен! Мен өз басым саған сенемін!

Келінге, балаларға менен сәлем!

Мұқағали

13 декабрь 1966.

Жиһақ туралы "Лен.жасқа", "Жетісуға", "Қазақ әдебиетіне" тәуір рецензиялар жарияланды. Пікіріңді іске асыру — өз шаруаң. Мен не дейін.

Хабарласып тұр.

БЕКСҰЛТАН!

Аман-саумысыңдар? Келін, балаларға менен мың қайтара сәлем!

Өлең туралы пікірлеріңе қосыламын. Алайда, бұл құрғыр поэзияға жалпы бәлен деп болмайтын сияқты. Әйтеуір өз басым көкейге әуелде қандай ырғақпен өлең туса солай жазам. Жазбаймын-ау, қалай шығып кеткенін өзім де аңғармай қалам. Шіркін өлеңге өзім толық ерік берем. Оның үстіне тек ұлттық шеңберде қалып, тек ұлттық түрді ғана ұстап тұрғым келмейді де, арпалысатыным сол.

Бұрын да жазған болуым керек, повестіңді Ақан Нұрманов екеуміз оқып, жоспарға кіргізіп, бастықтарға ұсынғамыз, енді олар бізді аттамас деген сенімдеміз. Оның үстіне мынау 50 жылдық мерекеге лайықты материалдар жол берер емес; кешігіп жатқаны сондықтан.

Өзім командировка, демалыста болып, жаңа оралдым, жауап кешігіп қалды, айып етпе?

Хабарлас,

Мұқағали

20/VI 67ж.

ХАДІРЛІ БЕКСҰЛТАН!

Аман-саулықтарыңды білдім, тілектеспін солай болуларыңа.

Біз де орынша, тіршілік. Демалысын да, командировкасын

да өткеріп біткендеймін. Биыл жаздай жүріс-тұрыс көбейіп кетті.

Хат жазып, хабарласып тұрғанның несі айып? Хабарласқаның жақсы.

"Күнәлі махаббатты" біз (Нұрманов Ахан екеуміз) ұнатып, ұсынғамыз, алайда, бізден жоғарғылардың алдында әлі жатыр. Әне-мінемен әлі оқымай жүр. Желкесінде отырып, мен де мазалаудамын. Өзіңе дегенім — деген, оны қалайда іске асырамын.

"Жетісу"дағыңды оқып, оларға да оқыттым, ұнатып жатыр. Алаңдамай тірліңді істей бер.

Не дейін енді, амандықтарыңа тілектес, Мұқағали

Мұқағали

12/X 67ж.

БЕКСҰЛТАН!

Рахмет, құттықтауыңды алдым. Повесіңмен редакция түгел танысып құптап жатыр; риза болғандары да жетерлік. Оншама қысқартпай, барынша түгел басу мәселесімен байланысты Хамза Есенжановке жіберілді. Ол біздің редколлегия мүшесі ғой. Оның үстіне, ащы шындықтың алдында ештеп жүрексіну де болады ғой. Өзіңе белгілі, шындықтың жарып шыға беруі — белгілі жәйт...

Қорықпа, бәрісі де менің өзіңе айтқан пікірімдей болып жатыр. Біле білсең, мұның өзі — жарты қуаныш.

Есен-сау бол тағы да хабарлармын, үй-ішіне менен сәлем.

Мұқағали

14/XI 67ж.

P.S. Жалпы жазғандарыңды жинақта да, жазға кел. Біріншісіне қол тигізбе!

БЕКСҰЛТАН!

Халдерің жақсы ма? Үй-ішке менен сәлем!

Екінші сөз — повестіңді Есенжанов оқыды. Оның пікірі алдында. Қалай істесек абзал? Менімше, қысқы демалысында келесің ғой деймін. Келіп, қалай даярлап, қалай жіберуімізге қатысқаның жөн ғой деймін. Хабарлас.

Сәлеммен,

Мұқағали.

Р.С. Есенжановтың мына пікірін жоғалтып алмай ала кәл,
ол түбінде керек болады.

Бексұлтан, қолың тимей асығып, жолыға алмай кетіпсің,
қалдырып кеткен хатыңнан, базарлығыңнан білдім. — Еңі
өтіп кетті, амал жоқ, әйтпегенде біраз әңгімелесіп, біршама
адамдардың мазасын алып, кіріп-шықсақ па деп ем. Осында
Комсомолдар мен Жазушылар Одағы бірігіп, жастардың
(жазушылардың) мәслихатын өткізгелі жатыр, январьдың
екінші жартысында. Баспасөзден бақылап жүрген шығарсың,
тым болмаса, Одаққа кіріп, соның жәй-жапсарын да
ұғынбапсың ғой. Есінде болсын, кезінде менен өткен биязы
(скромный) адам жоқ болатын, бұл күнде онымды тыға тұруы
тура келді. Бақсам, әдебиет қана емес, жалпы әдеби өмірден
аулақтап, өзінше жұмыртқа басқан ақын-жазушы жоқ екен...
Кіріп, қатнасуға қақың бар ма, жоқ па, біліп-ақ кетуің ғой.

Сені шақыра ма, жоқ па деген мәсемен бүгін (12/1-
1969ж) бір бастыққа кірсем, әуелі тізімге жазыпты да,
артынан, әдірісіңді білмей, өшіріп тастапты. "Жұлдыз"дан
сұраған екен, ол адамның әдірісін білмейміз, әлі қалам ақысын
да алған жоқ деген жауап айтыпты. (Шынында солай ма
еді?) Әлгі бастыққа айтып, тізіміне кіргізген болдым. ЦҚ
Комсомолда Қалаубек Тұрсынқұлов (секретарь ғой) жоқ
екен, командировкаға кетіпті. Келгесін оған да хабарлап қоям.
Шақыру барып қалар, ала қалсаң, бастықтарыңмен
ақылдасып кел, қатнас.

Қолыңа қалам ұстатып, былай жазады деп
көрсетпегенімен, өзің теңді құрбыларыңмен танысып,
ауызекі пікірлесіп, білгіштердің дегендерін тыңдайсың ғой.
Қанша дегенмен де, өз республикаң мән беріп отырған
кәдімгідей мәслихат қой. Тіпті, қызық та өтуі мүмкін.
Шақыруын алсаң, барып-келу қаражатын өкімет өзі төлейді.

Әнеүкүнгі өзіңе айтқан повестің бірінші дәнесін ала кел.
Енді оны баспаға өткізейік, менде жатқанша сонда жатсын.

Енді не айтам, із суыппай хабарласып тұрайық, Есінде
болсын, тек қана хабарласып, пікірлесіп тұрайық, басқандай
қазақшылықтың қажеті жоқ!

Балаларға, келінге менен шын сәлем, аман-саулықтарыңа
тілектеспін!

Мұқағали

12 январь, 1969 жыл.

Естеліктер

ЕЛЕС ЖАЙЛЫ ЕСТЕЛІК

Асылында, сарғайған қағаздың иісін сезінбейтін адамнан сүбелі дүние жазатын әдебиетші шықпайтын болуы керек. Оңашада отырып, қиялға шома алатын адам үшін компьютердегі электронды нұсқадан гөрі сиясы сіңіп, өз үлбірей бастаған қолжазба анағұрлым ыстық көрінеді. Ғалым, қоғам қайраткері Мұрат Әуезов ақын Мұқағали Мақатаевтың бұрын еш жерде жарияланбаған хаты мен аудармасының қолжазбаларын алып келгенде ақынның жазу үстіндегі тебіренісінің куәсіндей үш-төрт парақ бізге аса бір ыстық көрінді. Алғашқы бет "өтініш" деп басталыпты. Онда ақын "Жазушы" баспасының тапсырмасымен "Тамұқты" аударып жатқаны туралы баяндапты. Өтініштің өне бойынан ақынның білімі мен қоса кішіпейілдігі де байқалады. Одан кейінгі беттерді төменде түгелдей өздеріңізге ұсынып отырмыз. Олардың бірі "Тамұқтың" аудармасы жөніндегі сынға бергісіз, өте жоғары, Мұқағалиға тән талғаммен жазылған түсіндірме болса, екіншісі ақынның Мұхтар Әуезовке арнаған өлеңі және өзінің орысшаға аударған нұсқасы.

Редакторлардың, басқа да оқып, пікір айтушылардың назарына!

Аударманы оқу үстінде мына жәйттар естеріңізде болса:

1. Дастан ертеден қалыптасқан Терцины деген поэзия түрімен (формамен) жазылған. Ұйқастары, біздіңше (қазақша), шалыс ұйқасқа ұқсас, бірақ әр шумақ үш жолдан келеді де, кейде әрқайсысы өзінше дараланып, тиянақты бір оймен тынып, кейде бірнеше шумақ динамикалық байланысын үзбей, ұзап барып, белгілі логикамен тоқтайды. Міне, мұндай жағдайда, аудару үстінде, жол мен жол, тіпті шумақ пен шумақ өзара орын ауыстырып кетуі ғажап емес. Бірақ автордың айтылмыш ойы бүлінбей, сол қалпында сақталуына баса көңіл бөлінді. Оқушылардың түсінігіне жеңіл болу үшін, әр шумақтың үш жолының үшеуі де ұйқасып отырады.

2. Дастанды аудару үстінде, аударушы шығарманың соңындағы анықтамаларға да сүйенді. Қайсыбір шумақтар орысша түпнұсқасына келіңкіремей, аулақтап тұрған жағдайда сол анықтамаға қарауыңызды өтінем!

3. Жасыратыны жоқ, ұлы дастанның орысша аудармасы (менің соқыр сезімімде, италиян тілін білмеймін ғой) маған жолма-жол (подстрочный) аударма сияқтанады да тұрады.

Поэзиялық дүрсіл, поэзиялық толқулар аз сияқты. Сондықтан да орысша аудармадағы кейбір әлжуаз төңірегінде қалмай еркінірек кеткен де жәй бар. Поэзиялық шығарманы аударуда ең бастысы, ойға көбірек көңіл бөлуді ойдаған жөн ғой дедім.

Түпнұсқадағы автор ойына жете түсінсең, әдемі поэзия жасауға да болады ғой, бар сөздің бірін қалдырмай қазақшалау шарт емес-ау деп ұғындым.

Басқа тілдің ерекшелігінен айнымайын деп отырып, өз тілінің ерекшелігін еркін пайдаланудан қашуға болмайды ғой.

Осылар еді, назарыңызға салмағым.

М.М.

Данте: "Ад" Гослитиздат. 1939 г.

Данте. "Божественная комедия" гл. "Ад" Госиздат худ. лит. 1961г.

*Төрағасы жайғасты төрге барып,
Бос орын жоқ,
Зал іші көмбе-халық,
Әуезовті бір шешен мақтап жатыр,
Арақідік тамағын кенеп алып...
Бір бұрышқа отырдым мен де барып.*

*Жұрт мақтауда,
Мақтаусыз сөз болмады.
Нелер шешен жайпалтты-ау сөз жорғаны,
Ақ шырағдан астыңда — төрағасы,
Төрағасы — Әуезов қозғалмады...*

*Еңбегімен, есімен бақыты жанған —
Айналасы Мұхаңның ақ шырағдан.
...Төрағаның аузына қарайды жұрт,
Қалт жібермей айтқанын қақшып алмақ.*

*Құттықтаулар, мақтаулар тыңды дағы,
Залдың іші бір сәтке тұнжырады...
Төрағасы сатылап сөйлеп кетті,
Сәл ырғалып орнынан тұрды дағы.*

*Есімде жоқ Мұхаңның не дегені,
(Жаңылып, жалған айтып не керегі)
...Алдымда "Абайдағы" Абай тұрды
Әуезов жасап берген кемедегі...*

*Әрі қарай әкетті елес мені,
Шырақ сөңді...
Белгісіз неге өшкені?!
(Мұхаң маған алыстан елестеді...)
Сұр ағым...
Сұрағым бар емес пе еді?*

*Шырақ қайда?!
Жаңағы жарық қайда!?
Кимелеп ұмтылады халық қайда?!
Шынымен Әуезовке маңытпай ма?!
Мына ағын бара жатыр алып қайда?!*

*(Қалқиып, қарауылдап тұрамын ба?)
Мен дағы қарсы жүздім бұл ағынға,
Толқыннан кеудемді алып,
Айғай салдым:
— О, Мұха!
Сұрағым бар! Сұрағым бар!..*

*Алыстан айғайлап мен қоймағасын,
Аялдап, аңдап, шолып айналасын.
Ағынмен арпалысқан мені көріп:
— Айт, — деді сұрағыңды,
Қай баласың?..
Сұрақ та, жауап та мен қайтармадым,
Тым құрыса атымды да айталмадым...*

ВОСПОМИНАНИЕ О ВИДЕНИИ *(Төраға)*

*Председательствующий устроился на почетном месте,
Нет свободного места.
В зале битком народу
Один оратор хвалит во всю Ауэзова,
Иногда смачивая горло...
Пройдя в один из углов уселся и я.*

*Публика восхваляет.
Без хвалы не было слов.*

*И какие только ораторы не шпорили
иноходца слова.*

*Под белым светом —
председательствующий,
Председательствующий —
не шлохнулся, Ауэзов...*

*Трудом, разумом, добившегося цели
Вокруг Муха белый свет.*

*Тораге внемлет публика,
Схватывая на лету его каждое слово.*

Притихли поздравления, похвалы,

В зале задумалась толпа

Чуть покачиваясь, вставая с места,

Степенно заговорил Муха,

(Ошибаясь, зачем говорить ложь)

...На челне срубленном Ауэзовым

Из "Абая" передо мной стоял Абай...

Далее понесло мне видение,

Погасла лучина...

Без сигнала зачем померкла?!

(Муха мне издали привиделся)

Вопрос мой...

Ведь вопрос же был у меня?

Где лучина?!

Где недавний свет!?

Куда рвется, стремится народ?!

Неужто к Ауэзову не подпустят?!

Куда несет этот поток?!..

(Остолбонев, сторожа стоять ли мне?

И поплыл я — таки против этого течения

Из-под волны поднявшись.

Крикнул я:

— О, Муха!

Спросить хочу! Спросить хочу!..

На мой настойчивый крик издали,

Промедлив, оглядев вокруг.

Заметив меня борющегося с потоком:

— Говори — сказал он — свой вопрос.

Кто ты будешь, малый?

Ни вопрос, ни ответа не последовало,

Даже не мог сказать я свое имя...

"Қазақ әдебиеті", N38, 23.09.2011ж.

ШЫНАЙЫ ТАЛАНТ

Бізді сырлы сұлу жырымен, жігіттік ыстық буымен алаңдатып; ақтарылған ақжарма көңілімен, мазасыз бүкіл өмірімен есімізде мәңгі кетпестей қалып қойған Мұқағали Мақатаевтың арамыздан кеткеніне он алты жыл толып қалыпты-ау. Зырлап, зулап өтіп бара жатқан уақыт-ай. Иә, біздің заманның ғажайып ақындарының бірі Мұқағали Мақатаевты өзін жарық дүниеге келтіріп, адам, азамат, ақын етіп жаратқан туған жері топырағының құшағына тапсырғанымызға тура он алты жыл толады.

Біз Мұқағалиды сәл де ұмытқан жоқпыз. Ұмыта да алмаспыз. Қайта арамызға түскен уақыт оның тұлғасын зорайта, асқақтата түсіпті. Жыры жалын ақын қазақ өлеңі өлкесіндегі бір асқарға — дара Алатауға айналғандай. Шынында да, ол қазақ өлеңдерінде Қасым Аманжолон сияқты дауылдай өртке тиген өлеңімен Өмірді шайқаған құдіретті тұлға, қайталанбас кесек құбылыс. Бәрі жадымызда: Оның поэзиямызға қалай келгені. Қалай жетіліп өскені, өршігені. Амал қанша, ол барынша толысып ауылын, астанасын ғана емес, төрткүл әлем қамын ойлай бастаған шағында, сырбаз сезіміне әлеуметтік қуатты ойды, терең пәлсафаны өзек етіп, жүрегінің түбіне кір жасырмай, барлық тұлғасымен толайым көрініп, зор ақындық даусымен жырлай бастаған уақтысында, поэзияның биік шырқауларын көрсететін деңгейге көтерілген кезеңінде үзіліп кетті. Амал қанша, ол Алтайға Атырауды қоса құшақтауға құлаш ашқан кезінде, жалындаған жырларымен әзиз ата, ақ шашты

аналардың жүрегін әлдендіріп, замандас құрдас-құрбының мәртебесін биіктетіп, барша ғашық жүректерді жиі соқтырып, бөбектердің бесігін тербете бастаған шағында бұл өмірмен қоштасты. Бірақ, ол өлеңмен, қасиетті өнермен қоштасқан жоқ. Артына саф таза ақындығын, мол да мөп-мөддір мұрасын қалдырған еді.

Осылайша оның екінші өмірі — негізгі әрі мәңгілік өмірі басталған болатын. Әрине, қара қылды қақ жарар уақыт қазы Мұқағалидың да балаң, алаң кезінде жазған жекелеген жасық туындыларын маңдайдан сипамас. Ал кейінгі нағыз ақын Мұқағалидың өлеңдеріне келсек...

Жазылар естеліктер мен туралы,
Біреулер жан еді дер өр тұлғалы,
Біреулер тұлпар еді дер де мүмкін,
Бүтінделмей кеткен бір ер-тұрманы.
Жазылар естеліктер нешелеген,
Көреміз бәрін оның, пешенеден.
Әйтеуір білетінім бір-ақ нәрсе,
Көшеді өлең, немесе өшеді өлең.

Айдай анық та сол. Мақатаев атты алып ақындық жарқын жүзіне, миллион адам түрлі пікір пайымдаса да, желмен желпіп қаншама жылдар өтсе де, ешбір кіреуке түспей, келешекке қарай келісті керуен түзеп көше бермек.

Міне, сол ақындық, сол өшпес өрнекті өлеңдер ергене жанып өмір сүріп, жастардың жүрегіне, халықтың жүрегіне жарқырап жетіп, жалын құйып, өзінің жарығы мен жылуын дарытуда. Әрбір оқыған сайын жаңа сырларын аңғартып, тың толқындарын тулатып, сырлы саздарын төгуде. Кені қат-қабат ашылып, тереңге тартады. Біз оның көзі тірісінде жарық көрген кітаптары біраз екенін білеміз. Таңдамалысы да жарық көрді. Бірақ, оқырман қауым ақынның жарық көрмеген тамаша өлеңдері көп екендігін біле бермейді. Иә, Мұқағалидан қалған асыл мұра бар. Бұл керемет қазына, баға жетпес байлық. Оның бәрі иесін, иемденушісін күтіп жатыр. "Жазушы" немесе "Жалын" баспасы сол маржан мұраны ортайтпай, олқыландырмай, кіршіксіз қастерлеп, аялы алақанға салып, көп кешіктірмей басып шығарса құба-құп. Бірақ, біз бұл мұраның кітап болып шыққанын күтіп,

қол қусырып қарап отырмай, оны қазірден бастап жан-жақты игере беруіміз керек. Бұл игі де ізгілікті іске "Жұлдыз" журналы ғана емес, басқа да мерзімді басылымдар назар аударып отырса — нұр үстіне нұр. Ақынның орны өз жүрегі, таланты, қаламы көтерген биікте болса, Мұқағали Мақатаевқа өзі көтерілген асқар биікке лайық құрмет көрсетуге, өлмес, өшпес рухани, өнерлік ескерткіштер орнатуға тиіспіз.

Мен Мақатаевтың жарияланбаған жаңа жырларына — жүрегінің келешекке көшер сұлу, соны сырларына жолашар сезімді ақынның өз лебізімен түйгім келеді:

Қарасаз, қара шалғын өлеңде өстім,
Жыр жазсам, оған жұртым елеңдестің.
...Өлсе өлер Мұқағали Мақатаев,
Өлтіре алмас алайда Өлеңді ешкім.

Иә, өлең өлмейді. Ендеше оны жазған ақын да өлмейді. Олай болса Мұқағали Мақатаев та көз жұмған жоқ, Қатарымызда. Күнбе-күн қасымызда. Әне, ол мұзбалақ қыранша дүр сілкініп, бүкіл залды бір өзі толтырып, жазық маңдайы жарқырап, жарқылдап жыр оқып тұр.

ОЙЛАҒАНДА ӨЗЕГІМ ӨРТЕНЕДІ...

Жасым тоқсаныңа таянғанда Мұқағалиым туралы естелік айтуды құдайдан сұрашпын ба мен?! ...Тағдырдың ісіне шараң бар ма. Баламның жарық дүниемен қош айтысқанына да он алты жыл боп барады. Мен әлі тірімін.

Қырық бес жасында қыршын кеткен оның күллі қазақтың баласы боларын, ардақты ақыны атанарын, құдай ақы, туған шешесі мен де, өмірлік жары да, туған бауырлары да білгеміз жоқ, Көпшілік ел де кезінде білмеген шығар... Енді қарап отырсам, тыңдап отырсам, Мұқағалиымды аспанға көтеріп, өзі өлген соң еліне танытқан құдайдың берген таланты, өлеңінің қуаты шығар. Бұған да тәубе. Өзі тіршілігінде көрмеген құрмет пен қошаметті артында қалған біз — отбасы, жары мен балалары, бауырлары болып көріп жатырмыз. Қайсыбірін айтайын. Алатаудай айбарлымды ойласам, өзегім от болып жанады...

Мұқағали туралы білгісі келетін жастар, өлеңқұмар балалар маған жиі келеді.

— Апа, ағамыздың балалық шағы туралы, өскен жері жайлы, отбасы жөнінде айтып беріңізші. Осыны көп елдің білгісі келеді, — деп қолқа салады. Елі үшін керек нәрсе болса әңгімелеп берейін деп осы естелікті айтып отырмын, қарақтарым.

Алматы облысының Нарынқол ауданында Қарасаз деген жер бар. Төрт жағын бірдей тау қоршаған жасыл жазықтың кең ортасында ол кезде бірнеше уақ-уақ колхоздар болатын. Елдің негізгі кәсібі — мал бағу. Аздап егіншілікпен айналысады. Атақты Шөлкөде жайлауының бір шеті Мұқағалидың өскен ауылына тиіп тұрады.

Мұқағалидың әкесі Сүлеймен шаруа адамы еді. Колхозда сушы, шалғышы болып жүреді екен. Мен оның ауылымен іргелес жатқан Сарыбастаудың қызымын. Тағдыр айдап, дәм жазды ма, екеуміз үйленіп, жас отау болдық, Тиын деген енем бар еді. Мейірлі, кісілігі мол жан болатын. Жоқшылық замандағы көп қиындығымызды тең бөлісіп, жел жағымызға пана болып, мәпелеп өсірді.

Мұқағали тұңғышым болғасын ба, енеме табиғи болып, мені жеңге есебіне санайтын. Одан кейін Қалимахан деген қыз туып едім, үш жасында өліп тыңды. Әлгіден кейін туған балам Қалибекті екі жасында жер қойнына тапсырдық.. Өлген екеуінен кейін Тоқтарбай, Көрпейш деген екі балам бар. Мен қазір сол Тоқтарбайдың қолындамын.

Әлгінде айттым ғой, Мұқағалидың әкесі Сүлеймен деп. Ол өте жуас, шаруа адамы еді. Соғыс деген пәле басталғанда осы Қарасазда бір топ жігіттермен бірге майданға аттанды. Мұқағали онда он жаста. Ес кіріп қалған бала.

Міне, бүгінде елі ардақ тұтып, талантына тәнті болып жүрген оның бейнетпен белдесуі, әділетсіздікпен бетпе-бет келуі, өз бетінше болашаққа талпынуы осылай басталған. Оның жастық шағы қазір Мұқағали мұражайының деректері болып отырған Әбдіке, комбайншы Сыдық, інісі Еркіндермен бірге өтті. Бастауыш кластарды Қарасаз өңіріндегі шағын ауылдарда оқып, орта мектепті аудан орталығы — Нарынқолдағы интернатта бітіріп шықты. Ауқаттылардың балалары Алматы асып, үлкен оқу іздеп жатқанда ол ауылдық кеңесте хатшы болып қызметке тұрды. Он төрт-он бес жасынан жаза бастаған өлеңінен қол үзген жоқ, Төбесі апаласа үйге қалың-қалың кітаптарды үйіп тастап, бірінен кейін бірін оқитын да жататын.

Ауылдың атқа мінерлері сол кезде-ақ таңданатын. “Нағиман шеше, сіздің теңтегіңіз осынша орышаны қайдан үйреніп жүр” дейтін... Сөйтсем, өзін-өзі оқытыпты ғой шырағым.

Кейін ауылдағы мектепте де қызмет істеді. Содан аудандық газетке барды. Өлеңдері жиі жариялана бастады.

Содан не керек, 1962-жылдың жаз айында аяқ асты бұзылды. Мені жеңге орнына санап, Нақа дейтін. Бір күні аса көңілді қалпыңда:

— Ал, Нақа, бұйырса, алматылық боласың, көшеміз, — деді әй-шәй жоқ,

Шынымды айтсам, мен бұған нанбадым. Өйткені астанаға бала-шағамен көше қоятындай жинаған қорының жоғын білем. Екі інісі де, балалары да жас. Мен болсам, отырған бір масылмын.

— Сонда қайда барамыз? Үйді қайтесің, балам-ау, — деймін.

— Қорықпа, Нақа! Өлеңім өлтірмейді. Асырайды көзімізді, — дейді маңдайы жарқырап.

Сөйтіп, ауылдан астанаға көштік де кеттік. Дайын тұрған үй қайда. Тастақтан Шынықұл деген қазақ шалдың кішкентай екі ауыз үйін жалға алды. Рас, ол кезде пәтер ақы арзан. Ақша да тапшы. Балам радиода, газет-журналдарда қызмет істеді. Анда-санда мәз болып жаңа шыққан өлеңдерін көрсетеді. Ара-кідік болса да қаламақысын алып, мөре-сәре болады.

Кең жайлауда өскен адамға ығы-жығы қалада күн кешу қайдан оңай болсын. Қысылып-ақ жүрдік. Мен де, келінім Лашын да, Мұқағалидың өзі де сыр бермедік. Сөйтіп жүргенде біздің шаңырақ аяқ астынан шайқалды.

Мұқағалиымның Майгүл деген қызы жол апатынан жазым болды. Міне, осыдан бастап балам сендей бұзылды. Қатты күйзелді. Иығы түсіп, сылынып сала берді. Мінезінде де өзгеріс пайда болғандай болды. Сөйтсем, не кітабын шығара алмай, не қамқор алақанның шуағына бөлене алмай қиналып жүрген кезі екен ғой. “Жығылғанға жұдырық” дегендей, оған қызының өлімі қосылып, жүнжіп-ақ кетті. Сөйтіп жүріп толассыз жаза берді. Не жазғанын қайдам...

Пәтер жадап бірталай жыл әуре-сарсаңға түстік. Бірді-екілі жұқа кітаптары шықты. Қазір қай жыл екенін де ұмытып отырмын, Интернациональная деген көшеден екі-үш ауыз тас үй тигендегі қуанғаны әлі есімде.

Бізде әу бастан-ақ байлық көп болмаған адамдармыз. Әлгі әдемі үйге кіргендегі барымыз — Қарасаздан келген үлкен текемет. Соны ең үлкен бөлмеге жайып тастап бала құсап кеп аунайды Мұқағали. Жолдас-жоралары сол текемет үстінде отырып, жайылған дастарқаннан сусын-шараптарын ішеді. Бәріміз мәзбіз.

Бір күні балам мен келінімді бір ақын жолдастары шақырып әкетті де, мен үйде жалғыз қалдым. Тас үйде әрі отырып бері отырып ішім пысты. Содан жағалап есікті ашып, далаға шығып келе жатсам, орта жастағы бір денелі ер адам:

— Қайдан жүрген кемпірсің? Кімді іздейсің? — дейді.

— Ұрымын! Ал қайтесің, — дедім мен де қиқарланып.

Сөйтсем, әлгі менімен әзіл аралас сөйлесіп тұрған Қуаңдық деген үлкен ақын екен. Танысып-біліскен соң қояр да қоймай, үйіне ертіп кіргізді.

— Біз осында көршіміз. Мықты ақынның шешесі

екенсіз. Қонағым болыңыз, — деп құрақ ұшып жүр. Ішім жылып қалды. Қанып шай іштім. Мұқағали келген соң көрші ақынның шай бергенін айттым. Ол балаша жадырап, мақтанып қалды...

Тоқсаның оңай жас па, тәйірі! Бірді айтып, бірге кетіп қалам: Мұқағалидың тіршілігінде мансап пен байлықтың қызығын көрмегеніне туған анасы — мен, жан жары Лашын куә. Бірақ дәулетімді молайтайын, қызметімді жоғарылатайын деп басын қатырған емес. Кейде апталап үстелінен тұрмай өлеңмен арпалысқанда үйінде не бар, не жоққа назар да салмайтын. Сондайда Лашынға жаным да ашитын. Кейбіреулер: "ой, ол ондай еді, мұндай еді" дейтін де шығар. Баламның оны шаршатқан кезі болған жоқ деп қалай айтайын. Еркелеп кететін кезін де көрдік. Түнерген аспандай мұңды сәті де болатын. Қуанса өлең үшін, шыққан жаңа кітабы үшін қуанатын. Туған жері — Қарасазын мақтана айтатын. Ауылға жиі қатысуды армандайтын. Барып, еркелеп мауқын басып та тұрды. Ел деген алтын бесік қой.

Жасы қырықтан асқан соң-ақ не ауру екенін қайдам, әйтеуір бір дерт жабысты. Аңда-санда тарығып отырып қиналғанын, ұйқтай алмай шыққанын айтатын. Ара-арасында ауруханаға жатып емделіп те жүрді. Қайтадан ауырды...

Өлерінен біраз жыл бұрын Мәскеу барып, әдебиетшілердің үлкен оқуын оқыды емес пе? Оны да тауысқан жоқ...

— Олардың білетінін өзім де біледі екем. Алматымды сағындым. Балаларымның қасында болайын деп, кеттім де қалдым, Нақа, — деп, менің арқамнан қағып қоятын жарығым!.. Е, жалған дүние-ай.

Қай ай, қай жыл екенін де білмей тұрмын, әйтеуір қатты сырқаттанып жүрген кезінде әлгі атақты кәмпәзитір Нұрғиса деген балам екеуі табысыпты. Сонымен бір айға жуық бірге жүріп Мұқағали өлең жазыпты. Нұрғиса оның сөзіне ән шығарыпты. Оны кейін келінім мен балалардан естідім. Екі тентектің бірін-бірі тапқанын көрмеймісің. Қазір айтылып, қалың елге тараған көп әндер сол Тілендінің баласының үйінде туған дүниелер екен.

...Әне, тағы да бірін айтып, біріне кете берем. Кейде менен өлеңге жақын балалар, тілшілер жиі сұрайды: — Апа, ақын балаңыздың өмірінің соңғы кезі жайлы есіңізде не қалды? — деп.

Бір байқағаным, ауру жанына батқанда қатты күйзеліп-ақ жүрді. Әншейінде тау тұлғалы шырағымның еті қашып, ірі сүйектері саудырап сала берді ғой. Несін айтайын... Әйтеуір қаламын қолынан тастаған жоқ. Оңаша үйде күбірлеп, сөйлеп, толғатқан анадай күй кешкен кездерін де көрдім. Сөйтсем, мына жалғаннан арғы ауылға аттанатынын сезіп, соңына сөзін қалдыру қамымен жанталасқан екен ғой жазған бала?!

"Айналдырған ауру алмай қоймайды" дегендей, арыстай азаматымыздан айырылып та тыңдық. Бұл — 1976-жылдың 27-наурызы болатын. Құдайдың құдіреті шығар, иә болмаса баламның талантының арқасы ма, өлген күннен бастап қалың ел қара нөпір болды да кетті. Шынымды айтсам, пәлендей мансабы болмаған, көп құрмет те көрмеген баламның жаназасы қалың көпшіліктің қабырғасын қайыстырар деп ойламаппын. Өзінің Қарасазынан ағайын-туыстары, аудандық газеттегі бауырлары, нағашы жұрты мен қайын жұртынан, осы Алматыңнан көп адамдар жиналды.

Мұқағалиымның өлімі тұсында да қамқоршы ақын ағасы Әбділдә істің басы-қасында болды. Бәрін өзі басқарды.

Айтпақшы, Қарасаздан інісін жоқтап келген бауырлары, Қали дейтін ағасы бар, бәрі ақылдаса келіп Мұқағалидың сүйегін өзінің туған жеріне — Қарасазына алып кетеміз дегенге шықты. Оған Әбділдә ақын басу айтып, елмен мәмлеге келді.

— Жігіттер, — деді ол — мына арыстан болып жатқан ақын бір ғана Қарасаздың баласы, сол ауылдың ақыны емес. Бұл дегенің қазақтың маңдайына біткен санаулы жыр жұлдыздарының бірі және бірегейі. Мұқағалиды Кеңсайдағы киелі ағаларының қасына қоямыз. Бұған келісім беріңдер. Бала сіздердікі болғанымен, ақын қазақ халқынікі!

Сонымен талай жайсаңдар мен жақсылардың мәңгілік бесігі болған Кеңсайдың құшағында жатыр менің құлыным...

МӘҢГІЛІК СЫРЛАСЫМ

Мен Мұқағали туралы жазуды көптен-ақ ойлап жүрсем де, бірақ батылым жетпеген. Қалай жазу, неден бастау керек екендігі маған жұмбақтау болды. Мұның бәрі бұрын-соңды жазып, төселмегендіктің әсері болар.

Менің ойым: әңгімені балалық шағынан бастағым келген, бірақ балалық шағы кейде жоқ, кейде тоқ жағдайды өтті. Ол тұрмысы орташа ғана семьядан шыққан еді. Сүйенер жалғыз тірегі — әкесі майданға кеткен. Ол сол кездегі бүкіл қазақ ауылдарындағы соғыстың ауыр мұң мұқтажын көріп, ерте ержеткен жастардың бірі ғой. Ұлы Отан соғысы жылдары кезіндегі ауыл балаларының өмірін, істеген қарекеттерін жазбаған қазақ жазушылары жоқ десем артық болмас. Олардан мен асырып та жазбаспын.

Ал, көз алдымда өткен ақындық өмірін, қуанышын, ренішін жазу қолымнан келе ме? Соны ойладым. Қолым қалам алсам, ойым шашырап кететін сияқты. Мұқағали көзі тірісінде: “Жаз, жаз, қолыңнан бірдеңе келеді” - дегенде тыңдатпаған қайран мінез, енді кішіреюге, қайтсең де еңбектенуге, қиналуға әкеп соғып тұр.

Кейбір тілектестер: “Мұқағалдың өмірін жазыңыз, оның сырын сізден артық білетін ешкім жоқ, жазыңыз” — деп қолқалап жүр. Жазу керек екенін, жазуға міндетті екенімді өзім де түсінетін сияқтымын, бірақ оның қолымнан келу-келмеуі екіталай... Қалай болғанда да сол сырларды қалың оқырманға бір жеткізсем деген мақсат жетегіне жегілдім. Жеткіздім бе, жеткізбедім бе — оны еске алу жазбаларымен танысқан оқырмандар өздері саралай жатар.

• • •

1949-жылдың наурызында кейбір қиындықтарға қарамастан екеуміз үй болып, шаңырақ көтердік. Мен қазір сол кезде Мұқағалидың тәуекелге бел байлаған азаматтығына, ақылына тәнті болам. Бұл өте ауыр жылдар — жоқшылық жылдары, сарғайған сағыныш жылдары еді ғой.

Алғашқы үйленген жылдары біздің ауылда — Шибұтта (қазіргі Нарынқол ауданы, Киров атындағы колхоз)

гүрдық. Ол ауылсоветтің хатшысы, мен сегізжылдық мектепте тіл мен әдебиет пәнінің мұғалімімін. Екеуміздің де әдебиетке жақын болғандығымыздың, қасиетті ана тілімізді жақсы түсіне білгеніміздің бір-бірімізді түсінуге үлкен көмегі болды деп санаймын.

Қолымызда әжеміз — Тиын, енем — Нағиман, екі қайыным — Тоқтарбай, Көрпеш бар. Соғыс жылдарында, қиыншылық жылдарда отбасының қамымен апамыз колхоз басшылары қайда жұмсаса, сонда барып, тау-таста қаңғып жүріп қой да баққан, сиыр да сауған, егін де жинаған, айтуеір көрмеген бейнеті қалмаған. Балалар аш-жалаңаш, көрі әжесімен ауылда қалып, олар да өлместің қамын істеген. Осындай отбасы жиналып, бір үйде ошарлы жан болып қалдық.

Отбасында жұмыс істейтін екеуміз ғана. Жаңа отауға титтей де болса көмегі тиер деп Нағиман апамызды мектепке үй сыпырушы етіп орналастырып қойдық. Ненің бар, ненің жоқ екені көп білінбейді, ол сол бір жастық жылдарының әсері болар. "Махаббат — ең ұлы сезім" деп ұлы педагог А.С.Макаренко айтқандай, өмір сәні махаббат екен. Төңірегің толған қуаныш, толған бақыт!

Біз қосылған жылғы мектептегі оқу аяқталды. Мен ҚазПИ-де сырттай оқушы едім. Институттан шақыру қағаз келді. Бірде Мұқағали маған: "Ренжімесең, биыл оқуға бармай-ақ қой. Ел іші ғой, қазақшылығы бар. Келін боп түсе сала оқуға кетіп қалыпты демесін. Биылша дем ал, менің жайлауда шопан боп жүрген Құтпанбай (Ленин атындағы колхозда, Нағиман апамның туған ағасы) деген нағашым бар, соған барып қайтайық. Оқуды екеуміз бірге жалғастырамыз", — деді. Мен, әрине, қанша тулағаныммен мынандай келелі сөзге көндім. Сөйтіп, оқу жылы аяқталып, демалыс күндері өтіп жатты.

Бір күні мектеп директоры апам екеумізді шақырып келуге бала жіберіпті. Екеуміз де мектепке келдік. Мектептің іші опыр-топыр күйде екен. Директорымыз Тілесов деген орта жастағы адам. Ол кісі бізбен амандасты да:

— Нақа (Нағиман апамызды ауыл адамдары осылай атайтын), мына мектепті жөндеуіміз керек. Ол енді сіздің міндетіңіз. Жөндеуге бөлек қаржы төлейміз. Мектептің іші-сыртын ақтауымыз керек. Әк бар, жетеді. Лашын да көмектесер, әзір бос қой, — деді.

Енемнің қолынан үй ақтау келмейтін, не жауап айтарын

білмей, маған жалтақ-жалтақ қарайды. Мен сасқалақтап қалған апамды аяғандықтан "көрерміз" деп үйге кеттім. Соңынан апам да жетті. Сол уақытта түстік ішуге Мұқағали да үйге келе қалды. Апам екеуіміз мектеп директорының айтқанын Мұқағалиға да айттық. Ол да бізді қостады.

— Қорықпаңдар, мен де көмектесем. Бір жағынан біздей жас отауға нені болса да үйреніп, істеу артық болмайды. Екіншіден, шираймыз, — дегенде енеміз екеуіміз де қуанып, жеңілденіп қалдық.

Мектеп үйі аса үлкен емес. Үш-төрт класы, жіңішке дәлізі, кішкентай мұғалімдер бөлмесі бар. Бұл бөлмеге қойылған темір пешке қысты күні көбінесе мұғалімдер өздері әкелген отынын жағып, жылытып отыратын едік.

Ертесінде-ақ жөндеу жұмысына кірісіп кеттік. Мектептің іші-сыртын ақтайтын Мұқағали екеуіміз. Апамыз біз ақтаған кластардың еденін жуады. Балалар су тасиды, аздап сылағы түскен жеріне керек болғанда лай жасайтын да солар.

Мұқағали класты ақтай жүріп, бізге түрлі әңгіме айтып, күлдіріп, көңілдендіріп қояды. Сондай әңгіменің бірі есімде қалыпты.

— Біздің ауылда кейбір дыбыстарға тілі келмейтін Нұрсәлі деген ағамыз бар. Өзі өте момын адам. Әйелінің аты — Раушан. Пысық, еркөкірек әйел. Бір күні Раушан жұмыстан келсе, күйеуі тапа-тал түсте төсекте ұйқтап жатыпты. Бұзау сиырды еміп қойған. Бірді-екілі қой-ешкілері келмей қалған. Балалар да көрінбейді. Бұл жайды көріп Раушан қатты ашуланады. Айқайлап, күйеуінің жанына жетіп келеді. Момын күйеуі шошып оянып, әйелінің айқайынан қорқып, бетін басып алыпты. Ұрып жібере ме десе керек.

— Ей, Расан, жетеді, ай, Расан, сандалма, ей, Расан! — деп шалбарының ышқырын бір қолымен ұстап алып, үй ішінде қашып жүр дейді, — деп әңгімесін қызықтыра айтып жатқанда бәріміз де жұмысты қойып, күлкіге бір кенелдік. Сөйтіп, күліп-ойнап жүріп екі жетіде мектептің іші-сыртын ақтап, жөндеп бітіргенімізді білмей де қалдық. Бір күні оқушы қыздарды шақырып, терезелерін жуғыздым. Келесі оқу жылында жұмыс істедік.

"Адам тек адамдар арасында ғана адам бола алады" деп бір данышпан адам айтқандай, Мұқағали қайын жұртына аса сыйлы болды. Оған ақкөңілділігі, жайдарлылығы, мінезінің ашықтығы да себеп болған шығар.

Ауылда екеуміз де қоғамдық жұмыстарға белсене араласамыз. Әйтеуір шаршау деген жоқ. Мұқағали көбінесе малшылар арасында. Екеуміз де үгітшіміз. Мен сабақ беріп біткен соң дәптер тексеру, класс жетекшілікке қоса, педсоветтерде баяндама жасау, көркемөнерпаздар үйірмесін басқару, газет шығару сияқты бастан асып жатқан жұмыстарды да атқарамын. Бірақ бәріне де үлгерем. Екеу болған соң жүк те жеңіл.

Өзімнің ата-анам туралы бірер сөз. Әкем — Әзімжан, қарапайым колхозшы, етікші әрі ағаш шебері болатын. Ағаштан небір дүние жасай алатын. Арапша оқып, жаза білетін, қазақ газеттеріне де көз қырын салып жүретін табанды, сауатты адам еді. Күнделікті ел-елде болып жатқан саясаттарға да құлағы түрік. Бала кезіндегі өткен уақиғаларды ұмытпай айтып отырады. 1916-жылғы дүрбелеңде Қытайға аулымен өтіп кетіп, бөтен елді жерсінбей; келесі жазда қайта көшіп келгенін, алғашқы колхоздасу, одан кейінгі ашаршылық, асыра сілтеу, сталиндік репрессия жылдарын — бәр-бәрін де байыппен әңгімелеп отыратын. Әсіресе хат танымайтын сауатсыз, жазықсыз, момын азаматтарды топтап қамап: "Жапонияның, Қытайдың шпионы" — деп жалған айып таңып, көзін жоғалтқанын айтып, кейде ауыр ойға батып; ұзақ үнсіз отырып қалатын-ды. Сол бір ауыр жылдардағы қатыгездікті, имансыздықты әркез еске салатын.

Мұқағалидың өмірді түсіне білетініне риза болатын. Әкем де, шешем де күйеу баласын ұнатты. Мұқаң да оларды жанындай жақсы көрді. Әкем бүкіл ауылдың ақылшысы еді.

Шешем Мәшине (алғаш тігін машиналары ел ішінде пайда болғанда туса керек) баланы да, үлкенді де аяғын, кім не айтса соған сене беретін, барын ел аузына тосатын, әпенділеу адам еді. Өзі көп жылдар құрсақ көтермей жүріп, кейін егіз-егізден туыпты да, он үш перзентті дүниеге әкеліпті. Соның төртеуі тірі болды, үш қыз, бір ұл. Ұлы 1981-жылы қайтты. Апам кейде менің жанымға келіп:

— Ләсима, (ата-анам қойған есімім, кейін еркелетіп Лашын деп атап кеткен, бірақ әке-шешем өле-өлгенше Ләсима деп атап өтті), еркек шора ерке мінезінді таста, Мұқағалиды сыйла. Еркек деген табынушы тәңірің болады, қалқам. Ажырайып алдына шықпа, бедірейіп бетіне қарама. Сен төмен етектегі адамсың. "Ағаш айғайға

құламайды" соны ұғын, — деп, жиі-жиі сыбырлап ақылын айтып қоятын-ды, бейне біреу естіп қоятындай. Адам баласы бір қалыпта тұра ма, кейінгі кездерде ашынғанда айтысып та, тартысып та кететін кездер болды ғой, алайда апамның айтқаны әр сәт есімде тұратын. Мұқағали ақын емес пе, ондайға өте кешірімді болды, себебі айқайдың неден шыққанның өзі де сезінетін.

Туған апамыз да: "суыңды төккемін жоқ, желінді сөккенім жоқ, Алла, балаларымды аман қыла гәр!" — деп құдайына табынып, мінәжәт қып отырған заманның момын адамдары ғой. Сол апам айтады: "Ашаршылық жылдары Әбжаным он бес жасында ауданда қызмет істеді (1930—32 жылдары). Қалпақтай-қалпақтай құйма шай әкеп береді. Өкімет бар малымызды ортаға тартып алып қойған. Жейтін түгіміз қалмады. Балаларымды өлтіріп аламын ба деп қорыққандықтан, түн жарымда тұрып ортаның қойына барам да жан адамға көрінбей желіні толғанын сауып аламын. Сауылған сүтті біреудің көзіне түспестей етіп пісіріп, балаларға беремін. Құйма шайдан кесек-кесек қып салып, қойдың сүтін қатып, қою шай жасап, оны да балаларыма берем. Құр сүттен гөрі шай әрі тамақ, әрі жеңілдеу болады екен. Ертең ерте күн көтеріле қой саууға менен басқа әйелдер аттанады. Ол кезде малшысы да, белсенділері де қаптап жүретін, әйелдерді қойдың маңына да жуытпайтын. Сөйтіп, балаларымның жүрегін жалғаған күндер де өтті ғой", — дейді. Апамның айтқаны дәл келетін. Оған бір дәлел: 1937-жылы ағайым Кегенде Ораз Жандосовтың хатшысы болып істеп жүргенде, "Халық жауы Жандосовтың сырласы, секретары болған", деп ұстап кетіпті. Біз Шибұттамыз ғой. Әкем барып, жалғызын отырғызып қойғанын біліп келді. Кешікпей сол қамағаннан Алматыға, одан Красноярск өлкесіне апарып, ақыры Канск деген қаладан бірақ шығарыпты. Біз Нарынқол ауданының Киров колхозында тұрамыз. Ахметқали деген жақын туысқан ағамыз Кегенге қыстыкүні арбамен астық тасиды. Бір кезекте Кегенге астық алып бара жатқан сол ағамызды көріп апам: "Ей, Ахметқали, Кегенге барасың ғой, Әбжаным ар жағынан Кегенге келіп тұрады. Соны тастамай ала кел, шырағым", — депті. Шынында да Ахаң астығын өткізіп, жолға шығып, арбасының бұзылған жерін қарап жатса, иығынан біреу тартыпты. Ахаң ұшып тұрып қараса, ағайым

екен. Азған, қу шөп сықылды құрап кеткен, үстінде алба-жұлба көнетоз шекпені бар. Екеуі жан даусы шыға жылап көріседі. Сөйтіп, Ахметқали ағамыз апамның аманатын айтқанындай орындаған екен. Қазірге дейін осы оқиғаны өзіміздің ауыл аңыз ғып айтады. Апамның емшілік қасиеті де бар. Таң атпастан ауыл адамдары келіп:

— Кішіапа (менің апамды айтады), қайның тұмауратып қапты, немесе кішкентайым ауырып қалды, соны үшкіріп бер, — деп жетелеп кетеді. Апам олардың сөзін екі етпей, үшкіріп беріп, үйге кеп шайын қойып, солардың тілеуін тілеп жүргенін көріп, кейде намыстанып та қалатынбыз, бірақ ешкімнен жақсылығын аяғысы келмейтінін ойласақ қуанатынбыз.

Мұқағали ауылда әркіммен тіл табыса білді. Соғыс біткеннен кейінгі жылдардағы жоқшылық, тапшылық та халықты жүдетті, бірақ Мұқаң оңдай иі түсіп жүрген, адамдарды бірдемде тірілтіп жіберетін. Бірде Мұқағалиды Шодияр деген туысқанымыз қонаққа шақырды. Ол кездерде қызметкерлер отбасы болмаса, қарапайым ауыл адамдары сол үйдің ер адамын ғана шақыратын. Ол да соғыстан қалған жұтандық шығар. Көп кешікпей Мұқағали қонақтан келді. Қолында ораулы түйіншегі бар, оны үстел үстіне қойды да, өзі төрге шығып отырды.

Мен:

— Мұқағали, ағамыз сенен басқа кімдерді шақырыпты? — деп сұрадым. Мұқаң өзіне өзі дән риза. Былай деп жауап берді:

— Ене, қонақта болған төрт еркекпіз. Екеуі — соқыр Ғали, екеуі — жыңды Ғали, сонда төрт Ғалимыз, — деп күлді. Аяқ астынан мынандай жауапқа таңырқап қалып едік, өзі әрі қарай түсіндіре жөнелді:

— Екі соқыр Ғали дегенім: біреуі Мысығали (Шодияр атамның үлкен баласы, бір кезі шешек ауруынан майып болған), екіншісі — Әлімғали (Мысығалидың баласы, бір көзі қылилау болғандықтан, құрбылары мұқатып, өзінше "ат" береді ғой). Енді екі жыңды Ғали дегенімнің біреуі Асқарғали (Асқарғали деген ағамыз соғыстан контузия алып келген, тоқтамай долырып сөйлей беретін, аңғалдау адам еді). Ал ең соңғы жыңды Ғали міне, алдында отыр, перизадам, — деп газеттегі ораулы етті біздің алдымызға қойды. Осындай ойламаған жерден сөз тапқыштығы

сүйсінтетін. Әрі мұндай көңілді кездері аз емес еді. Тіпті, кейін қалаға келгенде де күндіз көшеде кіммен кездескенін, олардың қалай қарсы алғанын, қалай сөйлегендерін өздерінен бір айнытпай артистік қабілетпен ойнақылана, құбыла отырып, жыр ғып айтып берер еді.

Мектепте қабырға газетін шығару менің мойнымда. Әдебиеттен берген соң ба, жылда бір өзгермейді-ақ, Ол кезде сайлау деген үлкен науқан. Екеуміз де үгітшіміз. Сайлау біткенше жаның да қалмайды. Осындай бір кезекті сайлау науқаныңда газет шығаруға дайындалдым. Сайлаушыларды бір пионердің құттықтауы керек болды. Сол пионердің атынан Мұқағалиға айтып, өлең жаздырып алдым. Өлеңнің аты — “Пионерлік сәлем”.

Шын болаттай шыныққан жас шағынан,
Ләззат алып, білімнің асқарынан.
Сәлем сізге, ата-ана — сайлаушылар,
Бақытты өскен Отанның жастарынан!

Қарсы алайық сайлауды шын қызыға,
Әйгілі етіп, әлемнің шың-құзына.
Бір кісідей берейік даусымызды
Халық сүйген Отанның ұл-қызына!

Мұндай өлеңмен шыққан газеттер оқушылар арасында беделді-ақ, шұрқырасып оқып, өлеңдерін жаттап алады.

Бұл уақытқа дейін менің төркінімде жұмыс істеген едік, енді келесі оқу жылында Мұқағалидың ауылы — Қарасазға көшіп бардық. Біздің ауылда тұңғышымыз Ләззат деген қыз бала дүниеге келген. Ләззатқа суық тиіп ауырып, алты айлығында қайтыс болды. Мұқаң қатты қайғырды. Түнде оқып отырып, кейде өлең жазып тастайды. Оны менен басқа ешкімге көрсетпейді.

Мұқағали Қарасазға келген соң, жиналып, дайындалып Алматыға оқуға кетті. Алғаш шет тілдер институтына (неміс тілі факультет!) түскен екен, соны ары жалғастырды. Жиі-жиі хат жазып тұрады. Ауылда пошта бар. Хат келмей қалса, телеграфпен сөйлесіп тұрамыз. Мен енді отбасына иемін. Бар, жоқтың бәрі менің мойнымда. Егер Мұқағалидан хат кешіксе болды, жұмысымда береке бомай кетеді. Бір орында отыра алмаймын. Сарыжаздан келе жатқан машиналарға қарап қоямын. Машина Елшенбүйректі айналғанда дереу жарқырап жарығы көріне кетеді. Сол машиналар Мұқанды әкеле жатқандай елестейді. Оны ойлай-

ойлай, кейде өлең шығарғым келеді, кейде ән шығарғым келеді. Амал не, ондай талантты құдайым бермеген соң, ойыңмен жұбанып отырасың да қаласың. Ештеңе әсер етпейді. Мұқағалидан хат келген күн мен үшін үлкен қуаныш. Менің қабағыма қарап, Нағиман апам да жайланып қалады. Жүрегі өте жұмсақ адам ғой, дұшпанын да ренжіткісі келмейтін. Өлшеусіз ақ еділ адам. Тиын әжем бұл кезде қайтыс болған. Ең бастысы Нағиман апам балаларға ие болады. Ол кісі болса, балалар мені іздемейді де. Апамыз екеуміз отандасып, Мұқағалидың түтінін түзу шығарып жатырмыз. Мұқағалидың Алматыдан жазған бір хатындағы:

Кім келіп, кім кетпеген көне өмірге;
Түсінгін ой-шұңқырын көре біл де.
Тағдырыңа қайтесің қарғыс айтпа,
Мойында, шыдап баққын, көн өмірге!

деген жерлері мені талай толқытты. Кейде бұл өлеңді "ақылын айтып, шыдай тұр дегені ғой" — деп ойлаймын да, кейде осыған қарсы жорып, оны сөге бастаймын. Олай ойласам да, бұлай ойласам да шыдам керек; шыдау керек, басқа не істей алам?!

"Шыдаудың өзі ащы болса да, жемісі тәтті" — депті ғой француз жазушысы Ж.Ж.Руссо. Шыдадым да, жемісін де күттім.

Осылай жалғызілікті жүргеніңде жұмыста қандай қиындықтар кездессе, үйде де сондай қиындықтар деп келіп, есіңнен тандырады. Мен қазір ойласам, соның бәріне қалай төзгенмін. Мұқағалиды қалай күттім!!!

"Жалғанда күту деген қандай жаман" деп ақын өз өлеңінде айтып өткендей күту — барлық өміріме жазылған екен. Тіпті, бірге жүргенде де, бірге өмір сүргенде де — күттім, сарыла күттім. Сол үміт, сол күту 1976-жылы 27-наурызда шорт үзілді. Енді жаңаша күту басталды. Әрбір газеттен, әрбір журналдан, әрбір ақынның өлеңінен, радио даусынан, теледидар көрінісінен, ақын-жазушылардың әңгімесінен Мұқағалиды іздейтін болдым. Есімінің айтылуын күттім.

Тірі кезінде көбінесе кешірімді болуды ойлайсың. "Әкім бір ұлттыкі, ақын бар жұрттыкі" деп, оған кір жуытқың келмейді, пенделік жасағың да келмейді, бірақ адам баласының өмірі тым қысқа екен, екі үзеңгіні теңестіре алмай-ақ кеттік.

Біз ауылда тұрғанда Мұқағали ақын Тоқаш Бердияровты жиі-жиі ертіп келетін. Екеуі дос болды. Поэзия туралы кең пікірлер айтысатын. Жасыратыны жоқ, мен Тоқаңды сыйласам, тек Мұқағалидың көңілі үшін ғана сыйладым. Жалынды ақын, адал азамат, Мұқаңның досы деп қаншама өзімді-өзім үгіттегенмен оны шын жүрегіммен қабылдай алмадым. Оның себептері өзіме аян, оқырман қауымға да түсінікті болу керек деп ойлаймын. Кейде: — Тоқа, “алдыңғы арба қайда жүрсе, соңғы арба сонда жүреді” деп Мұқағалиды өзіңе тіркеп алдың-ау. Оның жайын да ойласаң етті, ағасың ғой. “Алатауға шықтың ба, қарағайын жықтың ба” дегендей, сөзіңді екі етпейтін шын дос таптың, іс жүзінде де сондай адал дос болсаң етті, — деп тура айтып ренжісіп те қалдық. Ондайда Мұқағали жетіп келіп ортамызға түседі. Дереву бірдеңені айтып тастап, көңілін қалдырады-ау деп ойлайды ғой. Дегенмен Тоқаң ауыр мінезді, желікпесі жоқ ақын емес пе:

— Әй, Лашын, әй, Лашын, мінезің-ай! — деп даусын көтермей ақырын абайлап айтып отырып қалады. Мұқағали оқуын жалғастырумен бірге Алматыда радиода да қызмет істеп жүрді. Ертең ерте: Алматыдан сөйлеп тұрмыз! — деген даусын естігенде бір жадырап қаламыз.

Мұқағалидың дауыс ырғағына, ашық та айқын мәнеріне, өлең оқығандағы күмбірлеген қоңыраудай даусына таңданып, сүйсініп, тыңдап отырамын. Мұқағали оқып біткенше мен де радио қабылдағыштың жанынан кете алмаймын. Мәнеріне келтіре, әр сөздің бояуын жеткізе оқуды қайдан үйренді екен деп бір жағынан таңданғандай болам, бір жағынан даусына тәнті болам. Даусы керемет!

Мұқағалидың Алматыда жүріп қалуы қаншама өсектер әкелді. Оған да төзесің. Әсіресе, өсектер жалғыз жүргенде жаныңды қалай қариды! “Күйіп, жанып сүйген ғашығыңның саған селқос қарауынан ащы азап жоқ” деп ұлы жазушымыз А.М.Горький айтқандай, өсек сөздер өзегімді өртеді-ақ,

Өсектер... Өсектер... Өсек кімнің жүрегіне қанжар салмаған, өсектер кімді ажыратпаған. Осындай “қолмен қойған” өсектерге Мұқағали ермейтін, елемейтін. Мен әйел адам емеспін бе, тез ашуланып, күйіп-пісіп қалатынымын. “Мұқағали мұны баласымен жеңгедей алдыпты” дегенді естігенде, тіпті жұмысқа бармай, жатып алдым. Бүкіл ауыл мені қолдан өсірген, бүкіл аудан біледі ғой, солар куә.

Шәкірттерім де қаншама! Өсек дегеніңіз микробтар секілді өте тез өрбігіш. Ақиқатын көре тұра кей адамдар осыған маманданып та кететін сияқты. Бұл өсектер Мұқағали бұрқыратып өлеңдерін жазып жатқанда да, ауырып емханада бір тамшы су жұта алмай жатқанда да, тіпті өлгеннен кейін де, сумаңдап жатты. Өсек айтушылар көки берсін! “Жақсының артынан сөз ереді” деген. Өлеңдері орттей, дарыны дауылды ақын Мұқағалидың кейбір тентек мінездеріне кешшіріммен қарап, сарғая күткен, қазақтың қарапайым қызы, оның сүйікті балаларының анасы, адал жарына сол өсекшілердің бас июлеріне болады. Өсегін айта отырып, содан ләззат алатын, әңгімесіне ондай өтірікті қоспаса ас батпайтын адамдардың аузына қалай қақпақ болайын.

Менің өмірден бір тоқығаным: құдай, ең бірінші өтіріктен, өсек-аяңнан сақтасын деп тілеңіз! Мен ауылда жүргенде, Мұқағали Алматыдан қызыл жейдесімен алаулап келе жатқанда, “мен жеңушімін” дегендей ауылдағы барлық өсек-аянды ысырып, маңдайы жарқырап, күлімсіреп бірден балаларын құшағына алатын. Өзі қызыл түсті ұнататын. Ол туралы Тоқаштың өлеңі де бар ғой.

Мұқағалидың қабілеті, таланты өте күшті еді. Алматыға келіп университеттің филология, философия факультеттеріне қиналмай түсіп, оқып кетіп жүрді. Ал мінезі өте күрделі. Бір оқытушысымен қарсы келіп қалса, оған кішіреймейді де, сол оқуды дереу тастап кетеді.

Мұқағали Алматыда болғанда, мен күнделік жазып жүрдім. Күнделікке кездескен қиындықты да, қызықты да жазып қоясың. Сол күнделікті Мұқаң оқып (1954 ж.), аяғына мынадай өлең жазып қойыпты:

Сен де өмірден көп жағдайды өткіздің.
Бізге бақыт әкелер-ау тек бір күн.
Жүрегімді жылытар да, жұбатар,
Үміт етер тентегім бар деп білгін.

Мейлі ғасыр, айлар өтсін, жыл өтсін,
Тек өмірім сеніменен бір өтсін.
Сен — байлығым, сен — бақытым, сен — досым,
Сен — тірегім, сен кеудемде жүрексің!

Міне, осы шумақтарды оқып отырып, қалай тебіренбессің, қалай сүйемсің Мұқағалидай шын арысты! Оның анау-мынау артық мінездерін қалай кешпессің! Кейде жастар

өлеңмен хат жазысып жатады. Мұндай өлеңді хаттар екеуіміз үйленгенше жазылып тұрды. Оларды сақтай алмадым. Ал кейін бірімізден-біріміз шалғай жүргенде, кейде сөз арасында жүретін бірер шумақ болмаса, тұтастай өлеңмен жазылған хаттар болған емес. Сол бірер жүрек жарды сөздерін радиода дикторлық қызметте жүргенде бір хатында былай деп жазыпты:

"Прошу, не обвиняй меня?!

Умоляю, забудь все, что я творил?!

Прости, моя любимая!

Мой самый близкий жизненный друг!

Может быть, я запачкал твою любовь, но уважение к тебе сохраняется до конца моей жизни! Верь, дорогая! Это истина.

"Так мало пройдено пути,

Так много сделано ошибок"

(С. Есенин)

Сол кезде болар-болмас бір жағдай болған, бірақ оның қалай болғаны кеңінен шешілген. Одан Мұқаң ақталған. Осы жайды да кейбіреулер тіліне тиек етпекші. Осы хаттарды кезінде мән бермей, сырғыға оқып жүре беріппін. Ал қазір қарасам әрбір сөзі біздің өткен өмірімізді айтып сайрап тұрғандай. Кей кездегі ащылау өмір соқпақтары бізді алшақтатқандай болғанмен, негізгі кейіпкеріміз ақылды адам ғой.

Кей адамдар шала түсінігін өрбітіп айта жатар. Мен Мұқағалиды дүниені терең түсінген, кездескен қиындықтарды өз басымен, өз білігімен қорытқан, қиыншылықты жеңе білген даньшпан адам деп білемін. Ол қандай ауыр халде жүрсе де, балаларын, алтын ұя отбасын ұмытып көрген жоқ. Қайда жүрсе де Қарасазына, отбасына жиі-жиі келіп жүрді. Мүмкін, бұл да шын махаббаттың белгісі болар.

Кейін мұндай тасымал өмір өзін әбден қажытқандықтан, балаларын аса жақын көргендіктен, ұзап кетсе олар жоқтайтын болғандықтан ауылға келіп сегіз жылдық мектепке орыс тілі пәнінің мұғалімі болып орналасты.

Мұғалім болғанда жай мұғалім емес, оқушының психологиясын, көңіл-күйін жақсы білетін, оларды өзіне магниттей тарта білетін, әртүрлі әдістерді жетік пайдаланатын білікті, жалынды мұғалім болды. Жалпы Мұқаң қай жерде жұмыс істесе де, өзіне сөз келтірмей беріле істейтін, сенімді ақтай

білетін адам еді. Оның бір ғана осал жері бар-ды. Ол алыс командировкаға бір ай, жарым айға жібергенде, екі күн, үш күннен артыққа шыдай алмайтын-ды.

Оның Алматыда көп жүріп алу себебі: өзі ақын екенін біледі, бірақ ешкімге ашып ештеңе де айтпайтын. Ақындықтың кілті де, түйіні де, өрістеуі де астанамыз Алматыда өтіп жатты. Сондықтан қайда барса да осы алтын ордамызға жетуге асығып тұратын еді.

Қарасазда қатардағы мұғалім болып істеумен шектелген жоқ. Өте көп оқыды. Атақты ақын, жазушылардың шығармаларын шұқшия оқыды, өмірін зерттеді. Оқып отырып, арасында өлеңдер жазып қоятын. Балаларына, жер-суға, ел ішіндегі кейбір келеңсіз көріністерге арналған өлеңдері көп-ақ. Мен кейде шыдамсызданып: "Өлеңдеріңді газет-журналдарға беріп, олардың пікірін түйіп, ел-жұртқа таныла бермейсің бе?" — деп қоямын.

— Жақсы жазу үшін жақсы білім керек, мен көп оқып, жан-жақты жетілгенім жөн. Жақсы көретін жазушым Чехов: "Бармағыңнан бал тамған шебер болғың келсе, бармақтайыңнан машықтан" — деген екен. Менің тіл құдіретіне түйсінуім, сөз құдіретіне сүйсінуім әжемнің әлдиінен, анамның ақ сүтінен, халқымның ертегі-дастандарынан дарыған. Енді құдай берген тырнақтай талантымды байытуым керек, ол үшін жатпай-тұрмай оқу керек, оқу керек! — дейтін.

Өзі жазудан, оқудан қолы босай қалған кездері қара суға барып, балық аулап келуді, біруақ аңға шығып, тау-тасты кезіп қайтуды, шахмат ойнауды қатты ұнататын. Кейін балалар есейген кезде ойнауға ешкім табылмағанда ұлдары Айбармен, Жұлдызбен ойнайтын-ды.

Мұқағали қол жазбаларына өте ұқыпты болды. Жеті сайын жазғандарын қарап, тексеріп, жарыққа шыққанын бір бөлек, шықпағанын бір бөлек, айы, күніне қарай реттеп отыратын. Аса бір қиын кездерде жазғандарын жыртып, қақ айырып тастаған сәттері де болғаны маған мәлім.

Көңілді отырған кездерінде дәмді тамақ ішуді жек көрмейтін. "Аш еркек арыстаннан да айбарлы, сенің алдымен тамағың әзір болсын!" — дейді. Ал үлкен шығармалар жазуға отырғанда, тамақты да, басқаны да ұмытып кететін. Есіне салып, әлсін-әлсін шақырып, дастарқан басына әрең келтіретінмін.

Мұқағалидың болашағы — ақындық арманына қол жеткізу үшін 1962-жылы жазда, түк дайындығымыз болмаса да Алматыға көшіп келдік. Әбдібек деген бауырым колхозда механик болып істеуші еді. Сол екі машинамен көшіріп келді. Кейін де жиі келіп халімізді біліп тұрды. Әрине, қала ауыл емес, қайнап жатқан, шешуі жоқ, жұмбағы көп үлкен өмір екен. Өміріміз енді ғана басталған сияқтанды. Қалаға келген соң, ауылда басшы қызметтерде істеп жүрген, Москваның технологиялық институтын бітірген бауырым Әзімжанов Әбдімүтәліп бізге үнемі көмектесіп тұрды. Мұқағали қайтыс болғанда да, есендіреніп, не істерін білмей есі шығып кеткен біздерді жинап басу айтып, бас болып өлімді жөнелткен кісі сол ағайым еді.

Қайран, жан ашыр, жалғыз бауырым! Мұқағали өмірден кеткеннен кейін де Кегеннен осында күнде телефон шалып, балалардың амандығын біліп тұрды. Сәл қиналсақ, жердің алыстығына қарамай, жетіп келетін еді.

Өзің үшін өзегі өртеніп, жаны ауыратын бірге туған бауыр деген осылай болады екен ғой. Сол ағайым 1981-жылы сәуір айында қайтыс болды. Енді хал сұрайтын адам шамалы. Мұқағалидың ең жақын туысынан ауылда жалғыз Асанов Әбдіке ғана бар. (Ол Нарынқол ауданындағы Ленин атындағы колхозда мектеп директоры).

Бүкіл ауылымыз, аға-жеңгелерім Мұқағалиды көргенше сағынып тұратын. Ол бара қалса қуаныш. Күйеу бала деп, жездесініп қалжыңдасып жатады. Өлеңдерінің тілі түсінікті, анық болғандықтан жеңгелерім Шәкен де, Сара да тез жаттап алады. Газет, журналға шыққан дүниелерін қиып алып, сақтап қояды. Мұқағали ауылға барғанда: "ана өлеңдегі ана бір сөзді, мына өлеңдегі мына бір сөзді қайдан таптың, қарағым-ау, қалаға барған соңда сол сөздер ұмыт болмайды екен-ау!" — деп дуылдасып жататын дәйім.

Алматыға келген соң 7-линияда пәтер жалдап тұрдық. Үй деген аты ғана. Апамыз, төрт баламыз, екеуіміз барлығы — жеті адамбыз. Қысылып-қымтырылып азаптанып екі жылдан аса сонда тұрдық. "Қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көрерсің" — демекші, құдайдың біздің шаңыраққа әзірлеген қасіреті де бар екен. 1962-жылы қазанның аяғында онбір жарым жаста, алтыншы класс оқып жүрген қызым Майгүл жол апатынан қайтыс болды. Бұл қайғы көпе-көрнеу мектептің алыстығынан, әрі ауылдан келген

балаға қаладағы көшеде жүру тәртібін сол кезде мектептің жете түсіндіріп, қадағалап отырмағандығынан болса керек. Мектеп Киров көшесінде еді. Қазіргі N4 мектеп-интернат. Көп кешікпей "Социалистік Қазақстан" газетінде істеп жүрген Мұқағалиды жұмыстан босатты. Партиялық жарнаны уақытында төлемеді деп партиядан шығарды. "Бас ауырса, барша дене сыздайды" дегендей Мұқағалиға тиген сонау тоқыраудың тоқпақтары, қызымыздың өлімі бізді қатты есеңгіретті. Ес жия алмай қалдық.

Ақын жаны айрықша нәзік, өте сезімтал ғой. Мұқанды уайымға жібермей, қаумалап, қайрат беруге тырыстық. Мен мұғалімдік орын жоқ болғандықтан, бір жыл бос отырдым да келесі жылы орыс мектебіне қазақ тілінен сабақ беретін болып, Октябрь ауданының N20 мектебіне орналастым. 1964-жылы Мұқағалидың "Ильич" поэмасы жұп-жұқа кітап болып шықты. Жазушылар Одағы ас үйі екі отбасына ортақ үш бөлмелі үй берді. Содан бастап екі жыл, үш жылда жұқа-жұқа кітаптары шығып тұрды. Ептеп қыбырлай бастадық. Санатқа енбесе де Мұқан санның ішінде бар сықылды.

"Төс болғаныңда төзіп бақ, балға болғаныңда соғып бақ" деп француз жазушысы Р.Роллан айтқандай, Мұқағали қырық бес жастың ішінде, еңбегіне тиісті бағасын ала алмай, балға болып соға алмай, төс болумен дүниеден өтті. Мұқанның тамаша еңбегін көре тұра, түсіне тұра көре алмаушылық, менсінбеушілік, жерлестік, рушылдық, ақынды ішуге итермеледі. Тіпті ең қорлығы — Мұқағали өлгеннен кейін дабырайтып мақтап-мақтап республикалық мемлекеттік сыйлыққа ұсынып, бірақ жеме-жемге келгенде сол сыйлықты да қимады ғой.

Мұқағали көзі тірісінде өлеңдерін "қатал" тексеруден өткізіп, көбін редакцияларға бермей жүрді. Себебі редакторлар жалбыр-жалбыр ғып "түзеп" қор қылатын.

Мұқағали тірі кезіндегіні былай қойғанда, 1979-жылы шыққан "Өмір-өзен" кітабындағы "Жан азасы" жырындағы "Жетімдер үні" бөлімін қандай мақсатпен редакторлар жұлып тастады.

"Райымбек, Райымбек" деген поэма 1970-жылы күзде жазылған. Сондай "тексерулерден" қорқып, оны өзі тірі кезінде кітаптарға ұсынбады. Тек 1981-жылы "Лениншіл жас" газеті жарыққа шығарды. Кей ақындар жазған

өлеңінің сиясы кеппей, газет-журналдарға ала жөнеледі. Ал Мұқағали тез бастыруға асықпайтын. Өзі оқып, жолдастары алдында оқып, әбден өлеңінің ширақ екеніне көзі жеткен соң ғана баспаларға ұсынып жүрді. Қайтыс болған соң жарық көрмеген, басылмаған өлеңдері бірнеше жинақ болып, баспадан шықты. Олар газет-журналдардан да орын алды. Өмір сүрген аз ғана ғұмырының ішінде артына ұлан-ғайыр жыр жазып қалдырып кетті. Халқына қисапсыз рухани байлық, мол мұра қалдырды. Қазір кейбір жырларын оқысаң, алдағы өмірді болжағандай дәл келтіргеніне таңданасың. Әлі де жарық көрмеген өлеңдері бар.

1969-жылы, 14-маусымда Мұқағалидың бір топ өлеңдері "Қазақ әдебиетінде" жарияланды. Жазылған өлеңнің бәрі де біздің басымыздағы ащы шындық еді. Сол жырлар жарияланысымен Жазушылар Одағы өзінің секретариатын шақырып (Бірінші секретары Ә.Шәріпов), өлеңдерді дереу талқыға салды. М.Мақатаев өлеңдері күңгірт, көмескі, жұмбақ пессимизммен тұрады, күйректілік сарында жазылған деп бірінен соң бірі іліп әкетіп, Мұқағалидың басын көтертпей тастады да, газеттің басшылары Н.Ғабдуллинге, жауапты хатшы Ж.Тәшеновке материалға жауапсыз қараған деп тиісті шаралар қолданды. Осындай жаншу, жан-жақтан ши жүгірту, түрткілеу Мұқағалиды қатты жүдетіп жіберді. Бұл осындай жағдайдың біреуі ғана. Үйде отырып біздер қоса күйзелеміз, бірақ қолдан келер дәрменіміз жоқ, іштен тынамыз. Амал жоқ... Сондай мазасыз тартыстардың арасында жүріп денсаулығы да бұзылды. Жиі-жиі ауруханаға түсетін болды.

Жаратылысынан тік мінезді адам ғой, талайларға жақпады. Пенде болған соң оның да осал тұстары болады ғой. Қайта сол осал тұстарынан шырмап, нашар жақтарын термелеп, үстемелеп, қалыңдата түсіп, құздан құлатуға тырысқан адамдар да болды. "Ғалым болудан адам болу қиынырақ" депті ғой бір данышпан. Адам болып қалыптасуда біреу қисайғанда қол ұшын беру екінің бірінің қолынан келе бермейтінін, өте күрделі дүние екенін мен Мұқағали өмірінен көріп, содан оқығандай болдым. Осы кездегі жоғарғы басшыларымыздың рухани мешелдігі, кер-тартпалығы, отбасының ауыр жағдайлары, тепсе темір үзетін тау тұлғалы жігіттің денсаулығын төмендете берді. Оның үстіне "жығылған үстіне жұдырық" дегендей 1969-жылы

қараша айының 5-жұлдызында бір кітап болатындай, дайындап қойған жыр дәптерлері, аздаған прозалық шығармалары, әдеби сындары, газет қиындылары портфелімен жоғалып кетті. Бұл өлеңдер қайтып табылмады, қайта жазылмады. Күні бүгінге дейін одан еш дерек жоқ.

Қолымда билік болса, ең алдымен өнер адамдарына кешірімді болар едім. Оларға жылы жүзбен қарап, демеп отыру азаматтық парыз дер едім, халықтан шыққан талант сол халықтың әлемге атын шығаратыны әу бастан белгілі.

Мұқағали туралы ойлағанда көз алдыма екі түрлі Мұқағали тұра қалады. Біреуі — күн шуақты, жайдары мінез, күлімдеп, жүзінен нұр шашып тұрған, үстіне тау құлатсаң да көтере беретін қайсар тұлға. Екіншісі — азуын қайрап атылуға әзір тұрған айбарлы арыстандай қаһарлы кескін. Ол кезде жүзіне тура қарай алмайсың. Ақырын жүріп, аңдап сөйлеп, жымиып жылы сөйлеуге әрекеттенесің.

Мұқағалидың әрқалай мінезі бар еді, соның ішінде әпенділік қылықтары да кездесіп қалатын.

Бір күні, жаз айының бір кешінде Мұқағали үйге келді де (Панфилов көшесіндеміз) шешініп, жуынып жатып қалды. Біраз уақыт өткен соң тамақ жасап, ол да балаларымен асын ішсін деп, жатын бөлмеге кірсем, ол ояу жатыр екен.

— Ей, Лашын, бері кел, кел бері! — деді шыдамай.

— Иә, мен өзім де келіп тұрмын, не айтпақшы едің?

— Қолыңа қағаз, қалам ал! Сүйт те жаз! Жаз! Ертең кеш болады! Бол! Бол! Бұл қағаз өз атыңнан түйгенің, менікі емес, — деді.

Қағаз алуға да мүмкіндік бермей, асықтырды. Үстелдің үстінде қалам және кішкентай балдырғандарға арналған үлкен сурет кітапша жатыр екен. Соның таза бетін ыңғайладым да:

— Ал, не жаз дейсің, мен дайынмын, — дедім.

— Алдымен бүгінгі күнді, айды, жылды қағазға түсір. Жаз! Жаз! Мен "а" десем "а" деп жаз, "б" десем "б" деп жаз, — деп сөзін әрі қарай сабақтады.

— Мен — Лашын Әзімжанқызы. Мұқағали Мақатаевтың заңды әйелі, некеміз қиылған. 1949-жылдың 30-наурызында қосылғамыз. Бірімізді-біріміз сүйіп қосылдық. Ешкімнің жең ұшын, жылуын керек еткеміз жоқ. Менің ерім Мұқағали Мақатаев адамдығы да, ақымақтығы да мол кісі еді. Оның бәрін құдай алдында кешіремін. Ей, жаңадан

қосылған жарықтарым! Біріңе-бірің тіл тигізу — бақытсыздықтың басы. Сол үшін біріңді бірің алдама. Алдасаң бәрібір көзіңе көрінеді. Өміріңде “анау сезбейді” деп бірдеңе істей көрме. Ол бәрібір ашылады.

Кешегі өткен ер Мұқағалидың ақымақтығын бір поезд тартып жүре алмайтын. Дархандығы сонша, қалтасына екі сом түссе, арақ сатып алсам ба екен, ат сатып алсам ба екен деп бүкіл Алматыны сүзіп шығатын, қалтасындағы екі-ақ сом екенінде жұмысы болмайтын, бейбақтың. Арамдығы жоқ, ақымақтығы сондай, өзі ішіп жүрген арақтың да бағасын білмей бұл дүниеден өтті. Әлгі біздің үйдегі балалардың әкесі. Заманында арманына жетпеген кісі еді. Әй, бір есек, хайуан еді. Хайуандығы сондай, өзін-өзі сыйламай өтті. Оның ауырмайтын жері жоқ, он түрлі ауруы болушы еді, байғұстың, — деп сөзін аяқтады да, — осыны бір жерге тығып қой”, — деді. Мен бұл қағазды өзінің жазу үстелінің тартпасына салып қойып, төсекке қарасам, сол екі ортада ұйқтап кетіпті. Осы қағазды 1973-жылы 28-сәуірде жаздырған екен марқұм. Өстіп жүріп дүниеден кетеді деп кім ойлаған. Сол кезде ойында бір күдіктің болғаны анық,

Мұқағали өлең жазарда үстелінің таза болуын, қойған заттары орын-орнында тұруын, балалардың тыныштық сақтауын қалайтын. Ештеңеге алаң болмай емін-еркін жазуға кірісіп кетуді көңілі қалайтын. Арнасынан асып төгілген шабыттан өлең-жырдың қайсысын бастарын білмей қалың ойға көміліп отыратын-ды.

Ол үнемі үй жиһаздарын ауыстырып қоюды жақсы көретін. Көп жиһазымыз да жоқ. Мен мектепке жұмысқа кетсем, Мұқағали балаларға үстелдерді сұрткізіп, орындарын ауыстырып-ауыстырып қойыпты. Бірде осындай ауыстырудан кейін бір жолдастың әйелі келіп еді:

— Немене, жиһаз алғансыңдар ма? — деп жан-жағына қарап, тұрып қалды.

— Жоқ, ә, бері өтіңіз, бұл Мұқағалидың жалыққанда істейтін бір спорттық жаттығуы ғой, — деп шынын айтып едім, Файни қатты таңданып қалды. Мұқағали бала ұстауға да, күтуге де өте шебер еді. Майгүл деген қызымды қырқынан шығарып, сырттай оқуға келдік. Мұқағали, Майгүл үшеуміз. Мен оқудан келгенше Мұқағали оның тамағын беріп, жөргектерін құрғатып, ұйқаттып тастайды. Шолпанымыз туған соң да мен бір жылдан кейін мектепке

кеттім. Сонда өзі үйге бас болып, балаларға көмектесіп, менің жоқтығымды білдірмеді. Сол кезде қайнымның әйелі қатты ауру болып, енем ауылға кеткен-ді.

Көңілі келсе Мұқаң көл-дария болатын. Кейде палау басатын. Оларды "Бұхар палауы", "Наманган палауы" деп ат қойып алады. Палау көңілдегідей болып шықпаса, оның кемшіліктерін сөзінің дәмділігімен, мінезінің жайдарлығымен толтырып жіберетін. Қалай пісірілсе де жемеске өбдің жоқ, Мұқағали анда-санда балаларына да, басқаларға да көрсетпей насыбай ататын-ды. Оны өзі алмайды, базардан мен алып келемін.

Үй болған соң аяқ-табақ сылдырламай тұрмайды. Кей жағдайда бәріне де тиісесің. Мұқағалиға да, құдайыңа да тілің тиіп кетеді, бәріне сыбаға дайын. Дегенмен әйел адамбыз ғой. Мұқағалидай ақынға жар болу деген — қиынның қиыны.

Сондай бір ренжігенімде: "Ей, ей, құдайда нең бар, мені-ақ ірей бер, жаратушыға тіліңді тигізбе!" — деп кесіп тастады.

Өзі: "Бір жаратушы бар", — деп отыратын. Ауылға жолымыз түскенде бейіт басына да баратын, таныстуыстардың зиратына дереу отыра қалып, дұғасын оқып кететін.

Ол 1970-жылы жазда қатты ауырды. Ауырса да Жазушылар одағына жұмысқа барып жүрді. Жүмекен Нәжімеденов екеуі бірге істейді. Жүмекеннен бірде: "Мұқағали қатты ауырып жүр, онда жұмыста қалай шыдап отырады?" — деп сұрадым. Жүмекен: "Кешке дейін отырады, ешкіммен сөйлеспейді, өзімен-өзі", — деді. Үйде де көп үндемейді. Апамыз ауылдан келген. Мұқағали жұмыстан келген соң тамаққа да қарамайды, ештеңе жазбайды, оқымайды да, сондай бір үндеместік шаққа көшкендей. Өзім үй ішіне білдірмесем де, іштей қатты қорқып жүрдім.

Сол күні Мұқаң ерте жатып қалған еді. Балаларға тамақ беріп, жатқызып, жатын бөлмеге кірсем, ол ұйқтап жатыр екен. Ананы-мынаны ойлап ұйқым келмеді. Түннің жарымы болды-ау деймін. Бір уақытта ол айқайлап шошып ояңды. Мен де ұшып тұрып жарықты жағып жібердім. Өзі сұп-сұп, терлеп кеткен. Ояна салып шошығанын біліп, аят оқып кетті. Жарық жанған соң, балалармен бірге жатқан апам да келді.

— Не болды, не болды, неге шошып ояңдың? — деп екеуміз екі жақтан сұрап жатырмыз. Шөлдеп қалды ма деп ашыған көже әкеп бердім. Соны ішті де біраз отырып:

— Қатты ұйқтап кетіпмін. Жаныма аққа оранған біреу келді де: “Балаларыңның біреуін құрбандыққа бер, оларыңды қимасаң, өзің жүр!” — деп сілкілеп жатыр. Содан шошып ояңдым, Нақа. Қорқып тұрмын! — деді өңі қашып. Ары қарай не істерін білмеген, дағдарған қалпымен мелшиіп отырып қалды. Бәріміз де осы түстен шошып, үрпиісіп, болдық та қалдық, Сөйлерге дәрмен жоқ,

Өмірде жоқшылықтың неше түрін көрген апам байғұс көңілі өте бос адам.

— Сабыр ет, Мұқағалиым, Мұқашым, балаларың жас қой, құрбандық десе, мен-ақ барайын, жасым келді ғой, қарағым. Сенің де, балаларыңның да садағасы болсам арманым жоқ! — деп жылап жіберді. Мен де жыладым. Мұқаң да өзін-өзі тоқтата алмай босап кетті. Біраздан кейін есін жиып.

— Ниетіміз қабыл болғай, біз тәңірінің құлымыз ғой, Жаратқанның жақсылығы көп, төсегіңе бар, дем ал, Нақа, — деді де, төсегіне жантайды. Аздан соң апамыз да балалардың қасына кетті. Өстіп ауырып жүрген кезінің бірінде маған:

— Қағаз ал да, айтқанымды жазып қой, менің қалам ұстауға халім жоқ, — деді. Мен дайындалып, жанына кеп отырдым.

Оңға қара, солға қара, бәрібір,
Бұл фәнидің, жын фәнидің бәрі кір!

Мүлде жаңа жан-жағың,
Жақсылығын таңдағын,
Жамандығын алмағын!!!

Ғылым да бар, дін де бар,
Қоқыс та бар, гүл де бар.
Адам-ата өлмесін,
Ақырзаман келмесін.
Қол қусырып Құдайға,
Ғылым мен дін бірге бар! —

деп өлең шумақтарын төгіп-төгіп жіберді. Мен жазуға әрең үлгердім. Осы өлеңдерді менің дәптерлеріме

араластырмай, басқа бір жерге мұқият тығып қой, — деді. Кейініректе оны өзі қайта жазды.

Мұқағали 1974-75-жылдары жиі-жиі ауырып, емханаға түсіп жүрді. Емдеу орнында жатса да, сәл айыға бастаса, қолына қаламын алып өлең жазуға кірісіп кетеді. Сондай кездерде алты, жеті, кейде сегіз өлең жазып тастаған күндері де бар екен.

— Өлеңді аурулар тынышталып, ұйқыға кеткен соң, асханаға барып жазам. Менің кабинетім — аурулардың асханасы — дейді.

— Өзінді-өзің күштегі бермесенші, дем ал, алдымен науқасыңнан айық, өлең қайда қашар дейсің, — деймін емханаға барған сайын.

— Мен өлең жазумен, өлең оқумен ауруымды емдеймін. Өлеңге кіріскенде барлық ауруды ұмытқандай болам. Құдайым қолыма қалам ұстауға шамамды келтірсе, өлең өз-өзінен нөсерлеп төгіліп жатады, — дейтін. Мүмкін, өмірінің қысқарып келе жатқанын, әр сағаты есепте екенін білген де болар.

Мұқағали тағы бірде емханаға 1975-жылдың аяғында, қыста түсті. Үлкен баламыз Жұлдыз екеуміз жұмыстан кейін (бұл кезде №9 мектеп-интернатта істедім) тамақ алып емханаға бардық. (Космонавт, Амангелді, Комсомол көшелерінің қиылысында) Жұлдыз ҚазМУ-дің заң факультетін бітіріп, Гурьевке жіберілген. Әкесі ауру болған соң, ол жұмысынан сұранып келіпті. Мұқағали жүдеу, нардай жігіт арықтап, шүйкедей боп, азып бара жатқан сықылды. Көздерінің еті сарғыш тартып шүңірейе түскен. Сондай жүдеу жүзіне көзім түсіп, қалай күрсініп жібергенімді білмей қалдым. Халі ауыр адамның алдында бұл қылығымның оны қандай күйге түсірері де белгілі. Дереву сөзге айналдырған болдым. Мұқаң да сезіп қалса керек, дереу Жұлдызбен сөйлесіп кетті.

— Енді келіп қалыпсың, келгенің дұрыс болды. Гурьевке бармай-ақ қой. Осыннан да бір жұмыс табармыз. Өзің ештеме ойлама! — деп, баласының басынан сипады. Сонан қоштасып, түнде үйге қайттық. Ертесіне кешке таман Жұлдыз екеуміз Мұқаңа тағы келдік. Кешегіден сәл көңілділеу екен. Үстел үстінде өлең жазған дәптері ашық жатыр. Сол беттен "Күрсінбеші" деген өлеңнің шет жағасын көріп қалдым. Осы өлеңді оқып, мені қалай

шебер суреттегеніне таңдандым. Өлеңін оқып отырғанда, төбем көкке жетеді. Таңдап қосылған жарым осындай өзіме арнап өлең жазғаны үшін, еңбегімді бағалағаны үшін, айтар сөзін дәл тапқаны үшін, бір ақын өзінің жары туралы жазса, осындай-ақ өлең жазар, сол үшін мен бақыттымын ғой деген мақтаныш сезімге марқайдым.

1973-жылы Мұқағали Горький атындағы әдебиет институтында оқыды. Оны бітірмей, балаларын, Алматысын сағынып қайтып оралды. Кім біледі, өмірінің соңы тақалып келе жатқанын біліп, бір күн де болса ата мекеннің отының басында болайын деді ме, қайдам. Мұқағали әрқашан мекенін оқудан жоғары қойды. "Россия менсіз-ақ күн көрер-ау, ал менің Россиясыз күнім қараң" — деп Тургенев айтқандай, Москвада ұзақ тұра алмады. Алматысына жетуге асықты. Ол бұл өмірден ерте кететінін білетін (оны кейбір өлеңдерінде жазған да ғой). Кейде: "Мен елу жылдық тойымды көре алмаймын. Балаларыңа бас бол, мені жоқтатпа, сен өзің кеткенше азық болатын дүние жазып кеттім. Соған ие бол! Қысылмассың! Өзіңе-өзің мықты бол", — деп отыратын. "Қойшы, ертең кететіндей, қайдағы сұмдық ойды қайдан суырып аласың. Кім ауырмайды. Жаман ойлама! Әлі-ақ атыңа мінесің!" — деп қоям, бірақ артынан сезіктеніп жүрем. Уақытысында айтқандарына мән бермеген екенмін. Бұл сөздер менің есімді тез жинатқызды. Мұқағалының айтқаны айдай келді. Міне, қазір жаққаным Мұқағалидың оты, намазым соның аты.

Бала дегенде оның жан-дүниесі бөлек еді. "Таңертең бала-бақшаға жылатып-еңіретіп әкеле жатқан кішкентайларды көргенде, не істерімді білмей, ілгері басқан аяғым кері кетіп жүргім келмей қалады. Соларды көрген сайын балдырғандар өмірінен алынған "Таңғы ұйқының тәттісі-ай!" деген дастан жазуға дайындалып жүрмін, сәті келсе", — деп отыратын. Кейде дастанының жоспарын да, қалай жазатындығын да айтып қоятын. Амал не, бұл ойын орындай алмай кетті.

Мен жасымнан әдебиетті сүйіп өстім. Оған себепкер болған өз ағайым болса, немере ағам Әбдүйсін Әкімжанов (мұғалім, пенсияда) та көп әсерін тигізді. Кітап оқуға құмарлығым осы кісінің әсерімен басталған. Қазір өлеңге деген құмарлық бұрынғыдан да арта түскен. Мұқағалидың қайсы өлеңін алсаң да қандай әдемі, тілі жатық. Бір сөзі,

ұйқасы шашау шықпай орын-орнында тізіліп, нөсерлеп, төгіліп тұрады. Адам баласының шыңырауда жатқан ойын, тұлабойындағы небір әдемі сезімдерін қозғайды, дәл басады. Мұқағали поэзиясы ерекше. Қартқа да, жасқа да, шопанға да, ғалымға да түсінікті. Өлеңдері — тұнып тұрған музыка.

Мұқағали поэзиясына тек шебер аудармашы мен терең талдайтын әділ сыншылар керек-ақ,

Мұқағали — үлкен ойдың адамы. Ол күрделі жұмыс бастарда алдын ала оған көп дайындық жүргізетін, жан-жақты зерттейтін. “Бақыт — әрдайым батыл адам жағында” демекші, дайындықтан соң ісіне батыл кірісіп кетеді. Айналадағының бәрін ұмытады. Жазып біткен соң ғана “Жоспар орындалды!” — деп бір бой жазып, масайрап, көңілденіп қалады. Сондай бір кезде мінезі жылдам Алмагүл деген үлкен қызым:

— Папа, қанша өлең жаздың? — демесі бар ма. Сондай орынсыз сұраққа ашуланып қалған Мұқағали:

— Алма, сен ешуақытта маған мұндай сұрақ берме. Мен тоқыма станогі емеспін ғой, қызым, — дегенде, Алмамыз орынсыз әрі аңғалдықпен қойған сұрағына өкініп қалды. Қайтып мұндай сауалдарға жуымайтын болды.

Мұқағали педагогикалық еңбектерді, әдебиеттерді көп оқитын. Мен ауылда жиырма жыл, қалада он жеті жыл мұғалім болып жұмыс істедім. Мұқағали екеуміз қосылғаннан кейінгі өмірімде, ол менің жұмыстарыма көп көмегін тигізді, ақылымен де, білімімен де. Әсіресе, қалада істеген жылдарда. Ашық сабақ өткізерде, тәрбие сағатында, класты безендіргенде, жиналыстарда баяндама жасағанда, тіпті кейбір күрделі сабақтарға жоспар жасағанда да міндетті түрде Мұқағалимен ақылдасып отырдым.

Біздің Айбар деген баламыз басқа балалардан тентектеу болды. Ол 12-қазақ орта мектебінде оқыды. Сол кезде өзімен бір оқитын Миша деген жолдасы бар-ды. Ол үйге келіп жүреді. Бір күні жұмыстан келсем, үйдегі балалар: “Бір орыс қызы келіп кетті. Айбар сағатымды жоғалтты, соны тауып беріңіздер дейді”, — деді. Ертесінде, әлгі қыз бәріміз үйде отырғанда тағы келді. Әкесі алдын ала Айбардың сағатты қалай жоғалтқанын сұрап білген. Сағат иесіне Мұқағали: “Сағатың қалай жоғалды, айтып бер?” — деді. Қыз былай деп баяндады:

— Мен КазПИ-дің соңғы курсында оқимын. Қазір мектепте практикадамын. Практикада сағатсыз қиын

болғандықтан маман осы қол сағатты сатып әперді. Үйді сабаққа дайындалып отыр едім, інім келді де: "Маған сағат өте керек боп тұр, сырғанаққа баратын едік, Миша деген досымыз екеуміз. (Айбардың досы қыздың інісінің де досы екен, екеулері көрші екен)," — деді. Мен ініме: "Жоғалтып алма", — деп ескертіп сағатты бердім. Інім көп кешікпей қайтып келді. Сағатты досы Мишаға тастап кетіпті. Содан Миша маған сағатты әкелген жоқ, ертесіне сабаққа кетіп қалыпты. Мектепте ол сағатты Айбар сұрап алады, бірақ класта мұғалімдерден қорқып тақпай, үзілісте партаның астына тығып қояды. Қоңыраудан кейін келіп қараса, сағат жоқ, Миша екеуі де іздеп таппайды. Сөйтіп сағатымды Айбар жоғалтты, төлеңіздер, егер төлемесеңіздер, директорға барамын, — деп сес көрсетп аяқтады сөзін әлгі қыз.

Мұқағали;

— Қызым, сағатың қанша тұрады? — деп сұрап еді:

— Отыз сом, — деп жауап берді қыз.

Енді Мұқағали қызға былай деп жауап берді.

— Қызым, сен сағатыңды сеніп ініңе бердің, ініңнің көңілін қалдырғың келмеді. Інің досының көңілін қалдырмай Мишаға берді. Миша Айбар досының көңілін жықпай соған берді. Айбар сағатты жоғалтып алды. Қарағым, сағаттың жоғалуына басты себепкер өзіңсің. Ал үш бала саған көмекші айыпкерлер. Мен сағаттың құнын төртеуіңе бөлем, бірақ өзіңді бұл төлемнен шығарып тастаймын. Себебі: біріншіден, ініңе жаның ашыды, екіншіден ертең мектеп есігін ашып, ұстаздық жолын бастайын деп тұрсың. Мұндай игілікті істі төлемнен бастауға болмайды. Келешегіңе дақ болар. Сондықтан, отыз сомды үш жігітке тең бөлеміз! — деді де, қызға он сом бергізіп, — ендігі жиырма сомды екі баладан өндіріп ал, осы шешімге риза бол, қызым, — деді де, кабинетіне кіріп кетті.

Қыз ренжірін де, риза боларын де білмей дағдарып тұрды да, рақмет айтып шығып кетті. Міне, Мұқағалиның ұстаздық тәлімінің, әділдігінің арқасында дау-дамайдан осылайша оңай құтылды.

Мұқағалидың балаларын өте жақсы көргенін жоғарыда айтып өттім ғой. Қандай қиындық болса да балапандарының көңілін қалдырмауға тырысушы еді. Әйткенмен орынды

жерінде оларға талап қоя білді. "Ей, бәтшағар, қазақ тілін дұрыс сөйле, көпшіл бол, бәленді құлаттым деп бөспе! Неше өлең жаздың деме, қалай жұмыс істедіңіз, әке? — деп сұра. Өмірде не нәрсенің де өз заңы бар, соны бұзбауға тырыс", — деп өз басынан кешкен қателерін балалары қайталамаса екен деуші еді-ау, жарықтық,

Қазақ тілі демекші, екі бала қазақ, екі бала орыс мектебін бітірді, бәрі таза қазақша сөйлейді.

Осы жерде Мұқағалидың балалары турасында бірер сөз айта кеткеннің артығы болмас. Ақынның өмірінің жалғасы ғой, олар.

Мұқаңнан төрт бала бар, екеуі — ұл, екеуі — қыз. Ең үлкені Жұлдыз ҚазМУ-дің заң факультетін бітірген, қазір әскери прокуратурада тергеуші болып істейді. Айбар — құрылысшы. Алмагүл — ауылда, кітапханада істейді. Шолпан — шет тілінің мұғалімі. Бәрі де, құдайға шүкір, өмірден өз орнын тапқан тәрізді. Айбардан басқасы үйлі-баранды.

Егер Мұқаң тірі болса, байлығыңа да, шайлығыңа да қарамай, Айман, Айжан, Роза, Әсел, Болат сынды немерелерінің қызығын қызықтап, өлеңдерін жазып, біздің де, халқының да ортасын толтырып жүрер еді-ау! Қайтейін, тағдыр өйтуге жазбапты... Ендігі жаратқан иемнен тілерім: Мұқаңның артында қалған тұяқтары өмірден қағажу көрмей, дендері сау, көңілдері тетік жүрсе екен.

Ауру бір жабысқан соң, кетуі қиын екен. Мұқағали тағы ауырып, төсек тартып жатып қалған соң, дәрілерін бердім де, Алмаға тапсырып, жұмысқа кеттім. Үйде бір адам ауырса, ештеңенің берекесі болмайды ғой. Кешке келсем, Мұқағали ұйқтағандай кейіпте, көзін жұмып жатыр екен. Өңі боп-боз. Жүрегім алай-түлей болып, ас әзірлейтін бөлмеге кірсем, Алмагүлім боздап отыр.

— Папам тіпті нашарлап жатыр ғой, дәрігер шақыр. Ерні кеуіп, әлсіреп қалды. Аздап сусын бердім, көп іше алмайды. Күндіз бір дәрі бергенімде: "Алма, анау балконның бұрышында өрмекшінің торы бар екен. Соған өрмекші бір шыбынды қамап алып, кешке дейін зарлатты. Көріп жатып одан әрі қиналдым. Сол торды құртшы!" — деген соң, торды сыпырып тастадым, — деді Алмагүл көз жасын сүртіп. "Ақынның жаны не деген нәзік! Өзі өрең отырып, шыбынға жаны ашығанын қара", — деп ойлап

отырмын. Алдымда ауыр қайғы күтіп тұрғандай соны ойлап едім денем дірілдеп кетті. Түнге қалса сырқаты одан ары ауырлайтынын білем. Не істерімді білмей, ой түбіне жете алмай отырып, Мұқағали өлеңіне бірінші “сәт сапар” тілеген Әбділда ағамыздан көмек сұрадым. Әбекең қалалық денсаулық бөліміне телефон шалып, жағдайды айтыпты. Бір демде бір топ дәрігер машинамен жетіп келді. Мұқағалиды ептеп қарай бастады, қан қысымын өлшеп, жүрегін тыңдап, уколын салып, дәрісін берді. “Ауруханаға жеткізбесе болмайды, үйде ауыр болады”, — деген соң Мұқағанды дереу киіндіріп, ауруханасына апардым. Дәрігерлер бірінен-бірі естіп дереу жәрдемдесе бастады. Солардың арқасында, Әбекеңнің арқасында, Мұқағанның беті бері қарай бастады. Жиырма шақты күн емделіп, тәуір болып, емханадан шықты.

Сол бір жылдары үлкен үмітпен, ең болмаса бір жұмысқа орналастырар деген мақсатпен Мұқағали Қазақстандағы “ең мықты” ағамыздың атына бар жайды айтып хат жазды. Сол хаттан көп үміт күтіп жүрдік. “Ай соңынан ілессе, жұлдыз қайда қашар дейсің” дегендей “мықты ағамыз” бір хабар берсе, бәрі қалпына келеді деген ойдамыз. Біраз уақыт өткен соң Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті шақырып жатыр деген хабар алдық. Екеуміз де қатты қуандық. Барлық жағдайымыз дереу жақсарып кететіндей болып отырмыз. Мұқағалиға мен де ілестім. Сондағы жайды ойласам, күні бүгінгідей жүрегім қан жылайды. Үлкен үйге жақындап барғанда, кең дәлізде екі адам тұр. Екеуі де мұздай киінген. Соның біреуі “Жұлдыз” журналына көп жыл редактор болған Бекежан Тілегенов. Өздері бізге қыр көрсетіп: “Сен кім едің, Мақатаев?” — деп тұрғандай. Мұқағалиды сол дәлізге шақырып алды, мен сыртта күтіп қалдым.

— Сіз үлкен кісіге арызданған екенсіз. Енді жұмысыңыздың бәрін де Жазушылар одағы бітіреді, соған барыңыз! — депті. Отыр деп айту да жоқ, сәлемдесу де жоқ, сонымен қайырымға келмей екі бейне жоқ болды.

Тіпті, жай қарапайым адамгершілік деген қайда?! Ең болмаса кабинеттеріне шақырып әнгімелеспей, адам қатарына есептемей, креслода отырғандың кісімсінген бюрократтар жерге тірідей тығып жібергендей болды. Осындай қорлау адам түгілі, хайуанды да ашыңдырады ғой.

Осы бір топас мінездер, келеңсіздіктер ақынның қанша ғұмырын қысқартып жіберді. Кейін Жазушылар одағы да бір сөз айтпай, "Баяғы жартас, бір жартас" деп Абай атамыз айтқандай, жылы жүзін көрсетпеді. Бірде академиядан бір кісі келіп, Қазақ Кеңес энциклопедиясы үшін Мұқанның суретін, өмірбаянын жаздырып алып кетті. Онда өзі бар. Қарап жүрдік. 1975-жылы 7-том шықты. Бұл кезде Мұқағалидың сүйекті шығармаларының бәрі басылып, жарыққа шығып, халыққа танылған дарынды ақын атанған кезі. Ал энциклопедия Мұқағалидың суретін бермеген. Кітаптарының тізімін ғана берген. Энциклопедиядағылардың басқалармен салыстарғанда Мұқағалиға тарлық жасағанына қарның ашады. Беймәлім біреулерге суретіне қоса, мақалаға да етектей-етектей орын берген.

Көп адамдар осындай жүдеп жүрген кезінде қол ұшын берудің орнына, әйтеуір бір ләжін тауып, құздан құлатуға тырысты, бірақ Мұқағалидың қазақ халқы аман болса, атаусыз қалмасы хақ, Мұқағали еңбегі, дарыны, таланты, ақындығы арқасында ешкімге кіріптар да болған жоқ, ешкім оны құлата да алған жоқ, Қайта жыл өткен сайын әр қырынан жарқырай танылуда.

Мен кейде таңданам. Мұқағали жыр төккен жылдар тоқырау заманы болды. Дәл қазір сол тоқырау дүниесінен артылып тұрған өзгерісті көре алмадым. Миымызда соның тұқымы кетпестей ұя салып алған сықылды. Қайсыбір жазушылар тілі де бай, ойы да кең, болашақ ұрпаққа рухани тәрбие бере алатын, қай жағынан алса да жотасы биік шығармаларымен бағаланбай қалғанда, қайдағы бір жазушысымақтар "қыз мінезімен", халтурасымен мемлекеттік сыйлықтарға ие болып, елінің "елеулісі" халқының "қалаулысы" боп өмірде шалқып жүр. Бұрын кімдер мықты өмір сүрсе, қазір де өмір солардікі. Қашан әділеттілікке қолымыз жетеді? Мұқағалидың ұлан-ғайыр еңбегі әлі өз бағасын алған жоқ, Біреулер шығармаларында Мұқағалидай көнбіске тау-тау жүгін көтертіп қойып, сол жүктің қалқасында жүріп, өзі мақталғанына, көзге түскеніне, өз қулығына өзі дән риза. Әлгі иттің арбаның көлеңкесінде келе жатып, мына арбаны мен сүйреп келе жатырмын, деп мардымситын мысал өлеңнің кері.

Теледидар көргенде де, кино көргенде де Мұқағали соның кейіпкерлерімен бірге қуанып, қайғырып отыратын. Бірде

Чилиде больш жатқан қайғылы оқиғаны көріп отырдық, Халқының ұлы суреткері Пабло Неруданың өлімін естіп, Мұқағали қатты түңілді, қиналды, жанын қоярға жер таппады. Сол хабар біте салып, Мұқаң дереу жазу үстеліне отырып “Чили — шуағым менің” деген поэмасын түнімен жазып, ертесіне газетке барып тапсырып келді. Екі-үш күн өткен соң Москва ақындарының Пабло Неруда туралы азалы өлеңдерін газеттерден оқыдық, “Ұлы ақынға жан күйзелісімді бірінші рет жеткізген мен екенмін!” — деп мұңайып отырды.

Мұқағали өзі қатарлы адамдармен тез тіл табысып, достасып кетіп жүрді. Бірде Қалжан Нұрмақановты, бірде Қажығұмар Қуандықовты ертіп келіп таныстырды. Бірі әдеби сыншы, жазушы, бірі қазақтың тұңғыш театр зерттеушісі еді.

Әнуарбек Дүйсенбиевті де әрі құрдасым, әрі туысым деп жақсы көруші еді. Әнуарбектің “Қаһарман қорған” деген кітабы баспадан шыққанда екеуі бізге келіп кітаптың қуанышын атап өтті. Кетерде Әнуарбек қолтаңба жазған кітабын сыйлады. Онда: “Мұқашқа! Бір-бірімізді өзімдей түсінетін ұлы туысыма! Алтын құрдасыма! Іздейтін жалғыз бауырыма! Ә.Дүйсенбиев”, — деп жазылған алтын қолдарының таңбасы тұр. Өр кеуделі ардақты ақын, ол да қайтты дүниеден. Шәміл құрдасын да ұнататын. Араға бір жыл, екі жыл салып, үшеуі де кетті о дүниеге!

Орыс жолдастары да болушы еді. Геннадий Кругляков, Сергей Кисилев деген әрі жас, әрі талантты ақындар үйге келіп жүрді.

Үйде қолтаңба жазылған кітаптар бір кебеже! Оқып отырсаң бірінен бірі өтеді. Ерекше бір сөз өнері көрмесіне кірген сияқты боласың. Оның ішінде Андрей Вознесенский, Украин ақыны Е.Летюк те, А.Елков, т. б. бар.

Осы ақындардың бәрі де ақын жүрегінің дарқандығына, өлеңінің үнді, құдіреттілігіне, кеңдігіне, талантының биіктігіне, өзінің жеке басының адалдығына, азаматтығына бас иеді.

Мұқағали, әсіресе, өзінен кейінгі сөз қадірін білетін, жаңа ғана қаламын ұштай бастаған жас ақындарды, студенттерді топ-тобымен үйге ертіп келетін. Мен басқа ештеңе болмай қалса да, арпадан, тарыдан, күріштен көже салып ашытып қоям. Балалар да, Мұқағали да соны ішуге үйреніп кеткен. Менің уақытым болмаса, көжені өзі салып

қояды. Мұқаң жаңағы жүрегінде алауы бар жастарды үйге кіргізіп, қатар-қатар отырғызып қояды да: "Мынау ашыған көже, атаңның асы, ішіндер!" — деп шетінен үлестіре бастайды. Жасыратыны жоқ, көңілдің хошы жоқта, бәрін қуып шығам. Оны Мұқаң есептемейді де, кек тұтпайды. Ертесінде нөкерлерін тағы ертіп келеді. Балалар есік жақта "қалай болар екен?" деп тіреліп, маған қарап тұрады. "Ей, қызталақтар! Жоғары шығыңдар! Жеңешелерің оттай береді, оған қарамаңдар!" — деп ашыған көжесін үлестіріп жатады, дарханым. О да бір қатты сағындыратын дәурен екен ғой!!

Мұқағали Жазушылар одағын өз жылы ұясындай, жығылса сүйейтін, қысылса көмектесетін алдыңғы ағасындай, кең тыныс алатын ақ ордасындай көрді. Бүгінге дейін сондай Одақты сүйегіндерді білмеймін. Жазушылар одағы есіне түссе "Одаққа барам!" деп жазып отырған дүниесін тоқтатып қойып, дереу жиналып шығып кететін. Өстіп "Одағым, Одағым!" деп өтті өмірден.

Мұқағали кірпігі әрең қимылдап ауруханада ақырғы сағаттарын күтіп жатты. Әбден арыған, сөйлеуге шамасы жоқ, сол қалпымен жатып, ақырын күшін жинап, ақырғы рет тілге келді: "Лашын, такси әкел, Одаққа барайық... Балаларым жас еді. Бітпеген жұмыстарым бар еді..." деп сыбырлап әрең-әрең айтып шықты. Міне, қасірет көзіме жаңа көрініп тұр, көзім ештеңе көре алмайды, жас сорғалауда. "Мына сұмдықты, Мұқағалидың осындай халін көрген көзім, ештеңе көрмей соқыр боп қалсашы!" деп тұрмын. Айтуға тілім жетпейді. Мұқаңның сөзін емдеуші дәрігерге айтып едім: "Сіздің есіңіз дұрыс па; мына халімен ауруды таксимен алып жүрмек екенсіз ғой. Онан да жақындарыңыз болса, хабарлай беріңіз!" дегені. Жылы жүзімен дем береді деп сенген дәрігерім, мына сөзімен жүрегіме қанжарды бір-ақ салғандай болды. Сүмірейіп есім бірде бар, бірде жоқ, үйге әрең жеттім. Ертесінде тілі мүлде жоқ боп қалды да, түн ауғанда қиналып жатып, қайтыс болды...

Мұқағалидың тілі бай, халық тілі еді ғой.

Ол халқын қалай сүйсе, халық та оны солай сүйді. Оған — жырларына жазылып жатқан белгілі композиторлардың да, әуесқой композиторлардың да әсем әндері, қолына қалам алған ақындардың арнау өлеңдері, суретшілердің

жасап жатқан бірінен-бірі өтетін Мұқағали портреттері, тағы басқа да дүниелері — бәрі-бәрі куә. Олардың қай-қайсысы да халық сүйіспеншілігінің белгісі болса керек. Лауреаттықты "жоғарғы топ", мықты ағалары қимаса да, ел-жұрты ыстық ықыласына бөлеп, әлдеқашан шын бағасын, зор құрметін беріп те қойған. Мұқаң халқына піріндей сенді. Сондықтан:

"Әрине суық қайғы, суық қайғы,
Көңілін халқын, бірақ суытпайды.
Егерде халық өзін ұмытпаса,
Бақыл бол, халқың сені ұмытпайды.

Қайырымсыз қағазға елің бас ұрмайды,
Саған деген сағыныш басылмайды.
Табытыңды жасырса, жер жасырар,
Ал, уақыт, өзіңді жасырмайды!"

деп тірі күнінде ол өзінің "Жаназасы" толғауында алтын әріппен жазып кетті емес пе!

...БІЗ ОСЫЛАЙ ТАБЫСЫП ЕДІК...

Дәл қай жылы және қай күні екені анық есімде жоқ, Әйтеуір менің Мұқағалимен тұңғыш рет кездесіп, жақсы таныс болғаным Қазақ радиосының музыка редакциясында еді. Мен туралы хабар берілмекші екен. Дауысымды жазып алатын болған соң келгем. Алдымнан арсалаңдап Әнуарбек Байжанбаев шықты. Ол осында бас диктор. Екеуміз бұрыннан жақсы таныспыз. Амаңдық сұрасып отырғанымызда біздің жанымызға кең жауырынды, бүркіт тұмсық, палуан денелі жас жігіт келді. Екі бетінен қаны тамып тұр. Нұрлы екен. Батыл амандасты.

— Нұраға! Ассалаумағалейкум! Мен Мұқағали деген ініңіз боламын. Әдейі амандасайын деп келдім сізге. Райымбек бабаның ұрпағымын, аға.

— Бәрекелде, бауырым, бәрекелде!

Сұраса келіп оның осында диктор болып қызмет істейтінін білдім. Қарасаздан астанаға көшіп келгеніне де көп болмаған екен. Қарт шешесі, бала-шағасымен пәтер жалдап тұрып жатқан сыңайы бар.

Не керек, ол екеуміз аса көп сырласа алмасақ та біріміз жайлы біріміз әжептетеуір хабардар болып қалдық. Мен осыдан бастап ақын інімнің газет-журналдарда жарияланған кейбір өлеңдерін оқып та жүрдім. Жас жігіттің өлеңдеріндегі қарапайымдылық пен ойлылық, адам сезімін қозғап өтетін қуаттылық жақсы әсер ете бастады.

Мақатаев екеуміздің екінші рет бетпе-бет кездесуіміз Жазушылар Одағында болды. Ол жерге ақын Тұманбай Молдағалиевты іздеп барғам. Мұқағали Тұмаштың кабинетінде отыр екен. Мені өзіне аға санап, арсалаңдап қарсы алды. Біраз әңгіме дүкен құрдық. Өнер туралы, қазіргі кезеңдегі поэзия жөнінде, ән жайында өзімізше сырласып, біраз отырып қалдық. Тұмашқа өз басымда жүрген дайын әуенге сөз жаз деп қолқа салдым. Мұқағали болса анда-сонда тау қыранындай мінезбен қозғалақтап қойып үнсіз тыңдап отыр. Байқаймын, ол Тұманбайды, ал Тұмаш оны жақсы сыйлайтын секілді. Сөйтіп, мені қосқанда үш бауыр — екі ақын мен бір композитор өз

заманымыздың өнері жайлы көңілде көктеген біраз ойларды ортаға салып, өзара ой бөлісіп, сырласып тарастық.

Әлгі кездесуден соң Мұқағали маған етене жақын інім сияқты болып кетті. Енді оның шығармашылығына бұрынғыдан да баса назар аударатын болдым. Өзіме ерекше ұнаған өлеңдері туралы кездесе қалғанда оған қуана айтып та жүрдім. Оның шығармашылығында көп ақыңдарға ұқсай бермейтін ерекшелік, ер мінез бар екенін аңғара бастадым. Мерзімді баспасөз беттерінде жарық көрген көлемді дүниелері мен шағын өлеңдерін жас ақыңдардың жаттап алып айтып жүретінінен де хабардармын. Бірақ неге екенін кім білсін, сол жылдары Мұқағали поэзиясының табыстары туралы ешкім маңдыттып жаза қоймады-ау деймін. Иә, дәл солай. Тек Әбіш Кекілбаев ініміз тәуір дүние жазды дегенді естідім. Пендеміз ғой...

Мына тынымыз жоқ тіршілікте әркім әр шаруамен байланып, таңның атысымен күннің батысына дейін тыпырлаймыз да жүреміз емес пе? Мәселен, мен композитормын. Ал Мұқағали ақын. Әсіресе жетпісінші жылдардың орта шенінде оның поэзиясы шарықтау шегіне жеткендей аспандады. Барлық ел, қалың оқырман Мұқағалидың өзгеге ұқсамайтын дара талант екенін мойындаса да қолында баспаның тізгіні, мансаптық билігі бар кейбір ағайындарымыз оған жабыққанда жанашыр бола қоймағты. Өскенді өшірте тырысатын қазекемнің іштен шалып, сырттан айдақтайтыны бар емес пе. Мұқағали да осындай сорақы әрекеттердің тұзағына жиі түсті-ау шамасы. Мен оны ақын ініммен оңаша бір әңгімелескенде анық сездім. Бірақ таланттың аты талант қой. Кедегілер кездескен сайын ол жігеріне жігер қосып, қайраттанып, тамаша дүниелер жаза берді. Қырсыққанда сол жетпісінші жылдардың орта шенінде ақын ауыр сырқат еді... Өзінің айтуынша бауырына қатты күш түскен. Соның әсерінен басқа іш құрылысы да әлсірей бастаған. Жиі-жиі ауруханаға жатып, емделіп шығып жүрді. "Өлеңді өндіріп жазып жүрмін. Енді бұдан басқа маған не қалды" дегені әлі есімде. Неге айтты екен осыны?..

1975-жылдың күзі. Ол кезде Мұқағали еш жерде жұмыс істемей, үйде шығарма жазып жатқан. Неңе екенін қайдам, інімді арнайы іздедім.

Ақыры таптым. Екеуара кең-мол әңгімелескен соң мен оған аға ретінде қолқа салдым:

— Мұқаш батыр! Мен сенің өлеңдеріңнің қуаттылығын енді ғана толық түсініп, енді ғана танығандаймын. Әр сөзің халыққа жақын әрі ұғынықты, қарапайым. Ендеше неге өз халқың аузынан тастамай айтып жүретін әнге айналдырмасқа оны? Бұған қалай қарайсың.

— Мен бұрын-соңды әннің сөзін жазған ақын емес едім, аға... Осының өзі қалай болар екен...

Ол әжептәуір ойланып қалды. Мен қайталап қолқа салдым. Бұл жолы қарсылық көрсеткен жоқ, Тек ауыр күрсінді. Сонда не ойлады екен?..

Бұл кезде мен Алматы қаласының Коммунистический (қазіргі Абылай хан) көшесімен Гоголь көшелерінің қиылысындағы "Қаракөз" кафесінің үстінде тұратынмын. Келісім бойынша Мұқағали екеуміз үйге келдік. Сол күннен бастап біріміз композитор, біріміз ақын ретінде тапжылмай отырып жұмыс істеуге келістік. Мұқағалидың үйіндегі келін — Лашыңға телефон арқылы хабар беріп, мән-жайды түсіндірдік. Кім білсін, алғашында келініміз ерке ақын мен "шатақ" композитор бірігіп жұмыс істейді дегенге сенбеген де шығар... Мейлі, наныңыз, мейлі, нанбаңыз, сол жолы Мұқағали екеуміз тура отыз күн бойы біздің үйде өндіре жұмыс істедік. Мен отыздан аса ән шығардым. Ал ол сол әндердің бәріне мөлдіретіп тұрып өлең жазып шықты.

Бұл күнде иісі қазақ аса жоғары бағалап, құрметпен айтатын "Сарыжайлау", "Сәлем берем Жетісуға", "Сәнбейді, әже, шырағың", "Есіңе мені алғайсың", "Болмасын соғыс, болмасын", "Кел, еркем, Алатауыма", "Домбыра — досым" және басқа да көптеген әндер тура сол отыз күн ішінде әрі жедел әрі сәтті туған дүниелер еді. Ал енді әр әннің қашан және қалай жазылғаны өзінше бір-бір әңгімеге арқау бола алады. Мен соның бірнешеуіне ғана барынша қысқаша тоқталуды жөн санап отырмын.

Мұқағали екеуміз айдан астам біздің үйде бірігіп жұмыс істедік дедім ғой. Сол күндердің бірінде ақын інім екеуміздің Бауыржан Момышұлына барып, сәлем беріп қайтуымыз керек болды. Бәукеңнің үйіндегі жеңешеміз қуана қарсы алды да бізге ескерту жасады.

— Ағаларың сендерді күтіп қалды. Айқайлап алуы әбден мүмкін, — деді. Жеңгеміздің айтқаны айдай келді. "Сөгісімізді" алдық, Сосын барып батыр ағамыз жазылып сала берді:

— Сендер білемісіңдер? Мен мына шылым деген бөлені

неге жиі шегемін? Неге ана пәлені?.. Қан майданда көз жұмған есіл ерлерді, майдандастарымды іздеймін!.. Сағынамын соларды!.. — деп қалды Бәукең.

Мен Мұқағалиға, ол маған қарады. "Батырдың мына тебіренісімен бір ән жазар ма еді" дедім іштей. Ақын інім менің бұл ойымды бірден аңғарғандай. Нанасыз ба, дәл сол жерде менің көмейіме белгісіз бір ән ырғағы, сағыныш сазы келгендей болды. Мазам кетті. Асығып отырмын. Бәукең бөлме ішін көкала тұман етіп әңгімесін сабақтайды.

Момышұлының үйінен шығып үйге жеткенше мен де, Мұқағали да тіс жармадық. Мен болашақ ән туралы, ал ақын інім оның сөзі жайлы толғатып келеміз.

Үйге кіре күйсандыққа отырдым. Мұқағали болса Дариға жеңгесіне: "Маған асхананы бересіз бе? Жұмыс істеу керек", — деп өтінішін айтты да қағаз-қаламын алып отырып қалды. Сөйтіп дәл сол күні "Мен сендерді іздеймін" атты жаңа ән дүниеге келді. Сәтті шықты. Дереу әнші Нұрғали Нүсіпжановты іздедік. Нотаға енді ғана түскен жаңа әнді көріп ол да қуанып жатыр.

Кім білсін, сол күні Мұқағали екеуміз Бәукеңнің үйіне бармасақ, әлгі ән туар ма еді, жоқ па?..

Елдің сүйікті әніне айналған "Саржайлаудың" тууы да қызық. Ол да ақын інім екеуміз бірге жұмыс істеген 30 күннің ішінде дүниеге келген шығарма. Ілгері бір жылдарда Мұқағали екеуміз ақынның туған жерінде, жайлауда болғанымыз бар. Сол жолы ол арақ-шарапқа мойын бұрмай сары қымыз ішумен болды. Өзі білетін жер-су аттарын айтып, туған жерін, ағайын-туыстарын таныстырды. Жұрт айтатындай бөгде "еркелік" көрсеткен жоқ. Аз күн болса да жақсы демалып қайттық. Сол жолы бір малшы ағасы тамақ үстінде бізге өзіл тастап еді:

— Екі бірдей тамаша талант иесі жайлау төрінде отыр. Бірі атақты композитор, бірі мықты ақын. Неге мына жасыл жайлау туралы ән шығармасқа. Нағыз сарыжайлау дегеніңіз мына жатқан Шалкөденің кең төсі емес пе, — деп қалған.

Сол сөз менің көкейімде көптен жүретін. Мұқағали жанымда болған айта жуық уақыттың сәтті бір күнінде өмірге ән келді. Ал ақын інім лезде оның сөзін егілдіріп, төгілдіріп, құлпыртып тудыра салды. Сөйтіп "Сарыжайлау" әні шықты.

...Жасыратыны жоқ, шынайы жүйріктер мен нағыз

талант иелерінің артында әртүрлі сөздер қалады. Біреу қосып, біреу боямалап жеткізеді. Тіпті қайсыбірі көлеңкелі жақтарын терігі алып, сыр білдірмей таратып жүреді. Бүгінде арамызда жоқ Мұқағали жайлы аз білетіндер оны асып кеткен тентек, тек ішіп қана өмір кешкен деп былжырайды. Бұл — нағыз қиянат. Біріншіден, ол аса еңбекқор әрі ерекше талантты ақын болды. Еркелесе еліне, туған жеріне, қадірін білетін ағалары мен жеңгелеріне еркелеген шығар. Қайсыбір өсекшілер айтқандай тек ішіп ғұмыр кешсе, соңына бүгінгідей асыл мұраларды қалай қалдыра алар еді?

Мен Мұқағалимен әсіресе оның өмірінің соңғы кезеңдерінде қоян-қолтық араластым. Ағасы ретінде ақылымды да айттым. Сонда аңғарғаным ол пәк сәби сияқты мөддір тұлға еді. Кім біледі, ащы судың желігімен мінез өзгерген кездері де болған шығар. Ал мен үшін ол ұяң да нәзік, ақ көңіл де көпшіл, әрі мейлінше қарапайым азамат болатын. Рас, әділетсіз мансапқорларға қырандай шүйілетін. Өзін сыйлаған адамға өзегін жарып беретін ақ көңіл еді. Сезімі қандай ұшқыр десеңші?!

Бірлесіп жұмыс істеп жатқан күндердің бірінде қала ортасындағы Панфиловшылар паркін әйелім Дариға, Мұқағали үшеуіміз әбден аралап келіп, қызыл күрең шайды ішіп алған соң мен Дариғаға:

— Дариға, домбырамды берші маған, — депшін ғой.

Осыны байқап қалған ақын інім қағаз-қаламын алып, біздің шағын бөлменің біріне асығыс кіріп кетіп, ілезде "Домбыра — досым" деген өлең жазып келіпті.

— Осыған ән жаз, аға, — дейді өтініп.

Сөйтіп өмірге тағы да бір жаңа ән келді. Шығармашылық деген қызық қой.

Бір жолы біздің үйдің іші және Мұқағали бәріміз Медеу жаққа серуенге шықтық. Таудың аты тау ғой шіркін. Салқын самал. Таза ауа.

Асау бұлақ. Жасыл шыршалар мен қалың қарағайлар. Мұрынға жұпар иісі келеді. Көмейіме әдемі ырғақ — жаңа ән келгендей. "Жетісу қандай ғажап, сұлу өлке ө, бауырым", — деймін Мұқағалиға.

Ол сәл ойланған қалпында біраз тұрды да үлкен бір қой тастың үстіне шығып отырып, шұқшия қалды. Әжептәуір отырды. Мен әлі ыңылдап жүрмін.

— Аға, мынаны көріңізші. Буын саны келетіндей ме, —

дейді Мұқағали. Екі адамның сезімі іштей қалай қабысады десеңші. Әннің ырғағымен сөзі сайма-сай келе қалды. Үйге асығыс оралып, дереу күйсандыққа отырдым. Сол күні "Сәлем берем Жетісуға" әні шықты.

Жә, әр әннің туған уақытын, оның себебін тізбелей берсек әңгіме ұзаққа кетер. Енді Мұқағалимен ақырғы рет кездесуімді көңіл көзімен бір шолып көрейінші.

Жаңылмасам, жоғарыда айтқанымдай, ақын інім екеуіміз біздің үйде тұп-тура отыз күн үздіксіз жұмыс істедік. Ара-арасында серуенге де баратынбыз. Бірақ өндірітіп жұмыс істедік. Бүгінде ел арасында да шырқалып жүрген Мақатаев сөзіне жазылған менің әндерімнің көбі сол отыз күн ішінде менің шаңырағымда жазылған дүниелер екенін екінші бірі біле бермес, бәлкім.

Сол тұста кай әннің қалай жазылғанынан белгілі әнші Бақыт Әшімова мен Нұрғали Нүсіпжановтың және Қайрат Байбосыновтардың да хабарлары бар. Өйткені олар Мұқағали екеуіміздің жаңа әндерімізді алғаш рет орындаған әншілер.

Кім білсін, былайғы жұрт әртүрлі ойлайтын да шығар. Нұрғиса мен Мұқағали қалайша ай бойы тәртіп бұзбай, тапжылмай, өндіре жұмыс істеді екен деушілер де табылар. Мейлі, айта берсін. Ал мен өз басымнан көшкен өмір кезенінің бір үзінгі ғана айтып отырмын.

Бір күні Мұқағали маған ойлы көзімен қадалып тұрып:

— Аға, мен үйге кетем. Енді босадыңыз. Осы дүниелер елімнің кәдесіне жараса, онда бақыттымын. Бауырымның дерті қозғалып қалыпты, — деді. Ауыр күрсінді. Сонда мен оны бұл жалған дүниенің жарығында соңғы рет көріп тұрғанымды білсемші?!

Мұқағали дүниеден өткен соң қатты күйзелдім. Жүрегім әлсіреп екі айға жуық емханада жаттым. Арада екі ай өткен соң жұмысқа киетін бешпенттің қалтасынан хат шықты. Мұқағалидың жазуы... "Аға, мен ғой. Дертім қозып барады. Не боларын білмеймін. Мынаған назар аударып көрерсіз" депті.

Емханада қатты ауырып жатқанда маған жіберген сол өлеңі "Есіңе мені алғайсың" екен. Жаным жүйзеліп отырып, ақын інім көз жұмғаннан кейінгі екінші айдың ауыр бір күнінде әлгі өлеңге ән жаздым.

Міне, аяулы Мұқағалиымды бүгін де есіме алып отырмын.

СЕРТІНЕ ЖЕТКЕН АҚЫН

Хафиздің Ширазы, Есениннің Рязаны, Абайдың қара қойтас хан Шыңғысындай Мұқағалидың Қарасазы ақын атымен қатар айтылатын болды. Күн тауы — Тянь-Шанның көк тіреген Хантәңір шоқысына іргелес Елшенбүйректің бауырындағы бұл мекенде табиғатқа тән табиғи сұлулықтың, барша байлықтың бәрі бар. Айғайтастан басталатын тау суы, Шалкөде жайлауының қапталы — қарақатқа толы, қарағай-қайыңды әр сайынан келіп қосылатын ботакөз бұлақтармен көбейіп, тұнығында патша балық — форель асыр салатын қуатты өзенге айналады. Ол Қарасазға жеткенде тұңғықтана үнсіз жылжитын жиегінде құндыз бұғынып, иірімінен үйрек ұшып, қалың қау бұталы тоғайында қырғауыл ұялайтын қарасуымен қосылысып, арнасын кеңейте, алабына нәр бере түседі. Аспанында қыран қалықтап, тастарында тауешкі, арқар, құлжа ойнақтаған жақпар таулар жан-жақтан өзара тұтасып, бірінен бірі биіктеп кең қорғандай алыстан қоршайды. Атына заты сай Алтынкеннен алтын, Тұзкөлден тұз, Көміршіден көмір шығатын, Шоқанасқан деп аталатын аңызға айналған тарихи асуы бар осынау жаннат жайлауды түтіні тұман болған, қаймағы бұзылмаған қалың албан мекендейді. Осы ортада табиғатқа тартып туғанын талантты туындыларымен дәлелдеп, майталман, дархан ақын Мұқағали Мақатаев туып өсті.

Он жасар болашақ ақын майданға кеткен әкесін аңсап:

Ол жерде Сырымбеттей тау бар ма екен,
Жайдақтың шөбі шүйгін қаулар ма екен.
Мінеки, көп ай болды хабары жоқ,
Әкем кеп көңілімізді аулар ма екен,
Әкеміз бір әкеден жалғыз еді,
Судағы жаңа біткен жалбыз еді.
Мінеки, көп ай болды хабары жоқ,
Біз дағы әкемізге зармыз енді.

Ақан серінің “Ақтоқты” әнінің (“Қазақ әндері” 2-том, 91-б. “Жазушы” 1968-ж.) бірінші шумағының әсерімен

өлең бастап өз көңіл күйіне икемдеп өңдеп, қазақтың қара өлеңіне сүйене аяқтаған бұл өлең, небәрі үшінші класс оқушысының ақындық бастамасымен қоса, үйренер ұстаздарын дұрыс таңдағанынан дерек беріп тұрғандай. Еліктеп болса да өлең жаза бастаған осы он жасын кейін кемелденген Мұқағали:

Шаруаның баласы болғасын ба,
Айналыстым шаруамен он жасымда.
Майдандағы әкеме оқ жібердім
Айырбастап күлшемді қорғасынға, –

деп шыншылдықпен әсерлі суреттейді. Қара өлеңге уызында жарыған ақын бертін келе қалыптасқан кезінде:

Қалқам, мен Лермонтов та, Пушкин де емен,
Есенинмін демедім ешкімге мен.
Қазақтың қара өлеңі — құдіретім,
Онда бір сұмдық сыр бар естілмеген, –

деп сол өзіне ақ сүт берген ана өлеңге әлі де тәнті қалып танытады. Сонымен бірге алып ақындарға еліктеуден әлдеқашан құлантаза арылғанын, ешкімнің ортағы жоқ өз сара жолында келе жатқанын аңғартқандай. Ол жол бірден даңғыл бола қойған жоқ. Қаз тұрып тәй-тәй басудың ізден сүрлеу боп басталып, соқпақтан жолға айналудың соқтықпалы ұзақ сонар кезеңдерін бастан кешті.

Мұқағали Мақатаевтың "Інімнің ойы", "Шебер" деп аталатын екі өлеңі жас ақын ретінде бірінші рет "Жастық жыры" атты ұжымды жинаққа еніпті. 1952-жылы "Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан" шыққан бұл топтаманы Қасым Аманжолов құрастырып, сол кезде өлең жазып, ақын болу жолында жүрген өлеңдері жарияланған 23 ақынның ішінде М.Әлімбаев, Ғ.Қайырбеков, Т.Бердияров, Т.Исмаилов, І.Мәмбетов сияқты қазіргі қазақ әдебиетінің белгілі өкілдері бар. "Жастық жырына" алғашқы өлеңдерін ұсынған сол кездің жас ақындарының ішінен үлкен топты іріктеп, болашағын көрегендікпен болжай білген Қ.Аманжолов талғамына еріксіз таңданамыз. "Қыранды қыран алыстан таниды" дегендей осы топтың бел ортасында Мұқағалидың болуы тіпті де кездейсоқ емес екендігін уақыт дәлелдеп берді. "Жастық жыры" жинағында Мұхаметқали деп Мақатаевтың ата-анасы азан шақырып қойған есімі толық жазылған.

Анасының "Мұхаметқалиым-ау" деп дауыс айтқаны ақын азасына қатынасқан азаматтардың есінде болар.

Осы 50-жылдар ішінде республикалық баспасөз бетінде М.Мақатаев есімі, ара-тұра болса да, жақсы өлеңдерімен оқырманды іздете, күттіре жарияланып тұрды. 1954-жылы "Әдебиет және искусство" журналының 6-санында Мұқағалидың "Әке туралы сөз", "Біздің жақтың іңірі", "Хат" деп аталатын үш өлеңі жарияланады. Ол уақытта Шынжаң провинциясының орталығы Үрімжі қаласындағы Ұлттар институтының тіл-әдебиет факультетінде оқып жүрген кезім. Совет Одағында шығатын газет-журнал, оқулық, көркем әдебиет кітаптары Шынжаңға кеңінен тарайтын. "Әдебиет және искусство" журналы біздің асыға күтіп, үзбей оқитын ең сүйікті басылымымыздың бірі болатын. Мұқағалидың жоғарыда аталған 6-сандағы үш өлеңі бізге ерекше, ала бөтен әсер етті. Оны құмарта оқымаған бірде-бір жас қалмады. Жаттап алып, әсіресе "Хат" деген өлеңін әнге салып айтып жүрдік. Махаббат аңсаған арманшыл бозбала шағымызда, іздегенге сұраған болуы, көркем өлең ретіндегі сұлу сырлылығы мен қоса тамылжыған табиғат көрінісі көңілге ұялай түсті білем. Өйткені өлеңнің тууына әсер еткен Нарынқол жері мен біздің тұрған мекеніміз жалғас — бір Іле өзенінің жағасы, табиғаты ұқсас болғандықтан өз жан сырымыздай етене естілген.

Саған таныс адыр, қырқа, беттегі,
Жыңғыл, жусан, тобылғылар көктеді.
Рахатта іші-сырты ауылдың
Сен де, сәулем, қуантсаңшы кеп мені.

деп басталатын "Хат" өлеңі өз жүрегіміздің сырындай сезіліп:

Күндегіден әлдеқайда жай тіпті,
Дөң артынан әрең-әрең ай шықты.
Ұясына кешеу қалған топ үйрек
Жайылымнан жаңа ғана қайтыпты, —

деп келетін "Біздің жақтың іңірі" біз жақтың да іңіріндей, кекілімізде ғана сәулеленіп қоймай, көз алдымыздағы көрініспен де біте қайнасатын.

1955-жылы атамекенім Қазақстанға түбегейлі көшіп келдім. Нарынқолдан нағашыларым табылып, үй-ішім сонда кетті де мен оқуға түсу үшін Алматыда қалып

қойдым. Сол кезде Алматыда оқитын нарынқолдық студенттер Алдаберген, Жүнісбек, Күлән, Нұрым, Сүлет, Оспандармен таныстым. Олар өлең жазатынымды білгенде менің үйім барып орналасқан Киров атындағы колхоздың Қарасаз дейтін бөлімшесінде Мұқағали деген ақын мұғалім бар екенін айтқанда, қуанышымда шек болмады. Ауылға жеткенше асық болдым. Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультетіне түсіп, жетінші қазан мерекесінде 3—4 күнге үйге аттандым.

Киров атындағы колхоздың орталығына баратын жол Қарасазды басып өтеді екен. "Бұл қай жер?" деген сұрағымға "Қарасаз" деген жауап алғанда көліктен қалай секіріп түскенімді өзім де аңғармадым. Сұрастыра-сұрастыра ауылдың аяғын ала орналасқан тоқал там қоржын үйдің есік алдына келіп, аулада отын жарып жатқан жартылай жалаңаш, еңгезердей палуан денелі, қақпақ жауырынды, иықты, бойшаң жігітпен есендесіп:

— Мұқағалидың үйі осы ма? — деп жөн сұрадым.

— Осы, — деген жауап естілісімен әлгі жігітпен қол алысып, үйдің есігіне қарай беттедім. Әлгі жігіт те, балтасын шөркеге сүйей салып, қолын қағып соңымнан ерді. Үйге кірген соң, мен жатқа білетін өлеңнің авторы жалаңаштанып отын жармайтындай:

— Мұқаң қайда екен? — деппін. Жайдарылана күліп: "Мен едім" деп жатыр. Орнымнан ұшып тұрып қайта амандастым. Үйде өзге ешкім жоқ екен. Таныстықты өз өлеңдерін өзіне жатқа айтып беруден бастадым. Өлеңнің қызу сұқпаты өрбіді де кетті. Шешесі, зайыбы, балалары келді. Олармен қысқа-қысқа амандық-есендік айтысып танысулардан кейін, шешесі "Қарағым" деп маңдайымнан сүйді. Кейіпкері тыңдасын деп Мұқағали "Хат" өлеңін маған қайтадан айтқызды.

Саған таныс адыр, қырқа, беттегі,
Жыңғыл, жусан, тобылғылар көктеді.
Рахатта іші-сырты ауылдың,
Сен де, сәулем, қуантсаңшы кеп мені.

Соңына Лашын да қосылып айтты. Әңгіме өлеңнің алма-кезек өрілген арнасына түсіп тау суындай тасқындай берді.

Бөлменің бір бұрышына қойылған үстелдің үсті төбеге жеткенше қатарлап тізілген кітап. Бір кісі бір парақ

қағазын қойып жаза алатын ғана орын қалдырылған. Шашы екіге жарылып толқынданыңқырап тұрған, бет пішіні берекелі, етті-жеңді Мұқағали үстіне киім киіп, қолына кітап ұстағанда Бальзакқа ұқсап кетіп отырды. Тоқаш Бердияровпен жиі қарым-қатынаста екен. Осында келіп тұратынын айтып, өзіне ұнаған бір екі өлеңін оқып, мақтап отырды. Сөз арасында өзінің әзіл өлеңдерінен де оқып күліп, күлдірумен болды. Соның бірі "Менің бір досым" деген өлеңі:

Ана бір жыл Алматыға келгенде,
Өз аузынан досым былай деп еді,
"Дүниенің барлығын да өлеңге,
Сыйғызатын ақын болғым келеді".

Былырғы жыл Алматыға келгенде,
Былай деген сөзін ұқтым батырдың.
"Шалқар ойым сыймайды екен өлеңге,
Алты актылы пьеса жазып жатырмын".

Биыл тағы Алматыға келіп ем,
Досым менің барлығын да тастапты.
"Ақысы мол, өрісі кең, жолы көп",
Екі томдық романын бастапты.

Бұл өлең де, бұдан жоғарыда үзінді келтірген "Біздің жақтың іңірі" деп аталатын туындысы да ақынның екі томдығына енбей қалыпты. Осы өлеңнің өзінен-ақ Мұқағалидың әдебиетшілермен үнемі тығыз байланыста екенін, бір бағыттан айнымайтын тұрақтылықты барынша дәріптейтіндігін аңғарғандай болдым.

Осы ауылда тұратын сол кездің өзінде
Еске алмаса өзіңді есіл анам,
Қажет болмақ жүректің несі маған.
Қабіріңнен осынау шыға келіп,
Қалың қалай, құлыным, деші маған.

деп өлең жазып:

Бәрін тартып алған жоқ өмір менен,
Жанарымда жас қалды төгілмеген.
Көз жасымды ағызып жыр жазам да
Оқып соны артынан көңілденем, —

деп Есениннен еркінірек аударма жасап жүрген Еркін Ібітанов деген ақын бар екен. Мұқағали мені сол ақынмен

таныстырды. Жарыса өлең жазып, үнемі бірге болатын ауылдас екі ақынға қызыға қарап, олармен танысқаным, бұдан былай қалаған уақытымда хабарласып, сырласып, пікірлесе алатынымға қатты қуандым.

Астанадағы әдебиетшілер әлемінің жаңалықтарын айтып, өз туындыларымыз төңірегінде әңгіме қозғап бірқауым отырып қалыппыз. “Колхоз орталығындағы біздің үй жаққа баратын машина іздеп мініп кетермін” десем көнбей, Мұқағали қашауа шанасын шегіп, үстіне хош иісін бұрқыратып, жұмсақтап шөп салды. Киіз төсеп, мені үлкен сенсең ішікке орап отырғызды. “Енді ат айдаушыға қасыма бір бала қосып береді” екен десем, божыны қымти ұстап, шананың алдына өзі отырды. Сөйтіп мені үйге, жолшыбай айналамен таныстыра, Мұқағалидың өзі жеткізіп салды. Шешем сырқаттанып жатыр екен. Біз келген соң басын көтерді. Амандасу кезінде қолын алған Мұқағали:

— Әпке-ау, денеңіз қызып тұр ғой, дәрігерге қаралдыңыз ба? — деп жатыр.

— Е, тұмау ғой, әншейін. Жақсылап бір терлесем сауығып кетем. Балам келіп, көңілім жай тапты. Ауру енді өзі-ақ кетер...

— Жоқ, болмайды. Мен мына дайын шанамен сізді дәрігерге ала кетемін.

Аурухана ол кезде Мұқағалилар тұратын бөлімшеде екен.

— Рахмет, айналайын. Әуре боп қайтесің, баламды алып келгеніңнің өзі, дәрігер алып келгенмен пара-пар, — деп апам қарсыласып, сағынып әрең көрген шешемді үйден ешқайда жібергім келмей мен де:

— Мұқа, апамның үйреншікті қыңқыл-сыңқылы ғой жазылар, әйтпесе, мен келдім ғой. Өзім ертең-бүрсүтүндері дәрігерге алып барамын, — деп жатып зорға көндіргендей болдық. Үй-ішінің шүйіркелескен әңгіме-кеңесімен біраз отырып, енді ұйқтауға бет алғанымызда, аула алдында ат дүбірлеп, абыр-дабыр бола қалды. “Бұлар кім болды екен” деп елеңдесіп, шам жағып, тысқа ұмтылғанымызда есік ашылып, қасында сөмке көтерген дәрігері бар жарқылдай күліп, Мұқағали кіріп келе жатты...

Мұнда таң қалмай қайда таң қаласың. Менімен жаңа ғана танысып, үйіме алғаш рет ат ізін салған, бір көрген

біліс түгіл дос, туыстың да мұндай жақсылық істей қоюы екіталай.

1960-жылы, 18-наурызда "Қазақ әдебиеті" газетінде Ә.Тәжібаев өз атына жолдаған Мұқағалидың бір топ өлеңін бастырды. Соған жазған алғы сөзінде "Ойыңды байытып, сезімді тыңайтар жырлар оқығанда қуанбасқа бола ма? Өзіңнен де жігерлілеу, оттылау жас жеткіншек жеткенде мақтанбасқа бола ма?" деп жазды. Ұстаз деп өлеңін сынатқан, соңынан ерген жас талантты өзінен оздыра мақтап, ағынан жарыла қуанған, жалпы жұртшылыққа көріндер, бағалаңдар деп жар салған өз аға Әбекең, шын талантты көкке көтергені үшін, өзі кішірейіп қалған жоқ, қайта адал да ақ көңілі аян бола түсіп қазір де, болашақ алдында да бұрынғысынан да биіктей, тұлғалана түсті.

Осы таныстырудан екі жыл кейін "Апассианата" атты тұңғыш жинағын шығарған Мұқағали 1976-жылғы алғашқы таңдамалы жинағына дейінгі 14 жыл ішінде 8 жыр жинағын берді. Әдебиетке де, қоғамдық қызметке де қызу араласты. Ауылда ауылдық советтің хатшысы, әдебиет пәнінің мұғалімі болып келген ол, астанада Қазақ радиосының дикторы, "Жұлдыз" журналының әдеби қызметкері, Жазушылар Одағы поэзия бөлімінің жастар жөніндегі кеңесшісі міндеттерін атқарды.

1967-жылы Қарақалпақстанда творчестволық сапарда жүріп Төлеген Айбергенов ажал қармағына ілігіп қыршын кеткенде, ақындар атынан Алатаудан суыт аттанып "бауырымдап" барған да осы Мұқағали еді. Бір табиғи талант екінші табиғи талантқа еңіреп тұрып еріксіз топырақ салып соңғы сапарға шығарып тұрып:

Тұңғыш көрдім өлгенін шын ақынның,
Қызарып батты ертеңгі шығатын күн.
Торғай — өлең шырылдап бара жатты,
Аузында ажал дейтін сұрапылдың.

деп тебіреніп Алматыға аңырап қайтты. Төлеген қазасына арнап Мұқағали бір емес, екі өлең жазды. Біріншісі жоғарыдағы шумақпен басталса, екіншісі мына төменгі шумақпен аяқталады:

Ет жүректің езілмес кезі ме бұл...
Жылай білсең, шын жыла!
Жасыма тек,
Кезек күтіп тұрғандай сезінемін
Алдымдағы апамның басына кеп.

“Ағайын бір тіріде, бір өліде” деуші еді қазақ. Тірісінде шүйіркелесіп жүріп, көз жұмған соң “өлді, бітті” — деме. Керісінше, тірісінде дұрдараз болып жүріп өлгеннен соң ғана өкініп, өкіріп көкке көтерме. Тірісінде тірек бол, өлгеннен соң да керек бол, дейтін осы қағиданы берік ұстанған осынау ерекше екі ақынды талант мәңгі туыстырған екен-ау.

Ақынның арман-мақсаты, бүкіл творчестволық өзекті нысанасы не екен дегенге келсек:

Жылап келіп, келмейді жылап кеткім,
Ол ғұмырды ауызға бір-ақ тептім.
Жамандықты жақсартып, жақсылықты
Одан әрі келеді шуақты еткім.

(2-том, 140-бет.)

Баршамыздың да, бүкіл адал ниетті адамзаттың да түпкілікті ортақ мүддесі осы.

Қатыбас өмірден мен пайда алмадым,
Жаныммен жазған жырым жайған малым.
Қылышың емес пе едім қынаптағы,
Жоғалттың неге мені пайғамбарым.

деген жан айғайы тірлігінде еленбей, көзі жұмылғаннан кейін ғана анық естілгендей.

Кейде Мұқаң: “Мен ақынмын ба?” деп сұрайтын. “Әрине ақынсың” дейтінбіз. Оған қанағаттанбайтын. Бұл сұрағын лауазымды тұлғаларға да қойып тұрғанын талай көрдік. Өте өкініштісі жауап өте кеш, ол жоқта көз жасымен аралас айтылды. Соның бір дәлелі мынау: “М.Мақатаевтың алғашқы қадамынан-ақ оның айрықша талант иесі екенін аңғаруға болатын еді. Аңғармаппыз”. — деді ақынның 50 жылдығына арналған салтанатты жиналыста жасаған баяндамасында академик сыншы М.Қаратаев. (“Жетісу” 3.VI.1981ж. N106). Бұл өкініштердің орнын Мұқағали мұрасының қыры мен сырын өз ішімізде ғана емес, бүкіл одақ көлемінде кеңінен танытып, автордың өзі ести алмаған бағасын еліне естіртіп, ала алмаған атағын рухына беру арқылы, мұрасын мұқияттап жинап бастырып, таратып, қастерлеп, сақтау арқылы толтыра аламыз.

Байтақ ел, балауса тау, бозаң далам,
Секілді бәрі менен көз алмаған.

Кең дүние кенде етсең сыбағамнан,
Шырылдаған сәбидей мазаңды алам,

дейтін қайран Мұқағали енді ешкімнің мазасын өзі тікелей ала қоймаса да, осынау өлмес өлең шумақтарының туған республикасына, тіпті бүкіл айдай әлемге арналғанын ескерейік. "Жеті қат жердің астына жетер ме, сірә, осы әнім" дей тұрсақ та оның дара даңқын жеті ықылым жер жүзіне жеткізу ендігі елдік, халықтық қасиетті борышымыз.

Осы бір көктемді көгерген,
Жүз жылдан кейін кеп көрер ме ем!
Осы бір қызғалдақ жас гүлді
Жүз жылдан кейін кеп терер ме ем!

...Осы бір о жарлы кеудемде,
Жаралған жалын бар сөнбеуге!
Жүз жылдан кейін кеп көрмей-ақ,
Серт еттім өлмеуге, өлмеуге.

Иә, Мұқағали өлген жоқ, Ол тірі. Ол сертіне әлдеқашан жеткен ақын. Жақында мен Қытайға бардым. Үрімжі қаласынан Мұқағалидың өлеңдер жинағы арап әрпімен басылып шығыпты. Дүкенде жоқ, Қолда, қойында жүр. Мұқағалимен мен сонда кездестім. Жұмыр жердің қай түкпіріне барсақ та Мұқағали алдымыздан шығатын болады әлі. Ол — шын мәніндегі халық ақыны.

БІР ҒАНА ПОЕМА ЖАЗҒАН АҚЫН

Қазақ естелігінің дені адам жанының күрделілігін ашуға емес, жақсылардың жақсы болғандығын уағыздауға әуес. Оның өзіндік себебі де бар: естелік көбіне-көп өзі арамызда жоқ адамдар жайында жазылады, сондықтан өмірден өткен адамның кем-кетігін айтып жату, бір жағы, ыңғайсыз; екінші жағы, оныңды оқырман да оң ұға бермей қинайды. Өзіндік мінез-құлықсыз өнер адамы өмірде болмайды. Оның өнердегі ерекшелігінің өзі жеке басының мінез-құлқымен астасып жатады. Ал мінез-құлық дегеннің өзі әкімшілік тәртіппен үйлесе бермейді, ол адамның өзіне ғана тән ішкі заңдылықтардан туындайды. Басқаның оңдай ерекшелігін әркім өз дәреже-деңгейінде немесе белгілі бір жағдайға байланысты ғана түсінеді. Біреулер көрген-білгенін айтса, соның төңірегінде саясат жасап, біріміз қорғаушы, тағы біріміз қорлаушы боп айтысып жататынымыз бар. Ілдалда бірлікті о да бүлдіріп кете ме деп, көп адамның көрген-білгенін дәл айтудан қашатыны — сол.

Бірақ Мұқаң — Мұқағали Мақатаев — жайында үндемей қалу маған үлкен күнә сияқты. Өйткені мен — оның ағалық алақанын әдебиет табалдырығын аттаған сәтте-ақ көрген адаммын. Ағаның да ағасы болатынын өмір тәжірибеміз тәп-тәуір көрсетті. Үлкенді сыйлау — қазаққа ертеден қалған өнеге. Бірақ аға шіркін әр түрлі: жалпақтап, алдынан қия өтпей, жұмсағанына жүгіріп тұрсақ қана іні санап; есесіне ініге де ілтипат керегін не ұмытып кететін, не оған ой бөлуге ерінетіндері; керісінше менен гөрі мүмкіндігі аз ғой, менен гөрі соған қажет шығар деп, өзінен бұрын інісіне қамқорлық жасайтындары да болады. Мен үшін Мұқағали осы соңғы ағалардың қатарына жатады.

Мен оған көзі тірісінде інілік жасап жарымадым, қолымнан келмеді, мүмкіндігім болмады, ал ол маған риасыз, еш пайда күтпеген, жасаған жақсылығым өтеледі-ау деп дәметпеген аға болды. Ондай ағаға кезіккенімді өзімнің бақыттылығым санаймын.

Құдайға шүкір, қазақта ғұлама да, данышпан да, қайталанбас өнерпаздар да баршылық, Ұлттық болмысымызға олардың әрбірі өзіндік үлес қосты да. Оларды қанша мадақтасақ та артық емес. Алайда олардың да адам екенін,

біздің кез келгеніміз сияқты ет пен сүйектен жаралғанын қалайша ұмытуға болады? Періштенің өзінен басқа ешкім де періште боп туып, періште боп өлмесе керек. Данышпан да ашуланып, әлдекімнен алданып, әлдекімді өзі де іренжітіп, бала-шағасына ұрсып, жұмыр басты пендеге тән талай-талай өткелектерден өтуге тиіс. Ой өрісі, мәдениеті мен білімі соншалық заңғар, соншалық биік бола тұрып; ылғи елдік, халықтық істерде өзгеге үлгі бола жүріп; ісімен де, сөзімен де биік парасаттылықты сан рет көрсете тұра аңда-саңда, онда да өмір деген ұлы күштің ықпалымен данышпан да өз дережесінен мүлде төмен, тіпті ұсақ қылық жасап қоюы әбден мүмкін. Меніңше, естелік жазудың бір қиындығы осында: сондай-сондайды айту керек пе, жоқ па? Айтсаң, аруаққа шет болатын сияқтысың; айтпасаң, онда естелікті несіне жазасың?

Өмір тәжірибесі дәлелдеген мынандай да шындық бар: ой-парасаты, таланты биік адамдар ұсақ қылық жасап, кейде өз тұғырынан төмендеп жатқанмен, ой-парасаты, таланты жоқ адамдар ешқашанда өз тұғырынан асып, бір рет те болса биік іс-әрекет жасай алмайды. Сондықтан атақты адамдардың осалдықтарын айту да өзінше бір қызық дүние. Биік биігін, осал осалдығын, қысқасы, әркім одан өз керегін алады. Естелікке деген ықыластың көзі — шындықты білуге құштарлық, Сол себепті әркім өз көрген шындығын бүкпесіз жазуға міндетті, аруақ алдында бір-ақ нәрседен — өтірік айтудан ғана — қорқу керек, тірілер үшін қажет нәрсені айтқандықтан, қалғанын құдай өзі кешіреді.

"... Бүкіл менің жазғаным — бар-жоғы бір ғана бүтін поэма. Адамның өмірі мен өлімі, қасіреті мен қуанышы туралы поэма. Егер нанбасаңдар, барлық өлеңімді жинап, бір жинаққа топтастырып көріңдерші. Естеріңде болсын, әрбір өлеңім өз орнында тұрсын, — депті Мұқаң 1976-жылдың 14-ақпанында жазған күнделігінде. Өлерінен бір ай бұрын ғана. — Егер мені содан таппасаңдар, онда ақын болмағаным!".

Бұлай деу, меніңше, өзіне өзі сенген адамның сөзі. Жазғанына, бітіргеніне көңілі толған кісі ғана осылайша кесіп, кесек айтуға тиіс. Ақын екеніне ол өзі сенді, бірақ оқырман жұрттан жауаңдап жылы сөз күтті, олар да сенсе екен, бағаласа екен деді, ақыры тірлігінде біразын, өлгеннен соң бүкіл қазақты ақын екендігіне сендірді. Қай

нәрсеге де қазақтың көзін жеткізу қиын ғой, Мұқағалидың классик ақын екендігіне көз жеткізу де өзіне тән кезеңдер мен кедергілерден өтті. Оның бәрін өмірдің заңы деп қабылдаған дұрыс.

Ол, рас, жиірек ішіп жүретін, кейде ішпей-ақ кішіпейіл жүретін. Кейбіреулер оны үнемі ішіп жүретін алқаш атағысы келеді, біреулер ол жағын айтпай-ақ мақтай бергісі келеді, бірақ оның өзі айтқан бүтін поемасынан бір де өлеңді өз орнынан алып тастауға болмайтыны сияқты, оның өмірінен де шын қылығын жасырып қалуға болмайды. Бүтін Мұқағалиды бүтін күйінде көру керек. Ол ұрпаққа сонда ғана қызық. Бірақ бәріне қаншалық бүтін айтсаң да Мұқағали бәрібір жұмбақ. "Менің нәзік жанымды кім түсінер?" — деп оның күрсінгені өзінің жұмбақ болатынын сезгендіктен.

Оның жұмбағы — өлеңіндегі сиқыр. Өзін ғана, өзі туралы ғана жазып отырған адам қалайша сенің де жаныңды дөп басып, сенің ғана құпия сырларыңды өлеңге қосады? Оны қалай біледі, қайдан біледі? Оның қолданған сөздері түгелдей сен білетін сөздер, бірақ оқысаң, шындық өмірдің бір шымшымын алдыңа әкеп жая салады:

— Таудағыдай еш жерде күн шықпайды,
Түн болмайды еш жерде таудағыдай.

"Рас-ау", — дейсің ішіңнен. Өзің көрген таудың таңын, таудың түнін қалай сағынышпен еске алғаныңды өзің де аңғармай қаласың. Бір ғажабы: тау көрмеген адам да, ой көрмеген адам да таудың таңы мен түнін ойша елестете алмайды, оның сұлулығын тау мен ойды тең көргендер ғана шынайы түсінуге тиіс.

Өз көңіл күйін ақын біткеннің бәрі жазған. Және ұйқасын да, сөз байлығын да — бәрін жарастырған. Сырт қарасаң, Мұқағалидікі де сол сөз, сол ұйқас. Тек әсері басқаша. Неге? Нендей жұмбағы, қандай құпиясы бар? Біз қайғыны жазсақ, қайғырған адам қайтуі мүмкін деп, соны елестете отырып жазамыз, ал Мұқағ өйтіп елестетпейді, өзі қайғырып отырып жазады. Сондықтан оның өлеңі өзгеміздікінен табиғи, өмірдің өз туындысы боп шығады. Өзі айтқандай, ол "жырламайды, сырласады".

Мұқағның бүтін өмірі менің көз алдымда өткен жоқ. Мен оның кезеңін де емес, бірер үзігін ғана көрдім. Сол үзігінің өзі бүкіл өміріме азық боп келеді.

Оның жағдайын түсінікті қып айту үшін, өз жай-күйімді де біраз түсіндіріп айтуға тиіспін.

Мен 1964-жылы күзде, 5-курста үйлендім. Әйелім Айзаштың аулы Шымкенттің Түлкібасы болғанмен, ол Жамбыл қаласында медучилищеде оқыды. Мен ҚазМУ-дан төрт айлық ісдағдыға Жамбыл қаласындағы қазақ орта мектебіне бардым да, тұзымыз жарасып, екеуміз сол арада табыстық.

Мен оқу бітіріп, өзімнің туған ауданыма барып мұғалім болдым. Үшарал дейтін колхозды ауылда тұрып жаттық. Ләйлә атты тұңғыш қызымыз сол ауылда дүниеге келді. Мен каникулға шыққан кезде Айзаштың аулына барып қайтуға бел будық. Бірақ бірінші сапар сопайып өзіміз ғана баруды ыңғайсыз көрдік, қазақы тәртіпке де қисынсыздау көрінді. Алайда бізді бастап апара қоятын жақын туыс шыға қоймады.

Ақырында өйтіп-бүйтіп жүріп, туған жездемді жалдадық. Жол қаражатын біз көтеретін болып келістік. Жалдадық деп отырғаным сондықтан. Сонымен, жездем үшеуміз он айлық Ләйләмізді алып Алматыға қарай жол тарттық.

Ол кезде Жаркенттен Алматыға "Марав" дейтін төрт орыңдық Чехословакияның ұшағы ұшатын, соның таңертеңгі рейсімен 1966-жылғы 4-шілдеде шықтық. Ұшақ түп-тура 45 минут ұшты. Отырғанда ұйқтаған Ләйлә жерге қонғанша оянбады. Өте жайлы көлік екен.

Сағат таңғы сегіздің шамаларында таксимен Алматының орталық тұсына да жетіп үлгердік. Үкімет үйінен онша алыс емес арада жиен әпкем тұрушы еді, сол үйге түстік. Мен үйге келген бойда шамаданнан қолжазбамды алдым. Қолжазба дегенім — оқушы дәптеріне жазған тұңғыш повесім. Нөмірлеп жазған сегіз дәптер еді. Повесімнің аты — "Күнәлі махаббат". Ойым — қазір дереу Жазушылар одағына бару, жазғанымды "Жұлдыз" журналына тапсыру. Сол үшін ауылда ұзақ дайындалғам. Бар ықыласыммен таза көшіріп шыққам. Жақын жер болғандықтан, Айзаш та бірге баратын болды. Ләйләні көтеріп, дәптерлерімді алып Жазушылар үйіне келдім. Ол кезде "Жұлдыз" журналының редакциясы, ұмытпасам, 3-қабатта "Балалар әлемі" дүкені жақта болатын. Сағат таңғы тоғыз әлі бола қоймаған, бірінші боп кірейік деген оймен асығып келдім.

Үшінші қабатқа көтерілсек, барлық есік әлі жабық. Біз үшеуміз вестибүлде күттік. Тоғыздан әбден асқан кезде

бір ақ сары әйел келіп “Жұлдыз” редакторының кеңсесін ашты. Жөн сұрасақ, машинкашы екен.

— О, бұлар сағат онда келсе де ерте келгені ғой, әлі көп күтесіңдер, — деді ол кісі.

Ол кісі отырған бөлменің оң жағында редактордың, сол жағында бөлімдердің есігі бар екен.

Вестибүлге келіп тағы күттік. Біраздан кейін баспалдақты солқылдата басып, ірі денелі сары жігіт көтеріліп келе жатты. Мен не де болса тілдесуге дайындалып, икемделе бастадым.

— Ассалаумаликум! — дедім ол баспалдақтан көтерілген бетте қарсы кеп.

— Әлікісалам, — деді сары жігіт жымыып. Айзашпен, ұмытпасам, бас изеп қана амандасты.

Ол арадағы барлық әңгіме қазір менің есімде жоқ. Ол жөн сұрады, мен жөнімді айттым. Сірә, “жазғаным бар еді” деп жалпылай айтқан болуым керек, “Проза ма, поэзия ма?” — деп, ол кісі нақтылап қайыра сұрады.

— Проза, — дедім.

— Ә-ә, оның адамы Ақан Нұрманов деген, ол роман жазамын деп, Қостанайын аралап кеткен. Қане, әкелші, жазғаныңды көрейін!

Сегіз дәптерімді түгел қолына ұстаттым.

— Ә, мұғалім екенің көрініп тұр, — деді дәптерімді ашқан бетте.

Әр жерін ашып көрді де, повесімнің басталуын оқыған сияқтанды. Сонан соң бетіме қарап:

— Сен былай істе, — деді. — Қазір мына дәптерлеріңді бастыруға беріп кет, сен Шымкенттен келгенше даяр боп тұрады. Келген соң өзің 2-данасын оқы, түзет, бірақ 1-данасына қол тигізбе. Оған дейін Ақаң да келіп қалар, келмесе, тағы жолығамыз ғой. Жүр, қазір келісіп алайық, — деп мені манағы машинкашы әйелге алып келді.

Әйелге менің жағдайымды айтты да, әйелдің шартын маған көзбе-көз айтты:

— Әр бетіне 20 тиыннан төлейсің. Сен келгенше басып қояды. Оны оқисың да, маған әкеп бересің.

Осы келісім бойынша мен өз жөніме кеттім. Кешкісін 7-пойызбен Шымкентке тартып отырдық. Түлкібаста 8 күн болып, тоғызыншы күні, 14-шілдеде Алматыға оралдық. Жалпылай алғанда, көңіл күйіміз жаман емес еді. Аға-жеңгелерімен, ел-жұртымен татуласып, Айзаштың көңілі

көтерілген соң, жездем екеуміздің де жағамыз жайлау болатын.

15-шілдеде “Жұлдызға” барып машинкашы Ырымкеш апайдан қолжазбамды сұрадым. Ол кісі әлі басып үлгермеген екен. Қынжылғанмен амал жоқ, 3-4 күннен соң бітіріп қояйын деп келісті.

Шілденің 19-ы күні өз шығарманың алғаш машинкаға басылғанын көрдім. Балалық па екен әлде шынында да солай ма, машинкаға басылған дүниеде әлдебір артықшылық бар секілденді. Жазу күйіндегіден гөрі оңай оқылады, оңай түсініледі, беделділеу тәрізді.

Обалы не керек, Ырымкеш апай қолжазбамды қатесіз дерліктей басыпты. Оқып, түзетіп шықтым. Айзаш, Ләйлә үшеуміз тағы журналдың редакциясына келдік. Әпкем онда сырттай оқитын, оның жазғы сессиясы біткенше жездем қасында қалатын болып, бізден бөлініп кеткен.

Әйелім мен қызымды Жазушылар үйінің 3-қабатындағы вестибүлге отырғызып қойып, редакцияға өзім кірдім. Үлкен бөлменің іші айнала үстел, ортасы ғана ашық, Мұқаң сол жақ бұрышқа таман Рахматолла Райымқұловтың қасында отырады екен. Не дегенім сөзбе-сөз есімде жоқ, Әйтеуір, қолжазбамды Мұқаңның қолына ұстаттым. Асықпай аударыстырып көрді де, алдына қойды. Ұққаным: Ақан Нұрманов әлі иссапардан келмепті. Оны естіп, үнжырғам түсіп кетті ме екен, білмеймін.

— Жарайды, мен мұныңды әуелі өзім оқып көрейін, — деді қолжазбамды Мұқаң қайта қолына алып. — Ертең тоғызда кел, сонан соң біржола сөйлесейік.

Менің өң-түсімнің қандай күйде болғанын бір құдай біледі, бірақ өткенде машинкашы әйелдің: “Олар онда келсе де ерте келгені ғой”, — дегені есімде, тоғыз дегені мән бермей айта салғандай көрініп, жолығатын уақытымызды қайыра сұрадым.

— Қорқпа, келем, — деді. Уәделестік.

Ертесі тоғызда тағы үшеуміз келдік. Мұқаң дәл тоғызда, кешікпей келді. Баяғы вестибүлден қарсы алдым. Жымыып, өте жылы амандасты.

— Сен жазушысың, бәтшағар, — деді салған жерден. Қуаныштың буы бұрқ етіп бетіме тепті, басыма шықты.

Алақайлаған шүйінші сезім өне бойымды кернеді де кетті. Ол кісі мені ұзақ ойлантып толғантпады.

— Сен мұның жазғанын оқисың ба? — деді Айзашқа бұрылып.

— Оқимын, аға. — Әйелімнің ұяң үні әрең-әрең естіді.

— Міндетті түрде оқы. Бұл анау-мынау емес, үлкен жазушы болады. Сен бұған жағдай жаса! — деді ұрысқан адамның даусындай дік-дік үнмен.

Сезімтал адам алғашқы әсермен шығармам жайлы мақтау айтса айтқан шығар, бірақ әйеліме айтқан әлгі ақылына әлі күнге дейін ризамын. Сол Айзаштың қазіргі Айзаш болуына Мұқаңның ақылы, сөз жоқ, бас себеп болды.

Дәл менің көкейімдегі сөзді айтты. Жазушы екені белгілі адамға жағдай жасау бір басқа да, әлі жазушы емес адамға жағдай жасау бір басқа ғой. Менің қағазға қадалып отырып алғанымды Айзекең ылғи жақтыра бермейтін, одан да үй тіршілігіне қолқабыс жасағанымды артық көретін. Менің жазғым келгенде, оның маған жұмыс істеткісі келе қап, екеуміз жиі-жиі кикілжіндесіп қала беретінбіз. Мұқаңның мына сөзі маған әншейін жұмақтың жолын дәл сілтеп жібергендей болды.

Жазушылар үйінің 3-қабатында тұрып Мұқаң маған не бір мақтау сөздер айтты. Қанаттансын деген болар, төбемді көкке жеткізіп тастады. Ол кісіге повестегі атамның образы әсіресе ұнапты. Менің “Күнәлі махаббат” деп ат қойғанымға Мұқаң таңданды. “Кінәлі” мен “күнәлі” дегеннің айырмашылығын әдейілеп қадала сұрады. Мен, ұмытпасам, “кінәлі — виновный; күнәлі — грешный” деп түсіндірдім, үндемеді.

— Ал енді мен мұныңды жер бетінде тірі жүрсем, жариялатам. Бұған алаң болмай, басқа дүниелеріңді жаза бер, — деді Мұқаң мейірімі түсе бетіме қарап. Сонан соң қойын қалтасынан алып, маған бір кітапша ұсынды. — Мынау таныстығымыздың басы болсын.

Жұқалтаң ғана өлең кітапшасының “Армысыңдар, достарым” екенін, бірінші бетіне көп сөз жазылғанын ғана шолып үлгердім. Толқығаннан аузыма жөнді сөз де түспеді.

— Аға, бір жерден шай ішейікші! — дедім шын жүрегіммен өтініп.

— О, қызталақ, — деп, Мұқаң рахаттана күлді. — Шай ешқайда қашпас, ішерміз әлі. Қайын жұртқа, оның үстіне Шымкенттегі қайын жұртқа барудың оңай емес екенін білем. Бұл жолға екеуміздің осы танысқанымыз да аз емес.

Мына кітапты зейін сап, сенше айтқанда, сәп сап оқы. Сенің мені сыйлағаның — сол.

Мен повесімде "зейін сап" дегенді жергілікті ерекшелікпен "сәп сап" деп жазады екем, Мұқаң алдында ғана соның мәнісін тәптіштеп сұраған.

"Шай ішейік" дегенім ресторанға барайық дегенім ғой. Онымды Мұқаң, әрине, түсінді. Бірақ бармады. Екеуміз енді хатпен хабарласып тұруға келістік. Ол кісі кабинетіне қарай кетті, мен өз отбасымды бастап төменге қарай асықтым. Сыртқа шыққанға дейін шыдамым жетпей, екінші қабатқа түсе бере кітапшаны ашып, жалма-жан қолтаңбаны оқыдым.

"Бексұлтан! — депті бірінші жолға атымды оқшаулай жазып. — Повесіңді бір әрпін қалдырмай мен қалай оқысам, сен де осыны солай оқы. Есіңде болсын, өлеңнің де басы мен аяғы болады... Сапар алыс, жол ұзақ, талайларға кездесерміз, бірақ осы қалпымызда қалуды тілеймін мен. М.Мақатаев. 21/VII-66 ж."

"Талайларға" мен "осы қалпымызда қалуды тілеймін мен" дегеннің астын сызып қойыпты. Қазір ойласам, екіжүзділер мен күншілдердің біразына жолығып та үлгерген кезі екен ғой Мұқаңның. Әдебиеттің есігінен енді аттайын деп тұрған маған кісілік, адалдық қалпымнан өзгермеуді аманат еткен екен. "Сұлу әйелден үсті-басы таза әйел қрш артық" — деген-ді мен есейіп қалған кезімде бір жеңгем ақыл қып. Мен ол сөздің мәнін тап сол сәтте түсінгем жоқ, кейін — бойдақтықтың ыстық-суығын бастан өткірген соң барып — білдім. Сол сияқты, Мұқаңның "талайларын" да кейін — алуан түрлі алыс-жақын адамдармен дәмдес-тұздас болған соң — түсіндім. "Е, Мұқаң жарықтық та іштей өксіп өстіген екен-ау!" — дейтін болдым.

Осы қуанышпен ауылға жинала бастадық. Ертесі белетке барғалы жатқанымызда, оқу бітірген інісін алып Түлкібастан Айзаштың ағасы келіп қалды. "Қазақстан" пойызынан түсіпті. Енді амал жоқ, Айзаштың інісі институтқа құжатын тапсырып, жатақханаға орналасқанша аялдау керек болды.

Сол күні түске таман Айзаштың ағасы Тұрған көкем бәрімізді ресторанға шақырды. Балаларды үйге қалдырып, жиен әпкем, жездем — бесеуміз кіші парктегі "Жетісу" ресторанына бардық. Барсақ, Мұқаң бір жолдасымен сонда отыр екен. Ұзын сөздің қысқасы, Мұқаңдарды өз үстелімізге шақырып әкелдік.

Түлкібаста болған тоғыз күнде түк татпай, тәртіпті күйеу боп абыроймен қайтқан мен сол күні сөз бен қуаныштың әсерінен әп-әжептәуір сілтеппін. Ақырында абыройым айрандай төгіліп, Айзаштың айтуынша, мас болғаным сондай, қайнағам (көкем) таксиден көтеріп түсіріп, үйге көтеріп кіргізіпті.

— Мені көтерудің орнына маған көтертіп қойды ғой, — деп, көкем кінәлай күліпті. Оны кім біліпті, ол күннің егжей-тегжейін күні бүгінге дейін есіме түсіре алмаймын. Ал Айзаш айтса, айызы қанып, мені масқаралай айтады. Көкем көтеріп келе жатқанда, тіпті әрі күлкілі, әрі ұяттау жағдайға тап болғанымды да кейітеді.

Одан кейінгі оқиғаларды егжей-тегжейлі есімде қалғандай жаза бергенім жараспайтын сияқты. Сондықтан шыңдыққа қиянат болмас үшін, әр жағдайды Мұқаңның хаты мен күнделігімде сақталған жазбалар арқылы ғана өрбіткенім орынды секілді.

Менде сақталған Мұқаңның бірінші хаты 1966-жылдың 13-желтоқсанында жазылыпты. "Жұлдыз" журналының бланкісіне басылған ресми хат, тіркелген нөмірі — 13.

"Бексұлтан!

Халдерің қалай? Демалыс болды, бірнеше ай командировкада жүрдім де, бұрынғы хатың мен соңғысын қосып алдым десем де болғандай, айып етпе, кешірім!

Сол арпалыс тіршілік. Повесіңді Ақаң да оқып шыққан, кейбір пікірлерін қоспағанда, қарсы емес. Ал енді екі адамның пікірімен санасады ғой кім де болса.

Өткен жыл, өзіңе белгілі, ылғи бір науқанмен өтті де, журнал босамады. Биылғы жоспарда тұрсың, алаңдамай, әрі қарай еңбектене бер. Бұл жолда адам сағын сындырмау керек, аттанбай жатып атың болдырса, сапарға аттанудың сәті қалай болар екен?!

Әдебиет шаруаның жұмысы, бауырым, оған жең түріп, жалаңаяқ кірісу керек. Еңбектен, еңбектен! Мен өз басым саған сенемін!

Келінге, балаларға менен сәлем!

Мұқағали.

Жинақ туралы "Лениншіл жасқа", "Жетісуға", "Қазақ әдебиетіне" тәуір рецензиялар жарияланды. Пікіріңді іске асыру — өз шаруаң, мен не дейін. Хабарласып тұр".

Екінші хатымда, сірә, мен повесімнің жариялана қоймағанына қамығып, түңіліс байқатқан болуым керек.

Мұқаңның ақындығын қолтаңбасымен сыйлаған өз жинағы арқылы алғаш таныдым. Одан бұрын оқымаппын. Оқысам да, ойымда қалмапты. "Армысыңдар, достарға" хат арқылы пікір айтып, "Осы ойларымды газетке ұсынсам, ұят болмай ма?" — деген сияқтымын-ау. Бірақ мен ондай пікір жазбадым да, ешбір газет-жұрналға жолдамадым да. Алайда жазбақ болып бірнеше оқталдым, ақ қағазды алдыма жайып, жазбаққа отырдым да. Ақыры жаза алмадым. Қолымнан келмеді, өлеңге ой айту оңайға түспеді.

1967-жылдың 16-мамырында: "Жылға айналды "К.махаббат" әлі жарық көрген жоқ, Уәделердің өзі де ескіріп бара жатқандай", — деп қамығыппын да, орысшалап: "о данным переписи 1926 г. казахи составляли 61,3 проц. всего населения республики", — деппін. Ол мәліметті қайдан оқығанымды көрсетпеппін.

67-жылдың 20-маусымында Мұқаң тағы хат жазыпты. "Бексұлтан!

Аман-саумысыңдар! Келін, балаларға менен мың қайтара сәлем!

Өлең туралы пікірлеріңе қосыламын. Алайда бұл құрғыр поэзияға, жалпы, бәлен деп болмайтын сияқты. Әйтеу, өз басым көкейге әуелде қандай ырғақпен өлең туса, солай жазам. Жазбаймын-ау, қалай шығып кеткенін өзім де аңғармай қалам. Шіркін өлеңге өзім толық ерік берем. Оның үстіне тек ұлттық шеңберде қалып, тек ұлттық түрді ғана ұстап тұрғым келмейді де, арпалысатыным сол.

Бұрын да жазған болуым керек, повесіңді Ақан Нұрманов екеуміз оқып, жоспарға кіргізіп, бастықтарға ұсынғамыз, енді олар бізді аттамас деген сенімдеміз. Оның үстіне мынау 50 жылдық мерекеге лайықты материалдар жол берер емес, кешігіп жатқаны сондықтан.

Өзім командировка, демалыста болып, жаңа оралдым, жауап кешігіп қалды, айып етпе!

Хабарлас. Мұқағали. 20/VI-67 ж."

Мұқаң мақтаған повестің "Жұлдызда" жатқанына бір жылға толып қалған. Әуелгі қуаныш күте-күте күдер үзуге таяды. 22-маусымда күнделігіме: "Үміттің өшуге жақын, ынтаның қайтуға жақын тұрған кезі", — деп жазыппын. Дегенмен үмітімді әлі біржола үзе қоймасам керек, "Жасуды жинап қойып, тағы бір талпынып көрем-ау, осы. "Өсуді" бітіріп барып өшсем, дұрыс сияқты", — деп, өзімді өзім қайрапшын. "Өсу" деп отырғаным — кейінгі "Бір өкініш, бір үміт" романының алғашқы жоба аты. Алғашқы повесімді

жариялай алмай жүріп роман жазуға жоспарлағаным жастықтың ғана қолынан келетін құлшыныс болар.

1967-жылдың күзінде Алматы облысының "Жетісу" газетіне "Күй толғақ" деген әңгімем басылды. "Менен жазушы шыға ма, жоқ па?" — деген күдік сонда да кілкіп көкейімде тұрды да қойды.

Осындай халде жүргенімде, Мұқаңнан тағы хат алдым.

"Қадірлі Бексұлтан! — депті Мұқаң. — Аман-саулықтарыңды білдім, тілектеспін солай болуларыңа.

Біз де орынша, тіршілік. Демалысын да, командировкасын да өткеріп біткендеймін. Биыл жазда жүріс-тұрыс көбейіп кетті.

Хат жазып, хабарласып тұрғанның несі айып? Хабарласқаның жақсы.

"Күнәлі махаббатты" біз (Нұрманов Ақан екеуміз) ұнатып, ұсынғамыз, алайда бізден жоғарғылардың алдында әлі жатыр. Әне-мінемен әлі оқылмай жүр. Желкесінде отырып, мен де мазалаудамын. Өзіңе дегенім деген, оны қалайда іске асырамын.

"Жетісудағыңды" оқып, оларға да оқыттым, ұнатып жатыр.

Аландамай тірлігіңді істей бер. Не дейін енді, амандықтарыңа тілектес Мұқағали. 12/Х-67 ж."

Сірә, Қазан мерекесімен құттықтаған болуым керек, кешікпей Мұқаң тағы хат жолдапты.

"Бексұлтан!

Рахмет, құттықтауыңды алдым. Повесіңмен редакция түгел танысып құптап жатыр, риза болғандары да жетерлік. Оншама қысқартпай, барынша түгел басу мәселесімен байланысты Хамза Есенжановқа жіберілді. Ол біздің редколлегия мүшесі ғой. Оның үстіне ащы шындықтың алдында ептеп жүрексіну де болады ғой. Өзіңе белгілі, шындықтың жарып шыға беруі — белгілі жәйт...

Қорықпа, бәрісі де менің өзіңе айтқан пікірімдей болып жатыр. Біле білсең, мұның өзі — жарты қуаныш.

Есен-сау бол, тағы да хабарлармын, үй ішіне менен сәлем, Мұқағали. 14/ХІ-67 ж.

Р.С. Жалпы, жазғандарыңды жинақта да, жазға кел. Біріншісіне қол тигізбе!"

Мұқаңның жанашырлығы, ағалық қамқорлығы әр хатынан ашық аңғарылады. Үмітімді үздірмей, үнемі дем беріп отырады. Көп кешікпей тағы бір хат алдым. Әдеттегідей,

оны да: "Бексұлтан! — деп бастапты. — Халдерің жақсы ма? Үй ішке менен сәлем.

Екінші сөз — повесіңді Есенжанов оқыды. Оның пікірі — алдында. Қалай істесек абзал? Менімше, қысқы демалысында келесің ғой деймін. Келіп, қалай даярлап, қалай жіберуімізге қатысқаның жөн ғой деймін. Хабарлас.

Сәлеммен Мұқағали.

P.S. Есенжановтың мына пікірін жоғалтып алмай ала кел, ол түбінде керек болады".

Бұл хат, сірә, 67-жылдың күз айларының бірінде жазылған болар. Хатты алғанда, Хамзекеңнің пікірін оқығанда, қандай қуанғаным есімде. "Бітті, менен жазушы шығатындығы анықталды. Енді күдіктенбеуге болады", — деген сезімнің құшағында жүріп, Хамзекеңнің сол пікірін көшіріп те алмашпын-ау!

Хамзекең пікірін Рахметолла Райымқұловтың атына жазыпты. Ол кісі "Жұлдыз" журналының проза бөлімінде істейді екен. Хамзекеңнің мені: "Бұрыннан жазып жүрген адам болуы керек", — дегені әсіресе қуантты. Повесті жариялау керек дей тұра, бас кейіпкер тым көп күйеуге тиеді екен, соны азайтса деген ыңғай танытыпты.

Қысқы каникулда Алматыға келдім. Мұқаң онда Интернационал көшесіндегі 129-үйдің 20-пәтерінде, ұмытпасам, Жүмекең Нәжімеденовтің отбасымен ортақтас тұратын.

Мұқаңның "Капиталды" астын сыза мұқият оқып, Дантенің "Күдіретті комедиясын" аударып жатқан кезі екен. Ойлап отырсам, менің жеке үйге дербес қонақ есебінде алғаш сыйлы мейман саналуым да сол Мұқаңның үйінен басталыпты. Мұқаңның Карл Маркс пен Данте жайында біраз әңгіме айтқаны еміс-еміс қана есімде. Ақынның анасы мен әйелі дастарқан үстінде көп әңгіме айтпады. Нағиман шешеміз бен Лашын жеңгеміз ет асып, жақсылап күтті. Мұқаңның жұмыс кабинетіндегі диванға ұйқтап шықтым.

Повестің атын "Кінәлі махаббат" деуге келістім. "Күнәлі" дегенді бәрі, әйтеуір, ұнатпады. Жұрнал бірінші бөлімін ғана басатын болды. Мен оған да қуандым. Ақын адамның үйінде болып, өзімен емін-еркін сөйлесудің өзі де маған аз қуаныш емес еді.

Ақырында "Кінәлі махаббаттың" бірінші бөлімі жеке повесть тәрізденіп "Жұлдыздың" 1968-жылғы 5-нөміріне шықты. "Тірі болсам, жариялатам", — деген уәдесін Мұқаң осылай орындады.

“Жақсы шығарма қайтсе де жарық көреді”, — деп жатамыз. Солайы солай да шығар. Әйткенмен өз жағдайымды ойлап қарасам, егер Мұқаң болмаса, мен екі жыл бойы редакция адамдарымен табанды түрде байланысып, повесімнің жариялауға жарамды екенін дәлелдей алмаған болар едім. “Баса алмаймыз”, — десе, баса алмайды екен деп күдер үзер едім. Бақыттыма қарай, күтпеген жағдайда алдымнан Мұқағали Мақатаев шығып, маған қамқорлық жасауға міндетті адамнан бетер бейнетіне төзіп, алғашқы шығармамның баспасөз бетінде жарық көруіне асқан табандылықпен көмек жасады. Оның сол ағалығын төлейіме жазылған үлкен сәттілік санаймын.

Бір сәттілікті еске ала отырып, екінші сәттілігім жайында айтпай кетуім өз көңіліме кінәрат секілді. “Кінәлі махаббатым” журналы редакциясының тартпасында жатқан кезде, екі әңгімемді бірінен соң бірін облыстық “Жетісу” газетіне өзімді көрмей-білмей-ақ жариялап жіберген тағы бір ақын Бекен Әбдіразақов ағам болып шықты. Ол кісімен мен кейін, Алматыға келген соң таныстым. Мен үшін ең қуаныштысы: Бекен мен Мұқаң бір-бірін шынайы сыйлайтын, пікірлес таланттар екен. Өзара сыйласа білгендер өзгені де сыйлай біледі ғой.

“Кінәлі махаббат” мені мансапқа да жетелеп әкелді десем, қателеспеспін. Жазатын қабілеті бар дегенді естіп, ауылдағылар маған той басқартатын болды. Сөйтіп жүріп, бір күні аукомол қызметкерінің, дәлірек айтсам, аукомолдың 2-хатшысы болып жүрген кластасымның үйлену тойын басқардым. Сонда мені сол тойға қатысып отырған аупараткомның басшылары да байқапты. Ақырында сол жаз мені аудандық патрия комитеті комсомол жұмысына шақырды. Шілдеде аукомолдың 2-хатшысы, желтоқсанда 1-хатшысы боп сайландым. Сайланар алды Алматыға шақырылып, ҚЛКЖО Орталық Комитеті хатшыларының алдынан өттім. Сол арадағы жағдайдың біраз түсінігін Мұқаңның мына хаты жаман бермейтін секілді:

“Бексұлтан, қолың тимей, асығып, жолыға алмай кетіпсің, қалдырып кеткен хатыңнан, базарлығыңнан білдім. Енді өтіп кетті, амал жоқ, әйтпегенде біраз әңгімелесіп, біршама адамдардың мазасын алып, кіріп шықсақ па деп ем. Осында Комсомолдар мен Жазушылар Одағы бірігіп жастардың (жазушылардың) мәслихатын өткізгелі жатыр, январьдың екінші жартысында. Баспасөзден бақылап жүрген шығарсың, тым болмаса Одаққа кіріп, соның жай-

жапсарын да ұғынбапсың ғой. Есіңде болсын, кезінде менен өткен биязы (скромный) адам жоқ болатын, бұл күнде онымды тыға тұруға тура келді. Бақсам, әдебиет қана емес, жалпы әдеби өмірден аулақтап, өзінше жұмыртқа басқан ақын-жазушы жоқ екен... кіріп, қатынасуыңа қақың бар ма, жоқ па, біліп-ақ кетуің ғой.

Сені шақыра ма, жоқ па деген мәселемен бүтін (12/І-69 ж.) бір бастыққа кірсем, әуелі тізімге жазыпты да, артынан әдірісіңді білмей, өшіріп тастапты. "Жұлдыздан" сұраған екен, ол адамның әдірісін білмейміз, әлі қаламақысын да алған жоқ деген жауап алыпты. (Шынында солай ма еді?). Әлгі бастыққа айтып, тізіміне кіргізген болдым. ЦК комсомолда Қалаубек Тұрсынқұлов (секретарь ғой) жоқ екен, командировкаға кетіпті. Келгесін оған да хабарлап қоям. Шақыру барып қалар, ала қалсаң, бастықтарыңмен ақылдасып, кел, қатынас. Қолыңа қалам ұстатып, былай жазады деп көрсетпегенімен, өзің теңді құрбыларыңмен танысып, ауызекі пікірлесіп, білгіштердің дегендерін тыңдайсың ғой. Қанша дегенмен де өз республикаң мән беріп отырған кәдімгідей мәслихат қой. Тіпті, қызық та өтуі мүмкін. Шақыруын алсаң, барып-келу қаражатын өкімет өзі төлейді.

Әнеүкүнгі өзіңе айтқан повестің бірінінші данасын ала кел. Енді оны баспаға өткізейік, менде жатқанша, сонда жатсын.

Енді не айтам, із суытпай хабарласып тұрайық. Есіңде болсын, тек қана хабарласып, пікірлесіп тұрайық, басқадай қазақшылықтың қажеті жоқ!

Балаларға, келінге менен шын сәлем, аман-саулықтарыңа тілектеспін!

Мұқағали.

12-январь, 1969-жыл".

Жас ақын-жазушылардың тұңғыш кеңесіне шақыру алдым, бірақ келе алмадым. Келе алмағаным — аупарткомның І-хатшысы Шаймұхан Сапиев жібермеді. Сол жылы оңтүстік аймақта асанын айрықша қатты қыс болды: қар күні-түні жауып, биіктігі белуардан келді; бір қора қойдан айрылып, таяғын ғана ұстап қалған қойшы аз болған жоқ, Аукомолдың І-хатшысы болғандықтан, мен Қоңырөлең қой совхозына аудандық өкіл боп бөліндім де, дереу сол шаруашылыққа аттанып кеттім. Алматыға жол қатынасы қиындап, жол бойында адам шығыны да кездесті, соның бәрі мені Алматыға жібермеуге себеп болды.

Комсомол қызметінде жүріп, мен жөңді ештеме жаза алмадым. Оған кіріскенге дейін жазып қойған "Не үшін?" атты әңгімемді ауданға іссапармен келген Сайын Мұратбеков алып кетті де, Бек Тоғысбаевқа тапсырып, "Жалын" альманағына бастырды. 1969-жылдың желтоқсанында ҚЛКЖО Орталық Комитеті қызметке алып, Алматыға келдім. Мұқаңмен жиірек жүздескен кезім — осы түс. Алайда әр кездескенім бастан-аяқ әлі есімде, ұмытқам жоқ деп өтірік айта алмаймын. Есімде қалғаны қалды, қалмағаны ұмытылды.

Жаңылмасам, екі-үш рет-ақ Мұқаңмен бірге ресторанда болдым. Соның бірде-бірінде ол кісі артық ішіп, басы артық әңгіме қозғаған жоқ. Бірде "Есік" ресторанында отырғанымызда, жабыла бастаған кезі ме екен әлде бос орын болмады ма, ешкімді кіргізбей қойған кезде, қонақүй жақтағы темір тордың сыртынан Олжас Сүлейменовтің даусын естіп, Мұқаң орнынан ұшып түрегелді. Барып келді де, маған бір бөтелке коньяк алдырды. "Үйіне қонақ келіп қалғты", — деді маған мән-жайды түсіндіріп. Олжасты өте қатты сыйлайды екен, маған ұғындыра оның атына біраз жақсы сөз айтты.

"Поэзия бітеді, таусылады, — дегені есімде. — Мен әлі сенің егініңе түсіп, проза жазам". Деуін дегенмен, Мұқаң поэзиясын жазып бітіре алмай кетті. Бірақ проза мен драматургияға поэзиясын бітірмей жатып-ақ қалам сілтеп байқады.

"Саясатты жазбай болмайды. Әсіресе жас ақын-жазушыға онсыз қиын. Саясатты жазбасаң, сені санатқа ілмейді", — дейтін. Осы ойын екі-үш рет естідім.

Қызып жүретіні, Жазушылар Одағына қызып келетіні болушы еді. ҚЛКЖО Орталық Комитетінің қазіргі Абай мен Алтынсарин даңғылы қиылысындағы жатақханасында тұрдым. Бір бөлмеде әйелім, үш қызым және өзім — бес жанбыз. О баста бұл бөлмені Олег Ли деген кәріс жігіт екеуімізге берген. Ол менің бала-шағамның бар екенін білген соң, өз еркімен бөлмені босатып берді. Кейін мен "Кәріс қыз" деген әңгімемді оған да арнадым. Сөйтіп, сол тар бөлмеме Мұқаңды қонаққа шақыруды ұйғардым. Жалақым 130 сом, ол кез үшін аса жаман емес.

Мұқаңды Одақта (Жазушылар Одағын ақын-жазушылар күні бүгінге дейін осылай атаймыз) жолықтырдым. Қатты қызу екен. Үй көрсетпек ойым бар екенін айтып ем, сәл

ойланғандай сыңай танытты да: "Жеңгеңе әдірiстi жазып берiп кет!" – дедi.

Дереу Мұқаңның үйiне барып, жеңгейге әдiрiстi жазып қалдырдым. Бiрақ Мұқаң да, жеңгем де шақырған күнi келмедi. Сiрә, демалыс күнiнiң бiрiне шақырсам керек, дүйсенбiде ме екен, жұмыс күнi Мұқаңды жолықтырдым да, ренiш бiлдiрдiм.

— "Жеңгеңе әдiрiстi қалдыр", — деп ем ғой, — дедi Мұқаң.

— Бәрiн жазып берiп кеттiм ғой?

— Жеңгеңе ме?

— Иә, жеңгеме.

— Үй, жеңгенiң... — дедi де, Мұқаң бұрылып кеттi. Жеңгемнiң айтпай қойғанын ұқтым да, мен қайтып Мұқаңа үндемедiм. Бiрақ содан кейiн о кiсiнi үйге шақырып, отбасымды көрсете алмадым. Тек шешем қайтыс болғанда көппен бiрге келiп көңiл айтты. Алты-жетi адам ақша жинап бердi, тiзiмнiң басында Мұқаң тұр екен. 1972-жылы мен әлi қаланың әдет-ғұрпына үйрене қоймағам, өйтiп ақша жинап көмек көрсетудi бiлмейдi де екем. "Өмiрде жаман әйел болса болар, бiрақ жаман ана болмайды", — дедi Мұқаң сонда менi жұбатып тұрып.

Жаңа жылдан кейiнгi күннiң бiрi болатын. Мұқаң Одақтың 2-қабатынан түсiп келедi екен. Қызы Шолпан қолынан жетектеп алыпты. Мұқаң қатты қызу. Бiрдемеге ұрынып қала ма деп, есiк алдынан бiр мәшина жалдадым да, Күләш Байсейiтовадағы үйiне жеткiзiп салдым. Есiктi Лашын жеңгей ашты. Мұқаңды үйге кiргiзiп алды да, есiктi тап мұрнымның тұсынан жаба қойды. "Е, мен iшкiзiп әкелдi деп ойлап қалды-ау!" — деп түйдiм.

Мұқаң сол үйде тұрғанында, қазiргi Төле би көшесiндегi ауруханада қайтыс болды. Ол жасаған 45 жасты аз деп те, көп деп те айтуға аузым бармайды. Өйткенi оның өмiрi әлi жалғасып келедi. Құдайға шүкiр, жалғаса да беретiн шығар.

Оның күштi ақын екендiгiн көп адам көзi тiрiсiнде-ақ таныған. "Қазына", "Әбдiлдаға" деген өлеңдерi "Қазақ әдебиетiне" жарияланғанда, гу-гу мақтау сөздiң талайын өз құлағымызбен-ақ естiгенбiз. Тiрiнiң қадiрiн тап өлгеннен кейiнгiдей бiлу тiрi адамға мүмкiн емес те болу керек. Қасында жүрген адамның аты, қанша айтқанмен де, қасында жүрген адам ғой. "Қолда барда алтынның қадiрi жоқ, Қолдан шығып кеткен соң өкiндiм-ай" дегендi қазақ

өзіне айтпағанда, өзгеге айтты деймісіз. Кімге де болса анық бағасын өлгеннен кейін ғана, ұрпақ беретін болар.

Мұқанды тірісінде мықты ақын деп ең алдымен ең жақын адамдары танымады. Оны таныса, өлеңін оқып, бірақ өзін көрмегендер мен қасында жүрмегендер таныды. Сүйегін үйден шығарарда, жеңгейдің ағасына, яғни Мұқанның қайнағасына бейіттен қайтқан адамдардың үйге түсетінін, соған ас әзірлеп қою керектігін айтқанымызда, ол кісі: "Кім келеді дейсің? Ешкім келе қоймас", — деді. Баққожа Мұқаев екеуміз әлгі кісіні зорға көндірдік. Кейін, бейіттен қайтқанда, ақсақалымыз Әбділдә Тәжібаев бастап күңірене үйге кіргендерді көріп, әлгі кісі Мұқанның өзі ұқпаған қадірін алғаш аңғара бастады. Мұқанды басқаша тану бетбұрысы дәл сол жерленген күні сол оқиғадан басталды.

Мұқаңмен жұрт Жазушылар Одағының үйінде қоштасты. Топ-тобымен, жекелеп те ел ағылып келіп жатты. Бір кезде әнші Бақыт Әшімова келді. Өзгелер құсап мәйітті айналып өтпеді, тіке Мұқаң жатқан ортаға тартты да, кеуде тұсына апарып гүл тастады. Тастады да, қайта бұрылып шығып кетті. Әлгі қылық еріксіз есімде қалды.

Бір кез елден бөлектеу кетіп, 2-қабаттың "Балалар әлемі" тұрған жағына қарай жүрсем, арқасын қабырғаға сүйеп Асқар Сүлейменов тұр екен. Асекең өйтеді деп кім ойлаған: жылап тұр екен. Ерекше мінезді Асекеңнен ондай ерекшелік күтпеп ем. О кісі өле-өлгенінше Мұқанның өлеңіне тамсанумен өтті. Бір жолыққанда, Мұқанның бір томдық таңдамалысы шыққалы жатқанын айттым. Мырс етті. "Оның таңдамалы емес өлеңі бар ма еді?" — деді бетіме қарап.

Бейітінің басына жылына дейін мүсінін орнатпақ болдық. Мұқанның мұралары жөніндегі Жазушылар одағы комиссиясының жауапты хатшысы болғандықтан, ол іске ептеп мен де араластым. Комиссияның төрағасы Әбділдә Тәжібаев ағамызға керекті хаттарға қол қойдырып алып, со кісінің беделін алдыға салдық. Ақша мәселесін шешудің бір ұшы Мұқанның туған аулындағы ағайындарға тірелді. Сол арадағы арық қана, көзілдірікті парторг: "Мен оның үйінен шай ішіп те көрген емеспін", — дегенді айтқанда, жағамды ұстадым.

Мұқанның қандай ақын екенін білмейді екен, байғұс. Кезінде білмесе де, "Осы жұрт неменеге оны осынша мақтап жүр? — деп, оңашада оның кітабына бір қарап та алмапты. Алайда мәселені ондайлар шешкен жоқ, халық шешті. Халық Мұқанды қалтқысыз таныды.

Мұқаңның соңында қалған шығармаларын реттеп, баспаға ұсыну үшін үйіне Баққожа Мұқаев, Нұрлан Оразалин үшеуміз бардық. Алған әрбір өлеңді дәптерге тізімдеп жазып отырдық, жоғалып кетпесін деп сақтандық. Лашын жеңгеміз: "Бары осы", — деп қолжазбаларын алдымызға жайды.

Сол біз жинақтаған өлеңдері кейін "Өмір-өзен" деген атпен "Жазушы" баспасынан 1979-жылы жарық көрді. Бірақ біз ұсынған өлеңдер түгел шықпады. Редакторы, басқасы ол жинақтан алып қалған біраз өлең кейін 1984-жылы "Шолпан" деген атпен "Жалын" баспасынан жарық көрді.

Кейін Мұқаңның күнделігі табылды. Бірақ күнделігінің көп жерін біреулердің жыртып тастағанын көрдім. Жаңа өлеңдері де шетінен табылып жатыр. Кезінде Мұқаңның өлеңдерін де редакциялағандар болыпты, соларды қалпына келтіру керек деген оқырман хаттарын да оқыдым. Мұқаң тіршілікке әлі араласып келеді. Оның өзі өлгеннен кейін пьесасы да қойылды, проза кітабы да шықты. Оның "Хош, махаббат" пьесасының сахналық жолын ашқан досым Дулат Исабеков болды. Мәдениет министрілігінің репертуарлық алқасын басқарып отырғанында, маған біраз жерін өзгерттірді де, репертуарға қабылдап жіберді. Кейін оны Әуезов академтеатры қойды. Сөйткен Мұқаң Мемлекеттік сыйлық ала алмай қалды, бірақ бүкілхалықтық сыйға ие болды. Оның 60 жылдығын жалпы қазақ мақтанышпен тойлады.

Оның атағын қызғанғандар, әрине, болды. Оның ақындығын айтудың орнына, ішкенін, кезінде Жазушылар Одағының мүшелігінен, партия мүшелігінен шығып қалғандығын баса айтып, сол арқылы сыйлықтан, абырой-даңқтан қаққылары келген әркім-әркімнің жаман әрекеттерге барғаны белгілі. "Бұл сыйлықты сонда өлгендердің сыйлығы қыламыз ба?" — деп намыстанғансып, "Ішіп жүрген адамға сыйлық бергенімізде не тәрбие болады?" — деп адалсынған адамдар бұрынғыдай батырлықпен айқайлауларын қазір тоқтатты. Өйткені Мұқағалиға қарсы болу халықтың өнеріне, қазақ халқының өзіне қарсы шабу екенін олар да аңғара бастады.

Мен Мұқағалидың тірлігінде болмаса да, өлгеннен кейін-ақ бақытты қазақ болғанына қатты қуанамын. Оның аты, өлеңі жалпы жақсы қазақтарды біріктірді, әлі де біріктіруде. Оның үлкен бақыты — осы.

АҚ САҒЫМДАЙ САҒЫНЫШ

Алып таудан алыстаған сайын оның зор еңсесі анық аңғарылары бар. Күні кеше ортамызда жүрген, жалынды жырларымен, ғажап талантымен "пенделердің" көңіліндегі қызғаныш отын өршіткен ақын ағамыз Мұқағалидың арамыздан кеткеніне де 16 жыл болыпты, туғанына 60 жыл толыпты дегенге де сенгің келмейді. Егер ол жарық дүниеде бар болса, өмірінде көп көрмеген қошеметті, сый-сияпатты осы жолы көрер ме еді, көрмес пе еді...

— Күндердің күнінде мен туралы сендер айтатын боласындар. Айтасындар әлі. Және де талайлар мойындайды. Әрине, мені емес, талантымды мойындайды. Мен бұған сенемін, дер еді Мұқаң шабытты бір шағыңда.

Қашанда жақсыдан ажырап қалып, жүйріктен адасып барып жоқтайтын халықпыз ғой. Енді міне, ақын өміріне байланысты ойымызда жүрген мөлтек сырды өз замандастарымызға боямасыз жеткізсек дейміз. Кейде қайсыбір жастардың Мұқағали жайлы тым жалпылама, оны айтасыз, қоспасы бар жасанды әңгімелер айтқанын естігенде, өзегіме от түскендей болады. "Шіркін-ай, деймін. Өзге арқылы орайын тауып өзін көрсетуге тырысу дейтін пәле бізге қайдан жұқты?!"

Ауызекі әңгімелерде көбіне ақынның еркелігі немесе тентектігі, сусын-шарап жайы көбірек сөз болады. Ал Мұқағалидың ешқандай оқу орнын бітірмей-ақ, терең білім жинағаны, шалғайдағы ауылда өссе де орыс тіліне соншалықты жетік болып, сол арқылы әлем әдебиетінің жауһар мұраларымен сусындағаны жайлы ескерілмей жүр. Мұқағалидың жастарды жанындай жақсы көретіні, оларға сенетіні, соларды мият тұтатынын айту жағы кемшін. Кейбір жап-жас азаматтар: "Мұқаңмен бірге сыра ішкенде..." деп бөсіп тұрғанда, "сені сол киелі ақынның аруағы ұрсын" дегім келіп кететінін несіне жасырайын. Өйткені Мұқағали өзінен кейінгі інілеріне арақ-шарап ішуді емес, адал өмір кешуді, ары үшін жанын беріп күресуді үйреткен ақын. Ол азулылармен алысқанда да ары мен намысын қорғап алысқан болатын.

1967-жыл. Алматыға оқуға бармақшымын. Астанада ең болмаса етене жақын бір туысымның жоқтығын ойлап,

қатты қысылып жүрдім. Аудандық газетте істеп жүрген кезім. Мен істейтін бөлімнің меңгерушісі, Мұқағалидың ауылдасы, ақын Еркін Ібітановке жағдайымды айттым.

— Әй, бала, — деді Еркін, маған тілдей қолхатты ұстатып жатып, — Алматыда Мұқағали деген ағаң бар. Мұнда мекенжайы жазулы. Жастарды жанындай жақсы көреді. Менен сәлем айт. Ар жағын көрерсіңдер.

Бұрын бірер жыр кітабын оқып, көрсем деп армандап жүрген ақын үйінің табалдырығын тұңғыш рет аттап тұрмын. Ол кезде Мұқаң Интернационал көшесінің 129-үйінде бірінші қабаттағы 20-пәтерде тұратын. Есікті Лашын жеңгем ашты.

— Мұқағали, сені бір бала шақырып тұр...

Ар жаққан кең жауырыңды, бүркіт қабақты, нарттай қызыл шырайлы, алып денелі ақын келе жатты.

— Ассалаумағалейкүм, аға.

— Әй, мынау ауылдың баласы-ей. Әлейкүмсалам. Қане, кір бері...

Қысылып-қымтырылып отырып Нарынқолдан келгенімді, бір жыл аудандық газетте қызмет істегенімді, мына қолхатты Еркіннің бергенін айттым.

— Жігіт. Бір жыл қызмет істедім де. Ал енді ауыл жайлы айтшы: Әлекең қалай? (Мұқағали аудандық газетте істегенде тұңғыш өлеңін жариялаған редактор Әлнұр Мейірбеков) Еркін жалқау не істеп жатыр? Насыбайын ата ма? Жайлау сәніне кіріп-ақ тұрған шығар, ә? Қайран, Шалкөдем-ай!..

Жағын таянып ойланып, үнсіз отырып қалды.

...— Сөйтіп журналист боламын де. Бола ғой; Сендердің болғандарың керек маған. Әлде кімге пәре беріп шабылма. Білімнің жараса түсерсің. Жолың болмаса қайтарсың ауылға. Ана редактор Мейірбековтеріңнің өзі бір университет қой. Көп оқу керек, бала. Оқитын кезің осы кез. Алдымен құдайға, одан кейін өзіңе ғана сен. Ұқтың ба?!

Мұқаңның кеңесі бойынша университеттің қайда екенін, документтерді кімге қалай өткізетінін тәптіштеп біліп алдым.

— Сонымен, бауырым, ертең сағат 11 шамасында университеттің Киров көшесіндегі бас корпусында кездесейік. Сол жерде ақылдасамыз, — деді.

Айтқан уақытта, айтылған орында табыстық, Мұқаңның жанында екі бетінің ұшы алмадай қып-қызыл, қаймақ ерін, сап-сары жігіт тұр.

— Кәне, танысып қойыңдар, мына баланың аты —

Кеңшілік. Әйбәт ақын. Тек оқуы озбай жүр зәнталақтың. Бір түседі, бір шығады. Тағдыры қызық өзінің.

Кеңшілік ырсыып күледі. Ұялған болады. Сөйтп екеуміз танысып та үлгердік. Қабылдау комиссиясына документтерім де өтіп кетті. Мұқаңның үйіне қарай жаяу келе жатырмыз.

— Әй, балалар, — дейді Мұқаң.— Екі жағымда келе жатқан екеуің бейне менің қос қанатымсыңдар. Ендеше, неге ұшпаймын мен бүгін!

Салқын бақ арасында сәл бой жазып отырып, Мұқағали ақын жаңадан үлкен дастан жазып біткенін ерекше бір мақтаньшпен айтты.

— Әй, айтпақшы, әлгінің аты "Қос қанатым менің". Ой, алла-ай, сұмдық тез жазылды.

Әңгімеге әлгінде ғана танысқан сары жігіт араласты.

— Мұқа, қос қанат дегеннен гөрі қанаттарым менің десеңіз қайтер еді? Алғашқыңыз біртүрлі сияқты.

Мұқаң селт ете қалды.

— Айттым ғой. Мынау — ақын. Тауып отыр. Шынында да қос қанат дегенді орысшаласаң сүреңсіз болып шығады екен, ә? Қанаттарым менің, — деді ерекше бір сүйсініспен.

— Сендер сыра ішіндер. "Ақын ішеді" дегенге еліктеудің көк тиынға қажеті жоқ. Мен ішсем іс тындырып, өз отыма күйіп ішемін. Сендерге не жоқ! Арақ не тендерің! Кітап оқындар. Өздеріңді өзгелермен салыстырыңдар. Осал жерлеріңді іздеңдер!..

Ақын нөсер алдындағы бұлғтай түйіліп, алабұртып отыр.

* * *

Мұқағали ақынның "Дариға-жүрек" кітабы шыққан жыл. Тағы да ауылдан келгем. Мұқаңмен Жазушылар Одағының алдында күтпеген жердей ұшырастық. Сәл бір нәрсеге тарыққандай, әлдекім намысына тигендей буырқанып тұр екен.

— ...Шіркін-ай! Қайран ауыл-ай! Қарасазым-ай?! Сағынғаным-ай! Ауыл жайлы әңгіме айтшы, — дейді.

Мен бірнеше кітап дүкендерінен "Дариға-жүректі" таба алмағанымды айтып, үйде бар болса біреуін бермейсіз бе деп қолқа салдым.

— Осы ел өзімнен қашады. Кітабыма неге сонша құмар, ә! Көңіліңе алма, бала. Саған айтып тұрғаным жоқ. Сен сияқты құлыншақтарыма тауып беремін. Жердің астынан болса да табамын. Жүр, кеттік, — деді.

Бас почтаның тұсынан өте бергенде қаршығадай шағын денелі, мұрнының астында ғана титімдей мұрты бар, басына берет киген өңі сұстылау бір кісі бізге қарай жүрді.

— Әй, Мұқа! Мұқашым-ай! Бағың бар жігітсің ғой. Құдай біледі ауылдан інің келіп, өрісің кеңіп, жайылымға шығып барасың, ә шіркін, — дейді әлгі кісі.

— Қойшы осы сен, Тоқа. Жұдырықтай бала ғой, қайдағы жайылымға апарып жарығтар дейсің. Маған кітап тауып бер деп жабысып тұрған жоқ па.

Жаңағы өңі сұсты, ноқат мұртты кісі — Тоқаш Бердияров екен. Неге екенін қайдам, Мұқаңның әлгі жерден тез кеткісі келді. Ал әлгі адамның қалғысы жоқ.

— Әй, Мұқаш! Күн болса ыстық, Жоқты іздемес бұрын алдымен сусын ішіп алғандарың жөн шығар, — деп астарлы әзіл тастады.

— Сусын ішегін теңіді тапқан екенсің. Бала ғой бұл деген. — Пастер көшесіндегі (қазіргі Мақатаев) көк базардың қарсысындағы бір кітап дүкеніне кірдік. Сатушы — қазақ қызы екен. Жап-жас. Қос бұрымы иығынан төгіліп тұр. Өңі де соншалық жып-жылы. Мұқаң әлгіге жақындап келіп:

— Қалқам, Мақатаев дегеннің “Дариға-жүрегі” бар ма? — деді.

— Елу шақты дана түсіп еді, бір-ақ күнде өтіп кетті, аға. Бұдан бұрынғы кітабы да сөйткен дейді, осында менен бұрын істегендер.

— Ең болмаса бір талы жоқ па? Өздеріңе қалдырғаны болса да берші біреуін мына балаға.

— Үшеуіміз үшеуін алғанбыз. Үйге апарып тастадық, аға. Оны қайтарып бере алмаймыз. Кітапты оқып көрсеңіз ғой! Қандай ғажап.

Ақын біртүрлі нұрланып кетті. Қуанып тұрған сияқты.

— Ойпыр-ай, ә. Онда әлгі Мақатаевтың тәп-тәуір ақын болды ғой, шырақ?..

Артынан мәз болып кеп күлді-ай дейсің. Қыздар аң-таң.

Мұқаң дүкенші қызға жақындады. Құлағына бір нәрсе деп сыбырлайтын сияқты. Қыз жақындайын десе, ұялып, жақындамайын десе әбес болар деп аңтарылып қалды.

— Келе ғой, қалқам. Ақ қозыдай болған көркіңнен айналайын. Бұрымыңды қима. Мақұл деші. Қимай-ақ қой. Әлгі Мақатаев деген ағаң мен боламын, шырағым.

Сатушы қыз аузын ашып, таң-тамаша қалды.

— Жүр, кеттік. Басқа жақтан іздеп көреміз. Райымбек атаң жатқан көшедегі кітап дүкенін білуші ме ең?

Не керек, үш-төрт жерге барып жүріп “Дариға-жүректі” және біраз жақсы кітаптар таптық.

Енді ойлап қарасам, алып ақынның жүрегі баладай нәзік екен ғой. Егер ол мансаптың құлы болса қайдағы бір ауыл баласымен жарты күн әуре болар ма, кім білсін, өзінің өлеңін қадір тұтқан адамды ардақтап өтуді парыз санады ма екен.

* * *

Есте қалатын тағы бір кездесу Нарынқолда болып еді. Күз кезі. Автостанция маңы. Мұқаңның қаладан келген беті екен. Шаршаңқырағаны байқалады. Әлде бір танысын іздегендей, әр жаққа жанарын қадап тұр екен. Әдейі барып амандасып жатырмыз.

— Әй, балалар! Әлгі менің бажамды білесіңдер ғой. Кезімбеков Дігәрбекті айтамын. Соның үйіне жеткізіңдерші мені.

Екі-үш жігіт ақын ағамызға ілесіп, көше бойлап келеміз. Төрт жолдың қиылысындағы жолымызды кесіп бір әйел өтіп бара жатқан. Мұқаң шарт бұзылды.

— Әй, қатын!.. Кеспе жолымды! Атаң қазақ бола тұрып, үш бірдей жігіттің алдын орайтын кім едің! — дегенде әлгі әйел состиып тұрып-ақ қалғаны. Не өтерін, не кетерін білмей есі ауды бейшараның. Әлгінің алдын кесіп өтіп бара жатып ақын тағы да жалт бұрылды.

— Қатты айтты деп сөкпе, шырақ, Ата салтын сақтау керек. Өзің сияқтыларға айта жүр, — деді де жүріп кетті.

Осы сапарында ол аудандық газетте істеген кезде редактор болған Әлнұр Мейірбековтың, туған бажасы Дігәрбек Кезімбековтың, басқа да ағайын-туыстарының үйінде болып, аунап-қунап қайтты...

* * *

Арада айтулы жылдар, айлар өткеннен кейін Мұқағалидың қатты сырқаттанып жүргенін Еркін Ібітанов ағадан естідік. Ақыры 1976-жылдың 27-наурызда жалған дүниенің жарығымен қоштасқан ардақты ақынға ақырғы рет қош айтып, бір уыс топырақ салуға тұра келді.

Иә, өлең үшін өмірімен де, кеудесі өр, көңілі көр кейбір “пенделермен” де күресіп өткен ғажайып ақынның қай қырын айтып тауысарсың. Мұқағали туралы ойлағанда

Оның еркелігі мен тентектігі ғана емес, Қарасаздың Қарасуындай мөлдірлігі, қазақ даласындай жомарттығы, баладай сенгіштігі, намысына шоқ түссе, жолбарыстай атылар айбаты, арлылығы, әсіресе өзінен кішілер алдындағы инабат-ізеті алдымен есіңе түсіп, жан-жүрегіңді елжіретеді. Бәрі жақсы аға, арқалы ақынға деген сағыныштан болар...

ТӘУЕКЕЛДІҢ ЖЕЛКЕНІН КӨРГЕН...

"Лениншіл жас"!. Қазақ баспасөзі қара шаңырақтарының бірі ғана емес, бірегейі! Осынау жастар басылымы шығармашылық ізденістер мен батыл сынақтардың (эксперименттер) мектебі болды десем қателеспеспін. Тағдыр менің маңдайыма кәсіби қызметімді осынау қара шаңырақта бастап, оның ғажайып мектебінде 14 жылдай дәріс алу бақытын жазған екен.

Өзі жастар басылымы болғандықтан әрі ұжымында жас журналистер жұмыс істегендіктен болар, әйтеуір "Лениншіл жаста" шығармашылық батыл қадамдар жиі жасалатын. Тым тәуекелшіл істер еш кібіртіксіз еркін атқарылатын. Өзім куә болған сондай тәуекелшілдіктің бірі жайлы айта кетсем деймін...

Бір күні бөлімге мені іздеп кинорежиссер Серік Айтбаев келді. Деректі фильмдер бойынша маман екен.

— Мұқағали ақын жайлы деректі дүние түсірсем деген ойым бар. Сценарий авторлығына сізді таңдап отырмын, — дейді жаңа ғана танысқан қонағым.

— Неге? — деймін таңғалысымды жасыра алмай.

— Мұқаңның поэзиясы жөнінде біраз рецензияларыңызды оқыдым. Тақырыпты сіз жақсы түсініп, аша алатын сияқтысыз, — деді режиссер.

— Ол бар болғаны Мұқағали аға поэзиясын менің жеке қабылдауым ғана ғой. Ал деректі фильм үшін маған нақты дүниелер керек емес пе? — деп қашқақтаудамын.

— Ол жағынан қам жеменіз. Менің қолымда керемет бір нәрсе бар. Соны дұрыс іске асыра білсеңіз болғаны.

Сөйтті де Серік Айтбаев қапшығынан бір қалың дәптерді шығарды.

— Мұқаңның күнделігі!!! — деді ол аса салтанатты үнмен.

Қолыма алып парақтай бастадым. Өзі көзіме өзім сенер емеспін. Ұлы ақынның өз қолтаңбасы... Кесек те түйдек-түйдек ойлар... Біртүрлі көңілім алабұртып, ерекше толғанысты күйге түстім.

— Бұл нағыз шедевр ғой! Қолыңызға қайдан, қалай түсіп жүр?! —

— Лашын апайдан алдым. Кино түсірмек ойымды айтқан едім...

— Сіз білесіз бе, менде мынандай ұсыныс бар. Әуелі

бұл дүниелерді біздің газетімізге жариялайық. Яғни, халыққа ортақ дүниеге айналсын. Содан ары қарай сценарий әңгімесін келісе жатармыз.

— Сіз кешіріңіз. Мен бұл дәптерді сізге дәл қазір ұстатып кете алмаймын. Лашын апаймен келісімім бар еді. Өз қолына тапсырайын. Кешіктірмеуге тырысамын. Апарып берген күні сізге хабарлап, айтармын.

Режиссермен қош айтыса салысымен Уәкеңнің, "Лениншіл жастың" сол кездегі редакторы Уәлихан Қалихан кабинетіне қарай құстай ұштым.

— Осылай да, осылай...

— Жақсы, егер сен шынымен ол дүниені қолыңа түсірер болсаң, тоқтатпастан бірнеше нөмірге берейік. Алысымен тіке маған келерсің.

Содан арада әрқайсысы аптаға, тіпті айға бергісіз бірнеше күн өтті-ау, зарықтырып. Режиссер сөзінде тұрды. Лашын жеңгейдің қолына табыс ете салысымен телефон шалып тұрғанын жеткізді, келесі күннің, яғни жексенбінің кешінде Лашын жеңгейдің үйінде, Мұқағали ақынның қара шаңырағында отырдым.

Күнделік дәптерді жеңгей маған табыстар кезде ол кісінің қасында жұмсақ жымыып қойып, Мұқағалдың сүйікті перзенті Шолпан отырды.

Тысқа шықтым. Қуанышым қойныма сыяр емес. Күнделік салынған қапшығымның сыртынан әлсін-әлсін сипалап қоямын. "Жоғалтып алмасам екен" деген қауіп те жоқ емес. Үйіме жетісімен бас алмастан оқып, жақсылап танысып шықтым. Шамамен 80-90 пайыздайы орыс тілінде жазылған екен. Кейбір беттері жоққа ұқсайды. Бірақ барының өзі керемет! "Күнделікті міндетті түрде Шолпанның атынан жариялауымыз керек. Маған аманатқа табыстағандай болды ғой. Ұлт рухын биіктететін осындай іске атсалысқанымның өзі үлкен бақыт емес пе! Өз атымды еш жерде көрсетпей-ақ қояйын" — деген ішкі ойыма ө дегеннен-ақ бекініп алғанмын. Ал келесі күні таңертең ол жәдігерді Уәкең парақтап шықты да:

— Дайындап үлгерсең, тездетіп берейік. Бүгін апта басы ғой, — деді ойлана.

— Бұл жерде аудармашының шеберлігі мен жылдамдығына көп нәрсе байланысты болғалы тұр, — дедім мен күнделіктің тіл ерекшелігін аңғартып.

Екеуара ақылдаса келіп, сол тұста кезекті кітабын

жазбаққа, шығармашылық демалысқа шыққан көрнекті жазушы Бексұлтан аға Нұржекеге күнделік аудармасы туралы қолқа салуды жөн көрдік. Жеке шығармашылық жазуынан ол кісінің қолы оңайлықпен босайтыны аңғарылып тұрды. Алайда, Мұқаңның жазбасын аттап кете алмасы да белгілі еді.

Жәдігер тым көлемді болғандықтан, тек таңдаулы тұстарын ғана аударып, газетіміздің әрі кеткенде үш нөміріне көлемді етіп жариялауға ұйғарыстық, Арасын үзбей, қатар нөмірлерге бермекшіміз.

Уағдаласқан дүйсенбі күні-ақ Бексұлтан аға аудармаға кірісіп кетті. Бұрын ойлаушы едім: "Жұмысы күйіп-жанып жататын газет журналистері ғана шапшаң жазуға көндіккен болар" деп. Оным бекер екен.

Күнде таңертең өзі қызметке келісімен Уәкең редактор көлігін маған береді. Салып-ұрып Бекеннің үйіне жетемін. Ол кісі бір нөмірлік аударманы қолыма ұстата қояды. Шала ұйқылы боп аударғаны жүзінен көрініп тұратын. Содан Айзаш жеңгейдің ұсынған таңғы шайына да мойын бұра алмастан, нан ауыз тие салып, редакцияға қайта шапқылаймын.

Жауапты хатшы Ерғали Сағат ең жүйрік деген машинкашы қызды осы жұмысқа арнайы босатып қойған болатын. Дереу "диктовкаға" отырамын. Сабаздың шапшаңдығы сонша, жазу машинкасының түймешіктеріне қарамастан, зырылдатып баса беретін. Әйтеуір тексті үлгеріп оқып отырсаң болғаны. "Әй, зырылдатуына қарағанда, талай қате кетті-ау, шіркін. Қайта жөндеп, әуреленетін болдым-ау" деген оймен бөліміне кірісімен су жаңа тексті оқи бастадым. Бірлі-жарым болмаса, қате жоқ, Риза болмасқа амалың қалмайды екен.

Ал жауапты хатшы бастаған секретариаттың жігіттері болса, макеттерін әзірлеп, Мұқағали ақынның соны суреттерін іздестіріп, зыр қағып жүргендері.

— Текстіңіз әзір болса, "досылмен" жіберейік, — дейді маған "макетші" жігіттер пысықтай түсіп. Редактордың орынбасары Ержұман Смайыл болса, баспахана терімшісімен алдын ала келісіп қояды. "Шұғыл материал барады. Қиналмай баса қойыңдар", — деп.

Бір нәрсені ескерген жөн: ол кезде газетті қазіргідей компьютермен теретін заман емес. Терімнің бәрі кәдімгі баспаханалық қара темір арқылы атқарылатын. Яғни, жұмыс

ауыр да күрделі еді. Бірақ, сүттей ұйыған шығармашылық ұжым қызметкерлері оның бәрін оңайлатып жіберді.

Осыншалықты ауқымды іс, бір қарасаңыз өзінен-өзі, оп-оңай-ақ бітіп жатқан сияқты. Себебі, ол істі атқарып тжүргендер бірін-бірі жарты ауыз сөзден түсінісіп, біріне-бірі көмектесуге ұмтылып тұратын шығармашылық ұжым мүшелері еді.

Мен сол жолы анық түсіндім: табысқа жеткісі келетін ұжымның "вахтерынан" бастап, бірінші басшысына дейін іскер, талантты әрі керемет ұйымшыл болуы шарт.

Содан не керек, мысалы сейсенбінің таңында ғана қаламмен жазылған қолжазбасын қолымызға ұстатып жатқан Бексұлтан Нұржеке келесі күнгі таңертеңгі газетімізден көрнекті жазушы Әбіш Кекілбайдың "Алтын қаламды ардақ ақын" деген алғысөзімен ашылған әлгі аудармасын оқып отырды. Күнделіктің тақырыбын "Махаббаттан — парасатқа" деп қойдық, Мұқаңның өз сөзі еді...

Ал аса құрметті оқырманымыздың қуанышында шек болмады. Күнделіктің алғашқы бөлімі шыққан күннен бастап телефондарымыздан маза кетті. Тағы қанша нөмірге шығармақшысыздар? Келесі бөлімдері қашан жарық көреді? Күнделікті тұтас бересіздер ме? Мұқаңның мұндай күнделігінің бар екенін бұрын қалай білмегенбіз?" деген сауалдар қарша борап кеткен болатын.

Келесі күні таңертең Бексұлтан ағаның қолынан жаңа ғана нүктесі қойылған кезекті аударманы алып, редакциямызға жетісімен машинкашы қызға қарай тағы да асығып бара жатырмын. Жазушы ағаның үйі мен редакция арасы кішігірім сүрлеу жолға айналды десе болғандай. Өстіп төрт-бес күн жанталастық-ау. Осынау жәдігер дүниеден үзіндіні "Лениншіл жастың" 1988-жылғы 20, 21, 22-қаңтар күнгі сандарында жарияладық, Түйін сөзімізді жазып, күнделікпен толық таныстыру алдағы жылдардың еншісінде екенін айтып, қалың оқырманымызға сүйіншілей жар салған бұл шаруамызды да осылайша аяқтап шыққан болатынбыз.

"Лениншіл жаста" жарияланған сол мәтіндердің негізінде ақын күнделігі кейінірек жеке кітап болып, бірнеше мәрте басылып шықты. Алайда, аударма мәтінінің "Лениншіл жастан" алынғаны көрсетілмеді. Бәлкім, әлемдік баспа ісінде сондай мәдениеттің бар екенін біздің баспагерлер білмеген де болар? Айту қиын... Ал жылдар өте келе күнделіктің толық мәтіні де жинақталып шыққан болатын.

Айтпақшы, тәуекелшілдік демекші... Аудару барысында Бексұлтан аға тарапынан мынандай ұсыныс айтылды.

— Мұқаң бұл дүниесін ерікпеннен орысша жазбаған болар. Ой қандай, орысша тіл қандай! Осы қырын оқырманы танысын. Біраз орысша ой оралымдарын белгілеп қойдым. Күнделіктің кей тұстарын сол орысша күйінде берейік.

Дереу ақылдасудамыз. "Қалай болар екен? Республикалық қазақ тілді үлкен газеттің арақидік болса да орыс тілінде мәтін басқаны қандай болмақ? Қос ЦҚ не дейді? Ең бастысы, оқырман қалай қабылдамақ?" Ойлар толастар емес...

— Несі бар, тәуекел етіп көрейік. Мәтін мықты. Сондықтан өзін-өзі ақтайды ғой деп ойлаймын, — деді Уәкең. Қалай болғанда да шешуші сөз — редакторда. "Тәуекелді өз мойнына алып отыр ғой. Орысша барса, барсын, бәлкім оқылар", — деген ойға қалдық. Келесі күні біздің бас сарапшыларымыз — оқырмандарымыз: "Мұқағали ақынның орысша жазғаны да білінбейді!" — деп қоңырау шалысты.

— Кейін жылдар өте келе ойға қалатынымын. "Қолымызға тиер-тиместен, күнделікті шұғыл түрде жариялауға неге сонша асықтық екен? Толық аудартып алып, асықпай шетінен неге бере бермедік. Сондай жауапты істің тізгінін қорықпастан қолыма қалай алғам?" — деп. Менің ойымша, оның ең басты себебі: ақиық ақынның осынау қайталанбас жәдігер-мұрасын оқырманға мейлінше тездетіп жеткізуге ұмтылыс болса керек. Яғни, үлкен тәуекелге бел буған екенбіз. Екіншіден, кәсіби түйсік-дағдының ырық бермес табиғаты болар?! Нақтылай айтқанда: "Басқа басылымдарға мәлім болмай тұрғанында, мұндай шедевр дүниені алғашқы боп біз жариялауымыз керек" деген.

Жаратушы берген, ал "Лениншіл жас" қабырғасында одан әрі шыңдала түскен осы мінезім кейіндері мені талай тығырықтардан алып шығып жүрді. Бір Аллаға тәуекел етіп бастаған ісімнің, жүзеге асқанын көрген сәтте ойыма ылғи сен оралатынсың, Қара шаңырағым менің!

Сені алда әлі талай Тәуекелдер күтіп тұр, "Жас Алаш" — "Лениншіл жасым" менің! 90 деген сен үшін қылшылдаған жігіттің жасы ғана, мәңгі жасыл бөйтеремі!

"Жас Алаш", N59, 27-шілде 2010-жыл.

МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВ ТУРАЛЫ ЛЕБІЗДЕР

Әбділә ТӘЖІБАЕВ:

Мұқағали Мақатаев — біздің замандағы ғажайып ақындардың бірі.

Мақатаев атты алып ақындық жарқын жүзіне, миллион адам миллион түрлі пікір пайымдаса да, ешбір кіреуке, көлеңке түспей келешекке қарай керуен түзеп, көше бермек.

Мұқаметжан ҚАРАТАЕВ:

...Арамыздан тым ерте кеткен тамаша ақынымыз Мұқағали Мақатаевтың алғашқы қадамында-ақ оның аяқ алысынан айрықша талант иесі екенін аңғаруға болатын еді. Аңғармаппыз...

К.В.СКВОРЦОВ:

Қазіргі қазақ әдебиеті туралы сөз қозғасам, аузыма ең алдымен, аса ірі ақын Мұқағали Мақатаев түседі. Оның творчествосымен көптен таныспын. Аудармалары дйттеген жерден шықпай жатса да, оның ақындық қуат деңгейі мен парасат өрісі кім-кімді болсын таңғалтпай қоймайды.

Михаил КУРГАНЦЕВ:

Мұқағали Мақатаев поэзиясы арқылы қазақ әдебиетінде өте жарқын, күшті де көрнекті жаңа бір дара тұлғалы ақын пайда болған екен-ау деп те айта аламын. Оның творчествосы біздің бойымызға қуаныш, мақтаныш, рухани күш-қуат құяды.

Әбіш КЕКІЛБАЕВ:

М.Мақатаев — адамдар арасындағы, өмірдегі, табиғаттағы жарастық пен келісімнің жыршысы. Оның... өлеңдері шын тебіреністен, шын шабытттан, шын күйзеліс пен шын қуанышттан, шын сағынышттан туған.

Тұманбай МОЛДАҒАЛИЕВ:

Қазақ жырының аспанындағы аз ғана жұлдыздардың арасынан сенің жұлдызыңды біз оңай танушы едік. Сенің жұлдызың — ең шұғылалы, ең мейірімді жұлдыз.

Қадыр МЫРЗАЛИЕВ:

Әдебиетті салынып жатқан ғаламат бір ғимарат, көк тіреген күмбез, сұлулық сарайы деп есептесек, сен соның талантты тас қалаушыларының бірі едің.

Зейнолла СЕРІКҚАЛИЕВ:

Мұқағали мұрасы, сұлулық үлгісі біздің бүтінгі игілігіміз ғана емес, Мұқағали мұрасы, маржан поэзиясы — болашақ ұрпақтардың да еншісі, қастерлеп-қадірлейтін қазынасы.

МАЗМҰНЫ

Аударма

А. ДАНТЕ. Құдіретті комедия.....	6
И.М.ГРЕВС. Данте дастанындағы жаһаннамның құрылысы....	166
Анықтамалар.....	169

Хаттар

.....	222
-------	-----

Естеліктер

Мұрат ӘУЕЗОВ. Елес жайлы естелік.....	232
Әбділдә ТӨЖІБАЕВ. Шынайы талант.....	236
Нағиман БАТАНҚЫЗЫ. Ойлағанда өзегім өртенеді.....	239
Лашын ӘЗІМЖАНҚЫЗЫ. Мәңгілік сырласым.....	244
Нұрғиса ТІЛЕНДИЕВ. ...Біз осылай табысып едік.....	273
Оразақын АСҚАР. Сертіне жеткен ақын.....	279
Бексұлтан НҰРЖЕКЕ-ҰЛЫ. Бір ғана поэма жазған ақын....	288
Айтқын ӘБДІҚАЛОВ. Ақ сағымдай сағыныш.....	306
Нұрлығай ҰРКІМБАЕВА. Тәуекелдің желкенін көрген....	312
Мұқағали Мақатаев туралы лебіздер.....	317

Мұқағали Мақатаев

ШЫҒАРМАЛАРЫ

көп томдық толық жинағы

V-том

Құрастырған — *Қуанышбай Құрманғалиев*

Сарашысы — *Ұлжалғас Зәуірбекова*

Техникалық сарашысы және

беттеген — *Нургүл Сейдахметова*

Теруге 06.05.13 жіберілді. Басуға 11.07.13 қол қойылды. Қағазы офсеттік. Қаріп түрі “Таймс”. Пішімі 84x108¹/₃₂. Офсеттік басылыс. Баспа табағы 20.0 б.т. Шартты баспа табағы 17.0. б.т. Таралымы: мемлекеттік тапсырыс бойынша 2000+баспа есебінен 50 дана. Тапсырыс № 912. Келісімді баға.

ИБ № 5125

“Жалын баспасы” Жауапкершілігі шектеулі серіктестігі. 050009. Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143/93-үй. Тел.: (727) 394-36-40

Тапсырыс берушінің дайын файлдарынан
басылып шықты.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: rpik-daur81@mail.ru

ISBN 978-601-7286-66-8

9

100 шт.